

843

H-79

231089

УМАРАЛИ НОРМАТОВ, ОРТИҚ АБДУЛЛАЕВ

ИЖОДНИНГ ҚУШ ҚАНОТИ

Узлигинг яралган моддий олам—ла
Қушилиш, баъзида бордек сарафроз
Далаларга қўниш, ёмғирда ёғиш...
Яна кўклам келиб, бир барг ёзамиз,
Фарзандлар кўзи—ла курамыз юртни,—
Совуқ минг йилларни кечирсин зоглар,
Бизга бир инсоний умр кифоя!

8
H
H

293

Н-79

УМАРАЛИ НОРМАТОВ,
Ортиқбой Абдуллаев

ИЖОДНИНГ ҚЎШ ҚАНОТИ

Мирмуҳсин ижоди ҳақида очерк

Тошкент

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1981

www.ziyouz.com kutubxonasi

НАШРИЁТДАН

Ўзбек совет адабиёти «урта авлоди»нинг забардаст вакилларидан бири бўлмиш Мирмуҳсин ўзининг шеър, баллада, поэмалари, ҳикоя, қисса ва романлари билан адабиётимиз ривожига муносиб урин эгаллайди. Унинг кўпгина асарлари рус ва бир қатор қардош халқлар тилларига таржима этилган.

Мазкур очерк авторлари Мирмуҳсин ижоди ҳақида мумкин қадар батафсилроқ маълумот беришга, адабнинг эътиборга сазовор жамияти асарларини маълум система асосида таҳлил этишга ҳаракат қилганлар. Мирмуҳсин ҳам шеърятда, ҳам прозада ижод этиб келади. Шеърят адиб ижодининг бир қанотини, наср эса иккинчи қанотини ташкил этади. Шунга кўра мазкур китоб ҳам икки бўлимдан иборат. Адиб ижодининг бир қаноти — насрий асарлар таҳлиliga бағишланган бўлим филология фахлари доктори Умарали Норматов, бошқа бир қаноти — шеърятга таҳлил эса ёш таниқдчи Ортиқбой Абдуллаев қаламига мансуб.

Норматов, Умарали; Абдуллаев, Ортиқбой.

Ижоднинг кўш қаноти. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. — 188 б.

I. Автордош.

Мазкур илмий-адабий очеркда ўзбек совет адабиётининг таниқли намоёндаларидан бири бўлган Мирмуҳсиннинг шеър ва поэмалари, ҳикоя, қисса ва романлари кенг таҳлил қилинади.

Норматов У., Абдуллаев О. Крылья творчества. Творчество Мирмухсина.

83.3Уз7

А 70202—6
М 352(04)—81

158—81 4603010202

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ЗАМИН ШЕЪРИЯТИ

ШОИРНИ ТАНИТАР ҚАЛБ ИЛА ҚАЛАМ

Мирмуҳсин (Мирсаидов Мирмуҳсин) дастлаб шоир сифатида элга танилди. Унинг 30- йилларнинг охирларидаёқ матбуот саҳифаларида эълон қилинган илк шеърлари, буюк рус шоирлари А. С. Пушкин ва М. Ю. Лермонтов асарларининг сеҳрли таъсири остида яратилган «Қамар» достони, «Қизил олма» балладаси адабий жамоатчилик томонидан илиқ қарши олинди. Ёш шоирнинг машқларидаги соддалик, тиниқ тасвирга, табиийликка интилиш, жонли халқ тили бойликларидан унумли фойдаланишга жиддий эътибор бериш каби фазилатлар Ойбек, Гафур Гулом, Уйғун, Мақсуд Шайхзода каби устоз шоирларнинг диққатини тортди. Бу улкан сиймолар шу йилларда «атак-чечак» қилиб адабиёт даргоҳига кириб келаётган истеъдодли ёшлар ижодига меҳр билан мураббийлик қилдилар. Мирмуҳсин ҳам бу улуғ устозларнинг меҳр зиёсидан ҳар томонлама баҳраманд бўлди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи кейинчалик шундай ёзган эди: «Ўттизинчи йил охирларида «Евгений Онегин» таржимаси муҳокамасида Ойбекни кўришим, Гафур ака билан танишганим, Ҳамид Олимжон ўзининг бир сўзида «Карл Маркс» шеърим ҳақида яхши истакларни билдиргани, Уйғун таҳририда чиққан «Ўзбекистон» альманахида «Қизил олма» балладамнинг босилиши менга қанот бағишлади» («Ўз ҳақимда», «Шеърлар» тўплами, Ўздавнашр, Тошкент, 1964 йил, 7—8-бет).

Улуғ Ватан урушининг машаққатли йиллари кўплар

қатори Мирмуҳсин учун ҳам «катта синов бўлди». Немис-фашист галалари Ватанимиз тупроғига хиёнаткорона бостириб кирди. Унинг қонхўр босқинчиларни фош этувчи жанговар руҳда (ҳамкасб дўсти Асқад Мухтор билан ҳамкорликда) ёзилган шеъри урушнинг дастлабки кунларида «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилиб чиқди. Ватанимиз учун ҳаёт-мамот кунлари бўлиб қолган қизгин жанг йилларида Мирмуҳсин совет кишиларининг юксак ватанпарварлиги, мардлиги, жасоратини улугловчи, меҳнатдаги тенгсиз жасорати ва маънавий дунёсидаги инсоний фазилатларини куйловчи кўплаб шеърлар («Ҳайкал», «Ишонч», «Қаҳрамоннинг келиши», «Қўбузчи», «Ҳаёт симфонияси», «Ҳамширанинг блокнотига», «Кел, чекайлик» ва бошқалар) яратди.

Совет днёрига ғалаба баҳори бўлиб келган 1945 йил ёш шоир учун ҳам самарали бўлди — унинг атоқли шоир Мақсуд Шайхзода муҳаррирлик қилган «Вафо» номли илк шеърий китобчаси ўқувчилар қўлига теғди. Шоирнинг урушгача ва уруш йилларида яратилган шеърлари, балладалари жой олган бу тўпلامни китобхонлар ҳамда адабий жамоатчилик илиқ қаршилади. Газета, журналлар саҳифаларида у ҳақда самимият билан ёзилган тақризлар пайдо бўлди.¹

Шоир уруш қаҳрамонлари — мард совет жангчиларининг фидойилиги ҳақида ёзганда ҳам, ўз меҳнати билан фронтга мадад бераётган ажойиб совет кишиларининг тенги йўқ жасоратини назмга солганда ҳам ғалабага бўлган юксак ишонч туйғуларини шеърларининг мағзи-мағзига сингдириб юборди. Жамиятимизнинг енгилмас табиатидан келиб чиққан ва совет адабиётининг етакчи пафосини ташкил этган бу жанговар руҳ, оптимистик кайфият оловли йилларда қаламни найзага ай-

¹А. Олимжон. Вафо ҳақида. «Ёш ленинчи» газетаси, 1945 йил, 19 октябрь, Вафо. «Шарқ юлдузи» журнали, 1946 йил, 4—5-сон.

лантириб, оташин ватанпарварлик туйғуларини жўшиб куйлаган каттадан-кичик барча совет ёзувчилари ижодида бўртиб кўринади. Ана шу катта ижод карвони билан қаторда боришга муяссар бўлган Мирмуҳсин биринчи имтиҳондан ўтди.

Тўпلامдаги шеърларда кейинчалик Мирмуҳсин ижодининг етакчи фазилатига айланган бадий соддаликка интилиш хусусияти юз кўрсата бошлагани сезилиб туради. Аслини олганда фикрни, асар гоёсини ўқувчига содда, тушунарли қилиб етказиш орқали ҳаёт воқеаларини, инсон кечинмаларини ёрқин тасвирлай олиш санъати ҳар қандай адиб маҳоратининг даражасини кўрсатувчи асосий омиллардан бири. Бадий соддаликка интилишни ижоддаги етакчи эстетик меъёрга айлантириш катта фазилат. Шу жиҳатдан қараганимизда, Мирмуҳсин илк шеърларидаёқ маълум ютуқларни қўлга кирита олгани яққол сезилади. Мана, унинг «Хужумдан сўнг» шеъри:

Хужумдан сўнг командирлар ва биз,
Ўйин қилдик салқин ўрмонда,
Иван гармонь чалди, шунда мен-чи,
Ўйин билмай бўлдим шарманда...

Ўрмон қалин эди... дарахт баргларида
Ялтирарди гулхан шуъласи,
Қаердандир шунда майингина
Келар эди қиз ашуласи...

Кўрамизки, бу мисраларда ялтироқ ташбеҳлар, жим-жимадор сўз ўйинлари-ю, дабдабали гаплар йўқ. Шоир оддийгина, жўнгина (бир оз насрга мойил) сатрларда ҳаётни бир лавҳа, жонли бир манзарани суратлантириб бера олган. Мазкур парчада тилга олинган салқин ўрмон, гармонь садоси, гулхан шуъласида ялтираёт-

ган дарахт барглари (содда, айни замонда дурустгина поэтик деталь!) узоқдан келаётган қизнинг майин ашуласи — кўз ўнгимизда жангчиларнинг ҳордиқ олаётган пайтидаги ҳолати, кайфиятини аниқ жонлантириб беради. Шоир тасвирга бевосита аралашмасдан, ортиқча сўзлар ишлатмасдан туриб, совет жангчиларига хос мардлик ва осойишталикни, ҳаётсеварлик, руҳан бойлик каби юксак хислатларни яхши ифодалай олган.

Мирмуҳсиннинг бу йилларда ёзилган бошқа шеърларида ҳам шундай типик тасвирлар, ёрқин картиналарни, шоирона деталларни кўп учратамиз. Шоир айниқса бадиий тасвирнинг энг содда ва кенг тарқалган тури — ўхшатиш приёмини кенг қўллайди. Масалан, у «Ҳайкал» шеърида урушнинг типик манзараси — одамларнинг кўплаб қирилиши манзарасини шундай чизди:

Ўрмон гумбурларди, одамлар —
Баргдек узиларди... Лекин тинмас жанг.

Гангиб қолган душман қиёфаси эса қуйидагича гавдаланади:

Қалтак ер эди ёв устма-уст, лекин
Аждардек буралар, бўларди тажанг...

Марк ҳайкали ёнида ўқ еб, оғир яраланган жангчининг ҳолати ҳам кўз ўнгимизда аниқ суратланиб қолади:

Бизнинг командир ҳам бир ўқ билан
Арслон каби сапчиб йнқилди.
Ва чангаллаб кўксин, аранг-аранг —
Марк юзларига тикилди.

Келтирилган мисоллардаги халқ оғзаки ижодига хос бўлган ўхшатишлар (Ўзбек халқи қадим-қадимдан

ботирларни арслонга, ёвузлик кучларини аждарга ўхшатиб келгани маълум) шеърга соддалик бағишлаб, унинг таъсир кучини оширган. Халқ оғзаки ижоди хазинасидаги образлар, иборалар, мақол-маталларга қўллаб муружаат қилиш приёмини уруш йилларида ижод этган барча шоирлар ижодида учратамиз. Бу ҳол асарнинг кўтаринки руҳини ошириш билан бирга жангчиларимизга куч—мадад бағишлаб, ватанпарварлик туйғусини кучайтириш учун бевосита хизмат қилган.

Юқоридагига ўхшаш мисолларни Мирмуҳсин ижодидан яна қўллаб келтириш мумкин.

«Вафо» тўпламига кирган «Тўртликлар»да шоир кўпроқ инсоннинг маънавий дунёсида рўй берадиган хилма-хил ҳолатларни, мураккаб ички кечинмаларни очишга эътибор беради ва содда, самимий мисраларда қалб галаёнларини ифодалайди. Улар анча ҳаётий, жонли чиққан. Мана, бир мисол:

Ҳар бир ёшган кўзда ёш бўлар экан,
У юракка қайғудош бўлар экан.
Гоҳ кулфатга рамздир, гоҳо севинчга,
Бир томчи-ла ҳиснинг фош бўлар экан.

Шоир инсон умрига чуқур назар ташлаб, унинг «кулфат» ва «севинч»лардан иборат қарама-қарши қутблари ҳақида теран фалсафий мушоҳадалар юритишга муваффақ бўлган. Бу кичик парчада инсон ҳаётининг қирралари маълум даражада ўз аксини топган деб айтиш мумкин. Шунингдек, инсон билимининг чеки-чегараси йўқлиги, доимо изланиш, ўрганиш, меҳнат қилиш ҳаётнинг асоси эканлиги ҳақида фикр юритувчи тўртлиги ҳам ўқувчини хаёлга толдиради.

Мирмуҳсиннинг тўртликлари танқидчилар томонидан ҳам муносиб баҳоланган. «Мирмуҳсин ёш шоирлар орасида ўзининг тўртликлари билан ажралиб туради. Қисқа шеърый мисраларга мураккаб фикрларни

жо қилиб беришда ёш шоир анча муваффақият қозонган»¹,— деб ёзган эди адабиётшунос А. Олимжон.

Шу билан бирга «Вафо» тўпламидан жой олган шеърларда бир қатор камчиликлар ҳам кўзга ташланади. У ўзига таниш манзаралар, мамлакат ичкарисидаги ҳаёт лавҳалари ҳақида ёзганда, инсоний кечинмаларни, ишқ-муҳаббатга боғлиқ ҳолатларни акс эттирганда эсда қоладиган парчалар яратишга муваффақ бўлади, аммо уруш эпизодлари, тасвирида «схематик қайд қилиш»га йўл қўяди. Бу биринчи навбатда ёш шоирнинг ўзи тасвирлаган айрим мавзуларни яхши билмаганлиги оқибатида келиб чиққан. Шу жиҳатдан Абдулла Олимжоновнинг: «Фронт мавзуларида ёзилган... шеърларида... воқелик юзаки, бир томонлама тасвирланади. Айрим шеърларида душманга ҳужум қилингани ҳақида гапирилади-ю, лекин ҳужумнинг ўзи йўқ. «Ҳужумдан сўнг», «Кел, чекайлик» шеърлари каби. Кўп шеърларида фронт қаҳрамонларига мадҳия айтилади, лекин қаҳрамоннинг қандай қилиб қаҳрамон бўлгани очиб берилмайди», деган мулоҳазаларига қўшилмиш керак. Айни замонда мунаққиднинг «Ҳужумдан сўнг», «Кел, чекайлик» шеърлари ҳақидаги «таъна»лари нотўғрилигини ҳам айтиб ўтиш зарур. Бу шеърларда мунаққид айтганидек, «душманга ҳужум қилингани» эмас, аксинча, ҳужумдан сўнгги ҳордиқ, дам олиш пайтидаги оддий инсоний муносабатлар акс этган бўлиб, улар самимият билан ёзилган.

Шоирнинг ўзи ҳам илк тўпلامي нуқсонлардан холи эмаслигини эътироф этиб, самимият билан:

Мақом ожиз, лабимдаги най ожиз,
Дилни селдай тошдиrolмас куйларим,—

(«Ҳали ёшлик ғурурлари кўнглимда».)

деб ёзган эди.

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1946 йил, 4—5-сон.

Урушдан кейинги йиллар мамлакатимиз тарихига тинч қурилиш даври сифатида ёзилади. Бу йилларда фашизмни мардона енгиб чиққан мағрур совет кишилари халқ хўжалигининг барча тармоқларини юксалтириш, аҳолининг моддий ва маънавий фаровонлигини ошириш йўлида янги куч, янги қудрат билан меҳнат жангига киришди. Ватан ўз жароҳатларига малҳам топди. Ғ. Ғулом айтганидек, «Тўрт йил жафо чеккан ватандош ўртоқ, энди қўлга олди меҳнат тешасин». Вайрон бўлган беҳисоб шаҳар ва қишлоқлар қайта тикланди, минглаб саноат корхоналари барпо қилинди, қишлоқ хўжалиги янги изга туширилди, қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш ишлари бошланди. Маданият, фан, техника соҳасида ҳам катта ютуқлар қўлга киритилди. Бутун мамлакат бўйлаб кенг қулоч ёйган қайноқ меҳнат кўтаринкилиги тўлқинлари адабиёт ва санъатда ҳам ўз муносиб аксини топди. Бу давр адабиётининг характерли белгиси замонамиз қаҳрамонлари бўлган меҳнат кишиларининг тўлақонли образини яратишда, унинг мураккаб сиймосини гавдалантиришда кўринади. Шу вақтда Мирмуҳсин ҳам оддий ўзбек кишилари, феъли кенг, қалби тоза, соддадил қишлоқ одамлари образини яратишга қўл билан киришди. У бу йўлда астойдил меҳнат қилди, классик шоирлар ҳамда совет адабиётининг устоз адиблари ижодий маҳоратини севиб ўрганди, айниқса А. Твардовский ижодидан (жумладан, «Василий Тёркин» поэмасидан) кўп таъсирланди.

Урушдан кейинги йилларда ўзбек шеърини бир қадар мураккабликлари ҳам бошдан кечирди. Тўғри, шеърини ўз олдидаги муқаддас гражданлик бурчини ҳалол бажара олди. Айниқса, бугунги кунда бу сўзни ҳеч иккиланмасдан дадил айтиш мумкин. Давр даъват этиб турган долзарб масалалар, халқ ҳаётининг жонли манзаралари, совет кишиларининг тинч бунёдкорлик, яратувчилик руҳи, ватанпарварлик туйғулари Ойбекнинг ҳаётбахш оптимизм билан суғорилган, драматик

лавҳаларга бой «Раиса», «Қизлар» сингари оташин асарларида, Гафур Ғулом, Уйғун, Миртемирларнинг Ватан ва Ленин партиясига муҳаббат, тинчлик, халқлар дўстлиги, қардошлиқ мавзуларида яратилган қайноқ сатрларида ёрқин ифодасини топди, истеъдодли ёш шоирларнинг ўзига хос овози уларга жўр бўлди.

Атоқли танқидчи Озод Шарафиддинов бу давр шеърини ҳақида шундай ёзган эди: «Бу йилларда сиёсий лирика янада ривожланди. Ўзбек шоирлари голиб совет халқининг қаҳрамонлигидан илҳомланиб, даврининг энг муҳим масалаларини баланд публицистик руҳ билан қуйладилар. Лирикада социалистик меҳнат темаси, тинчлик учун кураш ва уйғониб келаётган шарқ халқларининг озодлик учун кураши темаси жуда кенг қуйланди. Поэзиянинг марказий қаҳрамони эса яна аввалги йиллардаги каби оддий совет кишиси бўлиб қолди». («Йиллар ва йўллар», «Адабиётимизнинг ярим асри». Мақолалар тўплами. Ғ. Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Т., 1967 йил, 226-бет).

Тинч қурилиш йилларидаги ўзбек поэзиясида етакчилик қилган маълум бир кўтаринкилик, «баланд публицистик руҳ»ни айрим тадқиқотларда кўринганидек бутунисича ҳаётдан узоқлашиш, турмушни рангдор бўёқларда безаб кўрсатиш аломати деб баҳоламаслик керак. Шеъринг бундай туйғуларнинг пафос даражасига кўтариб қуйланиши табиий ҳолат бўлиб, давр тақозоси туфайли рўй берган эди. Уруш туфайли биронта яқин кишидан ажралмаган хонадон ёки оилани топши амримаҳол эди, Одамларни ҳамиша келажакка чорлаб, бунёдкорликка, курашга даъват этиб келган адабиёт бу йилларда ҳам ўзининг юксак, олижаноб, миссиясини тўғри ва сидқидилдан бажариб, умидбахш туйғуларни, ҳаётсеварликни, матонатни жўшиб қуйлади.

Айни замонда бу йиллар шеърятнда, айниқса 50-йилларнинг бошида авж олиб кетган ва деярли барча шоирлар ижодида озми-кўпми кўринган айрим нуқсонлардан (реализмдан чекиниш, баландпарвозлик, риторика, иллюстративчилик, юзакилик, жўнлик каби) ҳам кўз юмиб бўлмайди. Улар ҳақида гапирилганда бу мураккаб жараённинг барча қирраларини, объектив ва субъектив сабабларини чуқур ўрганган ҳолда масалага ёндашмоқ керак. Ана шундагина бу даврда ижод этган шоирлар босиб ўтган мураккаб ижодий йўл тўғри ёритилган, ютуқлар ва камчиликларнинг илдизи очилган бўлади. Юқорида тилга олинган нуқсонларнинг субъектив сабаблари сифатида айрим ижодкорларнинг ўзига нисбатан талабчанликни бир қадар сусайтирганликлари, етарлича изланиш йўлидан бормаганликларини кўрсатиш мумкин. Объектив сабаблар эса хийла мураккаб бўлиб, шахсга сиғинишнинг салбий оқибатлари туфайли адабий жараёнда юз бераётган айрим нотўғри ҳодисаларга ҳамда бу пайтларда кенг расм бўлган конфликтсизлик назарияси иллатларига бевосита бориб тақалади. Шу йилларда бир қатор кўзга кўринган шоирларнинг адабий ҳаракатчиликдан ноҳақ равишда четлаштирилиши, тарихий мавзуда ёзилган баъзи асарларга (ҳатто Ойбекнинг классик асари — «Навоий» романига ҳам!) «Алпомиш» достонига ва «Ўзбек халқининг қаҳрамонлик эпоси» китобига нисбатан асоссиз ҳужумлар қилиниши каби нотўғри хатти-ҳаракатлар жиддий салбий оқибатларга олиб келди. Натижада «ёзувчиларнинг халқ ҳаёти билан алоқаси ўша йилларда анча заифлашиб қолди, воқеликни бутун мураккаблиги, барча қарама-қаршиликлари ва бор ҳақиқати билан акс эттиришда ҳадиксираш вужудга келди. Шахсга сиғиниш эркин фикрлаш имкониятларини торайтириб қўйди, ҳамма нарсани безаб, бўяб кўрсатишга ундади». (О. Шарафиддинов, Замон, қалб, поэзия. Ўзадабийнашр, Т., 1962 йил, 5-бет).

Маълумки, адабий ҳаётдаги бундай жиддий нуқсонлар партиямизнинг XX съезидан кейингина барҳам топди.

Юқоридаги мулоҳазалар «конфликтсизлик» назарияси авж олган йилларда кўплаб ёзилган барча рангсиз, бадий жиҳатдан заиф шеърларни оқлай олмайди, албатта. Лекин диққатга сазовор нуқта шундаки, мавжуд нуқсонларга қарамай, бу йилларда адабиёт олга ривожланди, бугунги кунда шеърнагимизнинг подир намуналарига айланиб қолган кўплаб яхши асарлар яратилди.

Хуллас, урушдан кейинги йиллардаги мураккаб адабий жараёни чуқур ўрганиш Мирмуҳсин ижодидаги юксалишлар сирини ва у йўл қўйган айрим камчиликлар сабабини ҳам тўғри англашга кўмак беради.

Мирмуҳсин бу йилларда баландпарвоз, риторик шеърларга қарама-қарши ўлароқ бадий соддалик, ҳаётийлик йўлидан бориб, замондошларимиз образини яратишда катта муваффақиятларни қўлга киритди. У шеърининг ҳаётга яқинлаштиришда, тинч меҳнатда фидокорлик кўрсатаётган оққўнғил, ҳалол, оддий кишилар ҳаётини, ўзгариб бораётган қишлоқ манзараларини тасвирлашда кўп ишлар қилди. «Уста Гибс» поэмасини яратишда қўл келган реалистик принципларини ривожлантириб, оддий кишиларнинг турмуши, ўй-кечинмалари, меҳнат жараёнларини ҳеч қандай ҳашамсиз, дабдабасиз, ҳаётнинг ўзида қандай бўлса, шундай гавдалантиришга интилди. Унинг услубида жимжимадорлик, баландпарвозлик йўқ. У безаксиз, ҳатто бир оз дағал туюладиган, аммо турмушдан олинган шоирона, деталларга бой мисралар тузади. Фикрларини жонли, оддий, табиий тасвир орқали баён қилади, мураккабликдан, мавҳум образлардан қочади. Шоир баъзи-баъзида насрга мойил мисраларни ишлатишдан ҳам чўчиб ўтирмайди. Умуман олганда, унинг

шеърларида эпик тасвирга мойиллик кучли. (Ижодкор табиатидаги бу ўзига хос хислат кейинроқ адибнинг прозага дадил қўл уриб, реалистик ҳикоялар, қиссалар, қатор романларининг пайдо бўлишига олиб келди.) У қишлоқ манзараларини, одамларини тасвирлаганда айниқса картина яратишга, портрет чизишга катта эътибор беради, характерли белгилар, чизиқлар топиб, ўрнида ишлатади. Шеърларининг деярли кўпчилиги воқеабанд бўлиб, ихчам сюжет чизиқларига эга. Буларнинг ҳаммаси мазкур шеърларнинг осон ўқилиши ва равшан англашишини, китобхон қалбига тез етиб боришини таъминлаганки, шоирнинг асосий мақсади ҳам аслида шу эди. У анча кейинроқ ёзилган «Булғор шоири дўстим Матевга» шеърда эстетик принципларини шундай баён этади:

Яхши сўз безашни қилмайди талаб,
Содда гап аълодир, бу сенга аён.
Қанча жимжимадор сўзларни қалаб,
Чулдираб тилишни қилмайман баён.

Бу мисраларда Мирмуҳсиннинг асосий ижодий программаси ўз аксини топган. «Содда гап аълодир»— шоирнинг стук шеърлари мана шу эстетик принцип асосида дунёга келган. Зотан, соддалик бадиийликнинг юксак белгисидир. Машҳур рус совет шоири М. Исаковский шундай ёзган эди:

«Мен ҳар бир шоир ўз шеърларида содда нарсаларни мураккаблаштирмаслиги, аксинча, у ҳаётдаги энг мураккаб ҳодисалар ҳақида ҳам содда ва тушунарли тарзда гапиришни (жўнлик даражасида эмас, албатта) шарт ва шунга мажбур деб ҳисоблайман». (Шоирлар, шеърлар, қўшиқлар ҳақида. «Советский писатель», Москва, 1968, 4—5-бет.)

Шеъринг пайдо бўлгандан бери барча шоирлар фикрини, ҳис-туйғуларни содда, аниқ, таъсирли қилиб

ифодалашга интилиб келганлар. Шеърлий образларни равон сатрлар, равшан сўзлар, жозибадор бадий во-сита-лар, турли поэтик санъатлар либосида ифодалаш орқали ҳаёт ҳақиқатларини акс эттириш ва китобхон-га эстетик завқ бериш жуда қийин. Мирмуҳсин бу ва-зифани чуқур англаган ҳолда қалам тебратганлигига «Далалар ва одамлар» ҳамда «Меҳмонлар» деб атал-ган туркумларидан жой олган шеърлар далолат бе-ради.

Биринчи туркумнинг номиданоқ кўриниб турибдики, шоирнинг мақсади тинч меҳнатни улуғлаш, фидокор совет кишилари — ажойиб замондошларимиз образла-рини яратиб, гуллаб-яшнаётган қишлоқларимизнинг гўзал манзараларини чизиб беришга қаратилган. Бу олижаноб ниятни амалга ошириш учун шоир юқорида айтилган эстетик принциплари асосида пахтакор ўлка-миз табиатига хос гўзалликларни ва одамлар қалби-даги эзгу фазилатларни содда, оддий мисраларда жон-лантиришга интилади. Унинг «Колхозда ГЭС», «Кол-хоз чойхонасида», «Қишлоқ врач», «Уртоқ Ли», «Қуз бошланди гўзал Фарғонада», «Ойимхон», «Адолатхон», «Селекционер», «Универсалчи» ва бошқа бир қатор шеърларида қалб кўри, билак қувватини халқ ишига, эл-юрт фаровонлигини оширишга бағишлаган камта-рин қишлоқ кишиларининг қиёфаси ҳамда меҳнати, кундалик ташвишлари, ўй-кечинмалари ҳеч қандай бе-заксиз, жимжимадор сўзларсиз тасвирланади. Бу шеърлардаги колхоз раиси, илғор колхозчи, звено бош-лиги, агитатор, врач, механизатор, агроном, селекция-чи каби далаларимиз ва қишлоқларимизнинг ҳақиқий хўжайинлари, эркин меҳнат сурури, яратиш завқи бил-лан бахтиёр кишилар сифатида кўз ўнгимизда гавдала-ди. Ана шу оддий кишилар образи катта меҳр ва му-ҳаббат ҳислари билан чизилади. Шоир қишлоқ кўри-нишлари, табиат манзараларини акс эттирганда энг характерли чизиқларни тутиб олади-да, шу асосда ях-

лит картина чизишга киришади. Унинг тасвири расом қилқаламидан чиққан бўёқлар каби аниқлик, равшанлик касб этади. Мана, «Колхозда ГЭС» шеъридаги асосий предмет — сой тасвирини кўринг:

Арслонбобдан оқиб келган сой,
Далалардан ўтар пишқириб.
Гоҳ ёйилар улкан дарёдай,
Гоҳ йўқоқлар боғларга кириб.

Гоҳ югурар, етиб олай деб —
Пахтазорга, кўм-кўк қишлоққа.
Гоҳо илон каби буралар,
Гоҳ бўлинар мингта ирмоққа.

Гоҳ қирғоқлар тўлади лиққа,
Қирқ пуд тошини чир айлантлар.
Гоҳо тушиб кетар жарликка,
Гоҳ шаршара бўлиб ҳайқлар.

Бу мисраларда ортиқча ҳашам, дабдаба, мураккаблик йўқ. Оддийгина, самимий айтилган сўзларда сокин далалар жимлигини бузиб пишқириб оқайтган сойнинг ҳаракати, гўзаллиги жонли, табиий акс этган. У ўқувчида яхши кайфият уйғотади.

«Асака (кейин «Колхоз чойхонаси» деб аталган) шеърида ҳам ана шундай тиниқ, жозибадор тасвирга дуч келамиз:

Колхоз тепасида тинмасдан
Елпинади байроқ — қип-қизил.
Ана, қатор уйлар,
Мактаб ва клуб.
Гуп, гуп, гуп, гуп... уради дизель.
Узун дала йўли,

Атроф кўм-кўк гўза,

Мавж уради бир денгизсимон.
Бўлганмисиз гўзал Асакада —
Юлдузларга тўлганда осмон?

Юрганмениз кумуш жийдаворда?
Жийда ҳиди ётганда анқиб.
Ичганмениз Леаканинг сувиин?
Оққанда сойлар тишқиб.

Биринчи банд урушдан кейинги илғор қишлоқлари-
мизга хос типик манзараларни кўз ўнгимизда гавда-
лантиради. Кейинги бандлар эса чинакамга шоирона
завқ, ҳиссиёт билан битилган. Миллий колорит, руҳ
балқиб турган мисраларни ўқир эканмиз, юлдузларга
тўла сокин кечалар нафаси вужудимизга ором бағиш-
лаётгандай, жийдаворнинг муаттар ҳидлари димоғи-
мизга урилиб, маст қилаётгандай, тишиқ сувларни
ҳовуч-ҳовуч ичиб, роҳатланаётгандай туюла бошлайди.
Шоир ўз кечинмаларини ўқувчига юқтириши учун жу-
да содда, қулай восита топган. У бевосита манзарани
чизиб бермайди, балки қатор саволлар билан ўқувчига
мурожаат қилади. Бу сўроқлар ортидаги тасвир эса
хаёлимизни олис-олисларга етаклаб кетганини сезмай
ҳам қоламиз.

Мирмуҳсин табиат манзараларини ана шундай шои-
рона акс эттириши ва шу орқали ўқувчига маълум эмо-
ция қўзғатиб, ҳис-туйғуларини уйғотиш билан чекла-
ниб қолмайди. Унинг шеърларида жонланган қишлоқ
табиатининг такрорланмас гўзал кўрinishлари шеър-
нинг «дебочаси», ёрдамчи фон, холос. Шоирнинг асо-
сий диққат-эътибори табиатга сайқал бериб жиллола-
тираётган, қишлоқлар жамолини, она юрт қиёфасини
ҳалол меҳнати билан ўзгартираётган оддий кишилар-
нинг олижаноб фазилатларини, меҳнат жасоратларини
улуғлашга қаратилган. Жумладан, «Қолхозда ГЭС»
шеъриси ҳам ана шундай одамлар гайрати кўтаришқи
руҳ, публицистик жўшқинлик билан ҳаётий чизиб бе-
ради.

Партия XX съезидан кейин мамлакатимиз ҳаётида
ва шу жумладан адабий ҳаракатчиликда рўй берган

жиддий олга снлжишлар ва ижобий ўзгаришлар барча совет ёзувчилари сингари Мирмуҳсин ижодига ҳам самарали таъсир кўрсатди. Унинг бу даврда яратган асарларида бошқа ижодкорларда кўрингани каби ҳаёт қатламларига янада терея назар солиш, инсон қалбидаги мураккаб ва ранг-баранг қирраларни турли бўёқларда кўрсатишга интилиш, реалистик принципларга изчил амал қилиш каби фазилатлар кучайиб борди. У ҳаётнинг кенг манзараларини, одамларнинг мураккаб тақдирларини ҳаққоний тавдалантиришига интилар экан, гоҳ селдек ёғилган туйгуларини шеърга солса, гоҳ фикр кенгликни, энкликни тақозо этганда, баллада ва достонга, насрга кўплаб мурожаат этди.

Мирмуҳсиннинг кейинги йиллар лирикасида ҳаётни, она юрт гўзалликларини куйлаш, умр мазмуни ҳақида фалсафий ўйларга берилиш, маънавий софлик, олижаноблик, эзгулик ҳақида мушоҳада юритиш каби хусусиятлар бўртиб кўринади.

Шоирнинг она юрт ва унинг фидойи одамлари тасвирига бағишланган кейинги йиллардаги шеърларида ҳам содалик ва энкликка интилиш чамбарчас қўшилб кетганини кўрамиз. У ўлкамиз гўзалликларини («Она юртга атаб», «Чирчиқ суви», «Бўстонлик», «Сўнмаслик», «Паҳлавон»), замондошларимизнинг маънавий дунёсини («Соҳибкор», «Ишчилар», «Дунёнинг қалби», «Она», «Хола ва бола») аке эттиришга катта эътибор беради. У фикрнинг қиёсий образларда ифодалани яхши кўради. Қалб туйгуларини ўз табиий оқимида, жўшқинлигида қозога кўчиришга катта эътибор беради ва аксари ҳолларда бунга муваффақ бўлади. Масалан, «Чирчиқ суви» шеъринда шоир тугилиб ўсган, киндик қони тўкилган ўлкага муҳаббат ҳисларини назмга солар экан, мадҳия айтиш, қуруқ таъриф-тавсиф ўқиш йўлидан бормайди. У яна содда тасвирга интилади. Муаллиф бошқа ўлкаларда бўлганда «биллурий қадаҳларда» ширин сувларни, «лим-лим гулоблар»ни

ичганини, баъзан чашмалар ташналигини қондирганини сўзлайди. Лекин буларнинг барчаси «тоғ ҳидини берувчи», «нон таъми» анқиб турувчи «муздек, сал лойқа» Чирчиқ сувига — она диёридан оқувчи дарё сувига ҳеч қачон тенг келмайди. Шоир:

Узоқдан келаману
Йўл қурумин артмасдан,
Пиёлани тўлдириб,
Муздек ичаман, шу дам
Йўқолади тамоман
Чарчаш ҳам, ташналик ҳам,—

деб ёзар экан, бу самимий айтилган дил изҳорида она юртга беқиёс муҳаббат ҳислари уфуриб турганлигини яққол ҳис қиламиз. Шеърнинг соддалиги, туйғуларнинг илиқ, қалбга яқин бир тарзда ифодаланганлиги шоир ҳаяжонларини юрагимизга осонгина кўчиргандек туюлади.

Шоир «Бўстонлик» шеърида «Чимён тоғларининг бағрида» жойлашган гўзал Бўстонлиқни «юз Венеция»-дан кўра афзал эканлиги ҳақида фахрланиб сўзлайди. У кўтаринки руҳ билан битилган жонли образлар ёрдамида бу масканнынг тенгсиз табиати, кўрки, жамолини кўз ўнгимизда шоирона намоён этади:

Сен баланд тоғларнинг эрка қизисан,
Кўкламда лоладан юз қирмизисан,
Сўлим адирларнинг оқ қимизисан,
Гўзаллик деганнынг худди ўзисан,
Эй, бизнинг оромбахш, дўндиқ Бўстонлиқ!

Бу ҳароратли сатрларда тоғли ўлканинг бетакрор табиати тасвири шоирнинг ўз юртига бўлган қайноқ муҳаббат ҳислари билан омихта бўлиб кетгани бирон сўз айтилмаса ҳам сезилиб туради.

Мирмуҳсиннинг замондошларимиз — бунёдкор ин-

сонларнинг маънавий дунёси, ўй-кечинмалари, руҳий оламини акс эттирувчи шеърлари жуда ранг-баранг. Уларда коммунистик эътиқод билан қалби нурланиб яшовчи, олижаноб, инсонпарвар бугунги совет кишиларига хос ички кечинмалар, башарий ўйлар, оддий ҳаётий кундалик ташвишлар турли бўёқларда, турли пардаларда куйланади. Шоирнинг лирик қаҳрамони шу бугуннинг ҳавосидан баҳраманд бўлган, меҳнат ва ижод иштиёқи қонида жуш урган фаол инсон сифатида кўз ўнгимизда гавдаланади. У афсоналарда айтилганидек, обиҳаёт ичиб, минг йил яшашдан кўра, оддий бир инсоний умр кечиришни афзал деб билади. Унинг эътиқоди:

Инсоний бўлмаган ҳамма нарса ёт.
Ишлаб яшамоқлик — умрлик гоё.
Одамий бўлган-чун мазмунли ҳаёт.

Ҳалол меҳнат билан яшамоқлик, одамийликка эришмоқликни жуда катта бахт, деб англай олиш ҳисси олижанобликнинг, маънавий етукликнинг юксак белгиларидан бири. Мазкур шеърнинг лирик қаҳрамони бундай фазилатларни ўзида жамлагани учун ўқувчи хайрхоҳлигига сазовор бўлади. У бир инсоний умрни орзу қилар экан, уни эзгу ишларга бағишлашни, ўзидан яхши ном қолдиришни асосий мақсад деб билади. Бу қаҳрамон ҳаётнинг моддий эканлигини, вақти келиб ўзи ҳам унга қўшилиб кетажаклигини яхши англайди. Бу ҳолат унда пессимистик кайфиятлар уйғотмайди, балки материалист сифатида теран тафаккур юритишига йўл очиб беради. У:

Ўзлигинг яралган моддий олам-ла
Қўшилиш, баъзида қордек сарафроз
Далаларга қўниш, ёмғирда ёғиш...
Яна кўклам келиб, бир барг ёзамиз,
Фарзандлар қўзи-ла кўрамиз юртни,—

деб қаттиқ ишонади. Инсоний умрнинг мазмуни ва мо-
ҳияти ҳақида мана шундай фалсафий ҳаётбахш ўйлар-
га берилган шоир шеърнинг хулосаси сифатида:

Совуқ минг йилларни кечирсин зоғлар,
Бизга бир инсоний умр кифоя!—

дея ўз ҳаётини кредосини яна бир карра такрорлайди.
Шоир бошқа бир шеърда («Дунёнинг қалби»): «Бу
азим куррамизининг кўксига қалби борми? Бор бўлса,
ҳаёт бериб айлантириб турган ким?»— деган саволни
қўяди. Адибнинг бу саволга жавоби ҳалоли меҳнати бил-
лан ер юзини жанинатга айлантираётган олижаноб одам-
лар шаънига мадҳиядек жаранглайди. Шоир назарида
ер юзига ҳаёт бахш этиб турган одамлар мана булар-
дир:

Улар биз — вагранкалар ёшида терлаганлар!
Улар — биз — қурувчилар, семиз жаноблар эмас!
Улар — биз — қадоқ қўллар, чарчамас темир танлар,
Биз бўлмасак бу улкан ер куррамиз айланмас.

Шоир меҳнаткаш инсон ҳақида катта меҳр ва ҳурмат
билан гаширади. Унинг портретини чизганда ҳам оддий-
лиги, камтаринлиги, маънавий поклигига алоҳида эъти-
бор беради ва қалбга яқин мисралар тизади:

Олдийгина костюм ичра тендек сийна турар,
Мускуллари ўйнаб чиққан сапчадек, қўллар қадоқ...
Улар кўприк, турар-жойлар, ажиб саройлар қуради,
Шахталарда қораяру қалблар пахтадан оппоқ.

(«Ишчилар шеъри»)

Қурамизки, бу ҳар қандай безак ва дабдабадан хо-
ли мисраларда ишчининг жонли сиймоси — меҳнатсевар-
лиги, оддийлиги ва оққунгиллиги яхши очилган. Ишчи

қалбини пахтанинг оқлиги ва юмшоқлигига ўхшатилини шеърдаги эмоцияни ошириш билан бирга ундаги миллий колоритни кучайтиради. «Соҳибкор» шеърда ҳам меҳнат кишисининг образи катта меҳр билан тасвирланганини кўрамиз.

Мирмуҳсиннинг инсон маънавияти ҳақидаги шеърларида яққол кўзга ташланадиган муҳим бир фазилат шуки, уларда шоир шахсияти аниқ намоён бўлиб буртиб кўриниб туради. У яхши одамларнинг хислатлари ҳақида гапирганда ёки айрим кишилардаги мавжуд иллатлар ва нуқсонларни қоралаганда уларга нисбатан ўз муносабатини очиқ билдиради. У шеърини ортиқча мураккаблантириб юборишдан қочиш билан бирга ҳукм-хулосани ўқувчининг ўзига ҳавола қилиш билан шеърни яқинлаш усулини ҳам унча хуш кўрмайди. Унинг айтмоқчи бўлган гапи ҳамма вақт аниқ ва ҳар бир мисра, образ, сўздан очиқ-равшан англашилиб туради. У юқорида тилга олинган «Ишчилар» шеърини яқинлар экан, ўзининг юрак сўзларини шундай баён этади:

Мен уларнинг ҳар бирига бир ҳайкал қўяр эдим,
Бағишлардим йиллар ёзган... ҳар бирига бир китоб.
Инсоний тасвирини мраммарга ўяр эдим,
Бу одамлар ҳар бирининг сийнасида бор офтоб.

Бу самимий айтилган мисралар биринчи навбатда яхши одамларни ҳар қанча улуғласак ҳам кам эканлигини таъкидлаяпти, албатта. Шу билан бирга бу ўрнида яна бир фазилат — шоир эстетик принципларининг янги бир қирраси ҳам яққол намоён бўлиб турибди. «Сийнасига офтобни яширган» ажойиб одамларни улуғлаш, мадҳ қилиш ҳақиқий ижодкорнинг муқаддас бурчидир. Шоир буни дил-дилдан ҳис қилади ва ҳар бир янги шеърда бундай одамларга хос инсоний улуғворликни жўшиб куйлаётганлигидан фахрланади. У кейинги йилларда яратилган бир қанча шеърларида

(«Ақл турганда нечун», «Зарра ҳақида», «Қалб ва қалам», «Юракни сийнадан ажратиб бўлмас», «Маяковский биз билан», «Дала ташна шоир меҳрига», «Тонгни қутлаб» ва ҳоказо) ижодкорнинг гражданлик бурчи ва эл-юрт, китобхон олдидаги масъулияти ҳақидаги эстетик қарашлариши маълум даражада ифодалашга ҳаракат қилади. Бундай шеърларда ҳам биз давр билан ҳамқадам бораётган илгор замондошимизга хос ўй-кечинмаларни, шеърнинг вазифаси ва шоирнинг фазилатига доир поэтик мушоҳадаларни учратамиз. Мирмуҳсин «Тонгни қутлаб» шеърида бу ҳақда катта самимият билан ёзар экан:

«Халққа хизмат қилиш қалбдаги дардим»,— деб очиқ эътироф этади. Бу мисралар катта гражданлик туйғулари, ўйлари билан яшаган шоирнинг дил изҳори, эътиқоди сифатида жаранглайди.

Шоир асарлари билан халққа хизмат қилиш осон иш эмаслигини ҳам чуқур ҳис этади. Бунинг учун минглаб одамларнинг дарду ташвишларини юракда ташиш, ҳамиша у билан бирга бўлиш, бирга куюниш, бирга ёниш лозим. Бундан ташқари халқ ҳаётини чуқур ўрганиш ҳам керак. Мирмуҳсин «Юракни сийнадан ажратиб бўлмас» шеърида ўз ижоди она халқни, эл-юрти билан чамбарчас бўлиб кетгани ҳақида қалб сўзларини қуйидагича самимий изҳор этади:

Элидан ажралган ижод қуриydi,
Бизни узиб бўлмас бу она элдан.
Биз кучу қувватни, илҳом, омадни,
Бахтимизни топдик мардона элдан.

Шоир ҳақ. Элидан, халқидан холи бўлган ижодкор ҳеч қачон узоққа бора олмайди. Шоир бу эътиқодни баён этиш билан ижодкор сифатида ҳамиша халқчиллик ва партиявийлик позициясида мустаҳкам турганлигини ҳам эътироф этади. Бундан ташқари ижод ҳақида

мулоҳаза юритиш ва юқоридаги фикрларни изҳор этиш учун ижодкорнинг ўзида катта маънавий масъулият ва амалий тажриба бўлиши лозим. У маълум хизматларни қилиб қўйиб, эл-юрт олқишини қозонган тақдирдагина санъаткорнинг бурчи, гражданлик вазифаси ҳақида ўзгаларга сабоқ бериши мумкин. Мирмуҳсиннинг шоир ва адиб сифатида қирқ йил ичида яратган кўплаб асарларини талабчан китобхонлар эъзозлаб келаётганлиги бунга тўла маънавий ҳуқуқ беради.

Шоир ҳаёт билан, замондошлари билан бир сафда қадам ташлаб, давр кўндаланг қўйган маънавий-ахлоқий, ижтимоий масалаларни қаламга олар экан, биринчи навбатда инсоннинг қалбига теран назар солиш лозимлигини (бошқачароқ қилиб айтсак, адабиёт — инсоншунослик эканини) доимо ёдда тутати. Адабиётнинг азалий вазифасининг ўзи инсон юрагини тадқиқ этишни тақозо қилади. Шунинг учун адиб: «Осмонда чақмоқдек ялт этиб сўнмай, говвосдек дур изла қалб денгизидан!» — деб таъкидлайди. («Юракин сийнадан ажратиб бўлмас» шеърида.) Шоир бу гапларни шунчаки ўзини намоён қилиш, мақтаниш учун айтмайди. Унинг кейинги йилларда шеъриятга синчиклаб назар солган киши инсон қалбидаги қатламлар, ҳаётдаги нур ва соялар анча кенг тадқиқ этилганини, у ҳақиқатан ҳам «қалб денгизидан» кўплаб дур излаб топа олганини яққол кўради.

Мирмуҳсин ижодкорнинг маънавий фазилатларига, унинг ростгўйлиги, ҳалоллигига ҳам катта эътибор беради. Шоир ўз даврининг фарзанди экан, у юксак хислатлар эгаси бўлиши, ҳамиша ҳақиқатни куйлаши, ўз ҳаёти ва ижоди билан ҳаммага намуна бўлиши шарт. Унинг ёлғон сўзлашга, ҳаётни бўяб-бежаб кўрсатишга ҳаққи йўқ. Зеро:

Ҳақиқатан узоқ, қуруқ мақтов, назм,
Қаҳатчилик элда қурилган бир базм.

(«Иккиликлар»)

Рост сўзлаш, ижод ва ҳаётда ҳалол яшаш—санъат-корнинг юксак гражданлик бурчидир. Бу хусусда шоир «Дала ташна шоир меҳрига» шеърида батафсил сўзлайди. Унда икки хил тонфа ижодкорлар устида гап боради. Оташ саратон авжига чиққан палла. Ғўзалар гуркираб усмоқда. Шоир ажойиб жоплантириш воситасида пахта даласини кўз олдимизда гавдалантиради. У ғўза инҳолнини мурғак гўдакка ўхшатади:

Ғўза ўсар, тўнлар куч ва қон,
Ташлаб кетиб бўлмайди уни —
Чақалоқдек чақирар йиглаб.
Кўрмоқ керак уни ҳар кун,
Сув берамиз, қақрамасин лаб.

Бу банд катта самимият билан битилганини исботлашга ҳожат бўлмаса керак. Пахтакор меҳнатининг заҳматини юракдан ҳис қилган одамгина ана шундай фикр юритади ва меҳр билан қалам тебратади. Лекин гап бунда эмас. Шоир ана шундай долзарб пайтларда — «саратон деҳқон билан... ошна» бўлган дамларда «Дала шоир меҳрига ташна» эканлигини айтади. Ҳақиқий ижодкорлар мана шундай синов пайтларида деҳқонни ёлғиз ташлаб кетмайди, унинг ҳолидан хабар олиб, шеъри билан, ширин сўзи билан мадад бериб, ишига кўмаклашади. Аммо афсуски, шундай шоирлар ҳам борки, улар кўкламда — табиат яшнаганда далада бир кўриниб қўядилар. «Биргамиз деб пахтакор билан» оғизда гап сотиб, лоф урадилару амалий ишга келганда, ёз иссиғидан қочиб, соя-салқин жойларга ўзларини урадилар, ором излаб денгиз бўйларига секингина қочиб қоладилар. Шоир бундайларни қаттиқ ҳажв қиладди ва иши билан сўзи бир бўлмаган кимсалар устидан аччиқ кулади. У истеҳзо билан ёзади:

Кунлар келар, эй деҳқон бобо,
Пишиб қолар қовун-тарвузинг.

Адиб дўстлар келиб қолади,
Мадҳ этилар юзинг, юлдузинг...

Бундай вақтда улар яна минбарга чиқиб шеър ўқишдан уялиб ўтирмайдилар... Мирмуҳсин ана шундай «тайёрга — айёр» бўлиб юрадиган бевурд шоирларини «ҳашаротлар» деб атайди. Уларнинг кирдикорлари санъаткор номини қадрсизлантираётганидан афсусланади.

Инсон ақл-заковати бугунги кунда қудратли техника, автоматлар системасини бунёд этди. У ер шарини чаманзорга айлантириб, олинс юлдузлар бағрига қўл узатмоқда. Унинг куч-қудратига, тафаккурининг чексизлигига ниҳоя йўқ. Лекин барибир, у ҳар қанча буюк қудрат эгаси бўлмасин, оддий инсон, она-ернинг жажжи фарзанди. У азал-азалдан бери келаётган инсоний хислатлар билан яшайди. Севади, севилади, меҳнат қилади, курашади, улуғ ишларни бунёд этади. Унинг қудрати ва ақл-заковати билан бунёд этилган барча техника мўъжизалари «оддий иш қуроли», холос. Шоир «Юз йилдан сўнг...» шеърисида инсондаги бу ноёб табиий хислатларни жўшқинлик билан назм тилига кўчирар экан, чуқур фалсафий ўйларга берилади ва одамдаги юксак маънавий фазилатларни улуғлайди:

Фалакка учасиз ва лекин оддий
Ойла, оқибат, севги яшайди.
Инсон — робот эмас, инсонликча қолар,
Ернинг неъматини қувнаб ошайди.
Сингхапаетрон, Атом, Антимир,
Реакторлар... булар оддий иш қурол.
Барибир қардошлик, садоқат, умр,
Ватан туйғулари абадий бўлар!

«Инсон — робот эмас, инсонликча қолар». Бу тезис шеърининг бошидан охиригача ўтиб, ривожланиб бора-

ди. (Бу фалсафий гоя Мирмуҳсиннинг бошқа жуда кўп шеърларига ҳам ҳарорат бериб турганини кўриш қийин эмас.) Дарҳақиқат, инсон курашлар, ташвишлар, изланишлар билан умрини ўтказади. Вақт-соати етгач, бу дунё билан хайрлашиб, моддий оламга қўшилиб кетади. Унинг ишларини янги авлодлар давом эттирадилар. Улар ҳам оила қурадилар, фарзандларини оталар удумига садоқат руҳида тарбиялайдилар, улуғвор ишларини, тенги йўқ кашфиётларини амалга оширадилар ва ниҳоят ҳаёт эстафетасини янги наслларга, ишончли қўлларга топширадилар. Бу узлуксиз ҳол токи Ер шарини Қуёш атрофида чарх уриб айланар экан, абадий давом этаверади. Ҳаётнинг абадийлигини, оламнинг моддийлигини мана шундай фалсафий идрок этиш буюк шоирлар ижодида асрлар оша яшаб келган эди. Баъдий ижоддек муқаддас ишга умрини бахш этган ва ўзига яраша камтарона меҳнати билан халқига, Ватанига муносиб хизмат қила олган Мирмуҳсин ҳам ўз замондошлари билан бир сафда бориб, бу поэтик анъанани давом эттиради. У умр ва олам ҳақидаги фикрларини, қарашларини баён этар экан, ўзига хос тарзда шоирона ҳаёлларга берилади. Мана, унинг кичик бир зарра ҳақидаги мушоҳадаларини:

Мен бир зарраман, кичик, лекин ҳеч йўқолмайман,
Баъзан учиб, ёзаман булутлар қатрасида.
Баъзан шамол — чопаман, сиб асло толмайман,
Баъзан борман богдаги гулларининг атир иссида.

Кўтаринки руҳ билан битилган бу мисраларда оламнинг моддийлигини шоирона англаш ва теран ўйлар, тафаккур учқурлиги ёрқин кўриниб турибди. Оламин мана шундай фалсафий идрок қилиш ва оптимистик ниятлар билан яшаш, халқ билан, она юрт билан, борлик мавжудот билан ўзини ҳамшиша биргаликда ҳис

қилиш ҳамда бу ҳисдан мамнунлигини шодон англата олишга мушарраф бўлиш ижодкорнинг бахтидир.

Мирмуҳсин шеърлари мавзу жиҳатидан ранг-баранг эканини юқорида айтган эдик. У она юртимизни, заҳматкаш одамларни, дўстлик, қардошлиқ ғояларини илгарни сурувчи, партия ва Ватан шаънини улуғловчи асарлар ҳамда чуқур пафос билан йўғрилган сиёсий мавзудаги публицистик шеърлар яратилиш билан бирга у севги, садоқат туйғуларини куйловчи лирик мисралар ҳам ижод этади. Шоирнинг «Вафо ҳақида», «Ҳовуз бўйидаги супа», «Бўз бола эдим», «Биттагина сўз учун келдим атай», «Совуқлик ҳақида», «Севиб», «Севги нима?» каби бир туркум шеърларида инсон ҳаётининг ноёб гавҳари бўлган ишқ-муҳаббат жуда самимий бўёқларда акс этади. Маънавий софлик, вафо, садоқат, олижаноблик каби юксак инсоний хислатлар мазкур шеърларнинг етакчи ғоясини ташкил этади. Адибнинг бу сирага кирувчи шеърлари ўқувчилар ва адабий танқидчилик томонидан яхши қаршиланган. Жумладан, Ф. Насриддинов бу ҳақда: «Мирмуҳсин лирикасида муҳаббат мавзуи унинг кейинги давр ижодида ҳам ҳаммаша ҳамроҳ бўлиб боради. У севгининг инсон қалбига шодлик ва қувонч олиб кирувчи бахтли онларини тарабнум этувчи ғоят ўйноқи ва ихчам мисралар тиза бошлайди»,— деб ёзади ва шоирнинг бир қанча шеърларини дуруст таҳлил қилиб беради. (Ф. Насриддинов, Мирмуҳсин, Адабий портрет, 25—26-бетлар).

Мирмуҳсин поэзиясининг катта бир қисминини ҳажвий шеърлар ташкил этади. Шоир турмушда учровчи турли иллатлар, эскилик сарқитлари устидан қаттиқ кулади. Айрим маънавий тубан одамларнинг бемаъни кирдикорлари, ёмон хатти-ҳаракатларини аёвсиз фош этади. Унинг «Ўроқда йўқ, машоқда йўқ...», «Бўтажон нега семириб кетди?», «Тайёр гаплар кўп халтада», «Сатанг», «Эзма» сингари бир қурум шеърлари ана

шу сирага кирадн. Уларда ҳам биз шоирнинг аниқ партиявий позицияда мустаҳкам турган ҳолда ҳаётда учрайдиган иллатларни муросасизлик билан очиб берганини кўрамиз. Бу эса шоир асарларининг катта тарбиявий аҳамиятидан далолат беради.

Мирмуҳсин кейинги йилларда кўпроқ насрда қалам тевратса-да, шеърятдан кўнгил узгани йўқ. Унинг «Широқ» (1967) ва «Тонгин қутлаб» (1971) тўпламларига кирган шеърларида замонавий руҳ янада кучайгани, давр ва одамлар ҳақида, умр мазмуни ҳақида фалсафий ўйларга берилиш устунлик қилаётгани яққол сезилади. Айниқса, «Ильичга боқиб...», «Яна бағишлардим», «Реквием», «Зилзила», «Тонгин қутлаб», «Юз йилдан сўнг», «Ер айланади», «Бизнинг фалсафа» каби самимият билан ёзилган бир қатор шеърларда юқоридagi хислат кучли.

Мирмуҳсиннинг кейинги йиллар шеърляги таъқидчиликда ҳам яхши баҳоланди. Биз бу хусусда биргина кўчирма келтириш билан kifояланамиз. Салоҳиддин Мамажонов шундай ёзади: «Шоирнинг «Тонгин қутлаб» номли янги шеърй китобида янгича руҳ ва кайфият мавжуд. Тўпلامда «Бобо най» деган шеър бор. Шоирнинг ҳозирги эстетик мавқени тайинлаш жиҳатидан бу шеърин асос қилиб олиш мумкин. У найга қараб: «Сен менинг қўлимдасан», дейди. Тонгда чалинган найин тинглаганингизда юрагингиз енгил тортади, хаёл оғушига берилиб, узоқ-узоқларга парвоз этасиз. Мирмуҳсиннинг янги шеърларида мана шундай тишқлик, хаёлкашлик, эртанги оламга парвоз этиш руҳи ётади». («Раиғлар ва оҳанғлар» тўплами, 1978 йил, 36—37-бет.)

Мирмуҳсин яратган кўплаб шеърй асарлар рус китобхонларининг ҳам маънавий мулкига айланган. Турли йиллар давомида Москвада адабнинг «Ферганская весна», «Стихотворения и поэмы», «Лирические строки», «Возвращение в жизнь», «Мастер Гияс», «Не-

угасимость» каби шеърини тўпламлари босилди ва илиқ қаршиланди. Айниқса, 1959 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси пайтида ўтказилган муҳокамада кўпгина атоқли адиблар ва танқидчилар шоир шеърлари ҳақида самимий фикр билдирдилар. Кейинчалик «Маҳорат мактаби»¹ деб номланган тўпламга жамланган ана шу материаллардан айримларини кўриб ўтайлик. Адиб С. В. Смирнов шундай ёзади: «Менга Мирмуҳсиннинг «Лирик мисралар» китоби жуда ёқди... Мирмуҳсинни акварель бўёқлар билан лавҳалар чизиб беролган шоир сифатида кўриш менга жуда ёқди. Бу лавҳалар бизга узумзорлари, кумуш булоқлари, қуёш ҳароратига тўлиқ саҳий қалби билан кишиларга қучоқ очувчи Ўзбекистон манзараларини акс эттиради» (94-бет).

Танқидчи ва шоир Л. Озеров эса: «У сўз билан манзара чизади, шунинг учун ҳам китобхон ундан миннатдор бўлади» (106-бет), — деб таъкидлайди.

Тўпламга кирган В. Тушнова, И. Гринберг, В. Инбер каби шоир ва танқидчиларнинг мақола ҳамда нутқларида ҳам Мирмуҳсин шеърлари муносиб баҳоланган. Булар адибнинг ҳалол меҳнатлари, изланишлари беҳуда кетмаганлигини яна бир қарра исботлайди.

Катта ниятлар, олижаноб туйғулар билан халқ бахт-саодати йўлида тунларни тонгга улаб ижод этган адиб камтарлик билан ўз ҳаёти ва шеърларини бир кичик заррага ўхшатган эди:

Мен — зарра, йўқолмайман, томирларда чопгайман,
Мисраларим — қон томир юртимнинг боғларида,
Бу томирлар узилмас — бири бирига пайванд,
У доим тирик турар элим қучоғларида.

¹ Маҳорат мактаби. Ўздавнашр, Т., 1962.

Кўрамизки, шоир халқ ҳаёти билан мустақкам боғлангани ва унга садоқат билан хизмат қилгани ҳақида шоирона гап айтган. У ҳақ. Яхши ният билан ёзилган самимий мисралар, самимий шеърлар қон томирлари-дек одамлар юрагига ҳарорат оқизиб, эзгулик йўлида бундан кейин ҳам хизмат қилишига, ардоқланишига шубҳа йўқ.

ДУМБИРАМНИНГ ПАРДАЛАРИ СОДДА

Мирмуҳсиннинг истеъдоди эшикликка, ҳаётнинг кенг кўлами манзараларини чизишга кўпроқ мойил. Шунинг учун ҳам у йирик шеърӣ асарларга дадил қўл уриб, замонавий ва тарихий мавзуларда бир қанча балладалар, дostonлар ҳамда бир шеърӣ роман яратди. Шоирнинг дастлабки йирик асарлари — «Қизил олма» балладаси ва «Қамар» дostonи урушдан аввалги йилларда эълон қилинган эди. Романтик руҳ билан суғорилган шу шеърӣ асарларда ҳали шоирнинг мустақил овозидан кўра адабий таъсирларнинг кучи кўпроқ сезилиб турарди. Буни шоирнинг ўзи ҳам эътироф этиб: «Менинг дастлабки поэмам «Қамар» бевосита Пушкин асарлари таъсирида ёзилган»,— деган эди. «Қизил олма» балладаси эса М. Ю. Лермонтов ижодига назира тарзида яратилган эди. Шундай бўлса-да, бу баллада ва дostonда ёш шоирнинг иқтидори, ҳаётни, одамларнинг хатти-ҳаракатлари ҳамда ички кечинмаларини турмушдан олинган деталлар, эса қоладиган лавҳалар воситасида тасвирлай олин маҳорати юз кўрсата бошлаган эди. Жумладан, «Қизил олма» балладасида зўрлик билан хон саройига келтирилган соҳибжамол қизнинг қалбида кечаётган алам-изтироблар тасвири ҳаётӣ чиққан. Мана, тутқунликдаги қизнинг юрагини ёндираётган аччиқ хотиралардан бири:

Шунда мени парвонам бўлган,
Онам шўрлик сочини юлди,

Лекин кампир — бечора онам,
Отлар туёғида янчилди...

Айрим такрорланган сўзлар, ортиқча сифатлаш маъжудлигига қарамай, бу парча ҳаётий ва таъсирли чиққан. Шоир тасвирламоқчи бўлган лавҳа кўз ўнгимизда расмда кўрингандек, аниқ намоён бўлиб туради.

«Қамар» достонида ҳам ана шундай аниқ чизгилари билан яққол тавдаланадиган шеърний парчалар кўп. Ундаги номуси тошталган содда камбағал қиз Қамар, хоннинг шафқатсиз, маккор ўғли ҳамда камбағал ямоқчи чол образлари анча маҳорат билан тасвирланган. Лекин ҳар икки асарда ҳаётнинг кенг кўламли маъзалари ва зиддиятларини кўрмаймиз. «Қизил олма» ва «Қамар»ни маълум даражада Мирмуҳсиннинг кейинги йилларда яратган йирик шеърний асарлари учун тайёргарлик, машқ деб баҳоласа бўлади. Ана шу машқлар ва ижодий машаққатлар, ҳаётни синчковлик билан ўрганиш натижасида шоирга катта шуҳрат келтирган «Уста Ғиёс» достони дунёга келди.

Ўзбек шеърини хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилган бу йирик шеърний асар ҳақида кўплаб салмоқли мақолалар ёзилган. Урушдан кейинги йилларда чоп этилган газета ва журналлари варақлаб кўрсангиз, бу дoston ҳақида Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Шароф Рашидов, Асқад Мухтор каби атоқли ёзувчи ва шоирлар самимий фикрлар билдирганига гувоҳ бўласиз. Айрим тақризлар ва проблематик мақолалардан ташқари, биргина «Шарқ юлдузи» журналида Шароф Рашидовнинг «Янги ижодий нитилишнинг тўнгич меваси» (1947 йил, 8-сон), Абдурахмон Алимұхамедовнинг «Уста Ғиёс» ҳақида баъзи мулоҳазалар» (1948 йил, 1-сон) номли икки йирик мақола босилиб чиққанлиги фактининг ҳамда, академик Т. Н. Қорни Ниёзийнинг «Совет Ўзбекистони маданияти тарихи очерклари» (1955) китобида билдирилган самимий фикрлари бу

ла
ше
са
де
бу
шу

кў
уч
за
ла
ни
ла
эъ
шу
да
ту
ни
ас
ма
та
ва
ни
ту
во
ла
зў
қи
ҳа
ён

асарининг ўша давр адабий ҳаракатчилигидаги роли ва аҳамияти тўғрисида яхши тасаввур беради.

Кейинги йилларда Озод Шарафиддинов, Салоҳиддин Мамажонов, Нуриддин Шукуров, Саъдулла Мирзасев ва бошқа бир қатор олимларнинг илмий-танқидий асарларида ҳамда Ф. Насриддиновнинг «Мирмуҳсин» китобчасида ҳам бу асар кенг тадқиқ этилган. Алибининг йирик шеърини асар яратшига ундаган ва муваффақиятини таъминлаган омил биринчи навбатда, шоирнинг эпик тасвирга мойил бўлган исгеъдоди билан боғлиқ, албатта. Бевосита шоир шахсиятига алоқадор яна бир ички омил — адибнинг бой адабий меросимизга бўлган оташиин муҳаббатидан келиб чиқиди. Бу ҳақда Мирмуҳсиннинг ўзи шундай ёзади: «Халқимиз бадиий адабиётимизнинг бошқа шаклдаги асарлари билан бир қаторда қадимдан дoston ўқиш ва тинглашнинг севиди. Ёзма ёки оғзаки дostonларимиз халқ ичида кенг тарқалгани ҳаммага маълум. Мен ҳам ана шу улуг анъанага ҳавас билан қараб, дoston жапирини жулда севдим». («Тапланган асарлар», 2 том, Тошкент, 1971, 4-бет.) Мана шу ҳавас, ички бир зарурат, иштиёқ шоирни катта мақсадлар сари илҳомлантирди. Бу очик эътирофнинг ёнига ҳаётини ўрганиш ва урушдан кейинги совет поэзиясида катта роль ўйнаган А. Твардовский, М. Исаковский каби машҳур шоирлардан бевосита таъсир ва илҳом олингани ҳам қўшсак, адиб ижодига қувват берган ички ва ташқи омиллар «сири»ни бир қалар англаб етамиз.

«Уста Ғиёс» дostonида шоир қўлга киритган ютуқлар нималардан иборат? Унинг шу даврдаги бошқа асарлардан фарқ қиладиган қандай фазилатлари бор?

Мақсуд Шайхзода 1947 йилда ёзилган «Шеъримизнинг йўли ва янги куйчилари ҳақида» мақоласида ёзади: «Мирмуҳсиннинг сўнгги дostonи — «Уста Ғиёс» умуман ўзбек совет поэзиясида ютуқ деб ҳисобланишга лойиқдир. Шоир романтик дostonчилик қоидаларига

қарши ўлароқ, бу ерда совет колхози турмушининг оддий ва тирик бир характерини очиб беришга уринади. Достоннинг асосий фазилати — оддий совет кишининг эл ва юрт учун, кўпчилик ва давлат учун ғамхўрлик еб курашувининг асосий мавзу қилиб олишдан иборат». («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1947, 9 август.)

Юқорида урушдан кейинги йиллар шеъриятида маълум нуқсонлар юз берганини айтиб ўтдик. Шеъриятнинг юксак парвоз этишини ва минглаб юракларда ўрнашиб, кўнгил мулкига айланишига халақит бераётган асосий иллатлардан бири баландпарвозлик, сохта дабдабабозлик ва юзакилик эди. Айниқса, бу ҳол ёш шоирлар ижодида бирмунча авж олганди. Ялтироқ сўзлар билан ҳаётни бўяб кўрсатувчи асарлар турмушдан зоқлиги учун уларга ўқувчи хайрихоҳ бўлолмади.

А. Алимухамедов «Уста Ғиёс» ҳақида баъзи мулоҳазалар» номли таланти ва маҳорати билан ёзилган мақоласида шеъриятдаги мавжуд камчиликларнинг асл илдиларини очинишига интилади ва ўз жиддий фикрларини, ҳолисона қарашларини ўртага ташлади. «Ёш шоирларимизнинг кўпчилиги, — деб ёзади у, — ҳали чипакам шоир даражасига етган эмаслар. Уларнинг шеърларида мадҳиябозлик, қасидачилик жуда катта ўрни тутади. Аксар шеърларда давримизда қиллинаётган ишларнинг содда ва оддий тасвирини кўрмайсиз...» Танқидчи бу давросининг исботи учун «Шарқ юлдузи» журналида «Уста Ғиёс» достони билан бир сонда босилган М. Бобоев, Шухрат, Ё. Мирза, Саид Назар сингари шоирларнинг шеърларидан парчалар келтиради ва ҳолислик билан таҳлил этиб беради. У бадий жиҳатдан заиф асарлар ҳақида: «Бу хилдаги шеърлар адабиётимизнинг кўрки, унинг ютуғи эмас, балки нуқсонидир», — деб куюнчаклик билан гапирдики, буни шеъримизнинг савиясини юксалтириш йўлидаги ғамхўрлик деб баҳоламоқ лозим. (Бу мулоҳазани шунинг учун айтяпизки, мунаққиднинг мақоласида тўғри қўйилган ма-

салалар ва тезислар орадан бир йил ўтгач, асоссиз ра-
вишда қаттиқ қораланди. Муаллифнинг ўзига эса но-
тўғри муносабатда бўлинди. Олдинги бобда айтиб ўт-
ганимиздек, бу ва шунга ўхшаш кўплаб ҳодисалар шу
давр адабий ҳаракатчилигида ҳукм сурган мураккаб
пазият билан изоҳланади.) Мунаққид поэзиядаги юксак
реалистик принципларни ҳимоя қилар экан, чинакам
баднийлик — соддалик ва оддийликда эканини тўғри
таъкидлайди. У социалистик реализм принципларига
қаттиқ суянган ҳолда турмушни ҳаққоний тасвирлаш
масаласига алоҳида ургу беради. «Эсдан чиқармаслик
керакки, совет кишиен арзонбаҳо ташқи безакларга
муҳтож эмас, жимжимадор сўзлар билан тўлган муҳо-
камаларга унинг зорлиги ҳам йўқ. Унинг ҳаёти ва қи-
лаётган буюк ишларининг ҳаммаси соддалик ва кам-
тарлик билан тўлиб-тошган, шу сабабли бу ҳаётни
адабиётда ҳам шунингдек соддалик билан тасвир қил-
моқ лозим»¹, деб ёзади у.

Шу давр шеърятини (хусусан ёшлар ижодига) ана
шундай жиддий талаблар билан ёндашган таъқидчи
Мирмуҳсиннинг янги достонини бадний соддаликнинг
яхши намунаси сифатида баҳолайди ва уни бошқа ёш
ижодкорларга ибрат қилиб кўрсатишга интилади. «Ус-
та Ғиёс» поэмасининг энг катта хусусияти унинг содда-
лигидир, — деб ёзади у. — Бу соддалик асарнинг бадний
қийматини пасайтирадиган сохта соддалаштириш бўл-
май, балки асарнинг ҳуснига ҳусн қўшадиган бадний
соддаликдир. Соддалик даставвал тилда, сўнгра асар-
нинг тузиллишида, қаҳрамонларнинг тавсифида, табиат
манзараларининг тасвирида яққол кўринади. Мирмуҳ-
син бутун воқеаларни тўғри тасвир этишга уринади,
уларни бўямайди, яъни асарнинг бошидан то охирига
қадар шоир билан бирга ҳаракат қилган унинг бирдан-

¹ «Шарқ юлдузи» журналы, 1948, 1-сон, 109-бет.

бир ҳамроҳи — ҳақиқий ҳаёт, оддий тирикчилик, оддий одамнинг қилган оддий ишларидир». (Юқоридagi журнал, 111-бет.)

Демак, Мирмуҳсин асарининг адабий жамоатчиликлка манзур бўлган биринчи фазилати — бадий соддаликка эриша олганида кўринади. Шоир бу асарни яратишга киришар экан, турмушни, одамлар характери ва ўй-кечинмаларини ҳаётнинг ўзида қандай бўлса, шундайлигича аниқ тавдлаштириш вазифасини ўз олдига қўяди ва бунга тўла муваффақ бўлади. Достонда уруш йиллари ва тикланиш давридаги ҳаёт манзаралари ёрқин чизилган лавҳаларда жонли акс этган.

Дангал эътироф этиш керакки, шу даврда адабиёт турмушдан, воқеликдан бирмунча алоқлашиб, «оёғи ердан узилиб» қолган эди. Уни ҳаётга яқинлаштириш, «осмондан ерга қайтариб тушириш»да Мирмуҳсин бирмунча жонбозлик кўрсатдики, унинг шеърятимиз олдидagi энг катта хизмати ана шу ўринда яққол кўзга ташланади.

«Уста Ғиёс» ҳақидаги дастлабки йирик илмий мақола Шароф Рашидов қаламига мансуб. «Янги ижодий иштилишининг тўнғич меваси» деб номланган бу мақолада адиб мазкур асарни атрофлича чуқур таҳлил этиб, шоир қўлга киритган ютуқларни, достондаги қатор фазилатларни батафсил кўрсатиб беради. У шоирнинг воқеликни тасвирлашдаги эстетик принципларига, асарнинг ғоявий мазмунига, қаҳрамонларни тасвирлаш маҳоратига ва ишлатган бадий воситаларига, тил хусусиятларига кенг тўхталади. Достондаги етакчи қаҳрамон Уста Ғиёс образига хос характеристика мақолада айниқса яхши очилган. Адиб бу образни тавсиф этар экан, самимият билан шундай ёзади: «Шоир Мирмуҳсин Уста Ғиёс образида меҳнатга, колхоз қурилишига, улуг Ватанга содиқ бўлган оддий ўзбек ҳаётининг портретини чизиб беради. Бундай деҳқон пахтакор республикамизнинг ҳар бир колхозида бор. Шунинг учун ҳам

Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс»ини ўқир экансиз, унинг бош қаҳрамони сизга таниш, юлдузи иссиқ, ҳурматингизга сазовор, азиз ва қадрдон бўлиб кўринади. Унга бўлган илиқ муҳаббат юрагингизнинг энг теран жойларидан ўрин олганини ўзингиз ҳам сезмай қоласиз».

Мақола бошидан-охиригача мана шундай илиқ, самимий руҳда, шонрга нисбатан катта хайрхоҳлик билан ёзилган. Адиб дostonнинг жанр хусусиятлари, композицион қурилиши хусусида ҳам сўз юритади. Маълумки, «Уста Ғиёс»да маълум бир йўналиш бўйлаб ривожланиб борадиган воқеалар тизмаси йўқ. Шоир дostonлар учун анъанавий бўлиб қолган яхлит сюжет чизиғи яратилган онгли равишда қочиб, асосий диққат-этиборни воқеаларга эмас, Уста Ғиёс характери очиқ берадиган турли кичик эпизодларга қаратади. Дoston композициясидаги ўзига хослигини кўрсатадиган бу хусусият асарнинг камчилиги эмас, аксинча ютуғи эди. Шоир Уста Ғиёснинг бутун фазилатларини ана шу воқеий эпизодлар орқали ҳаққоний гавдалантириб берганлиги мақолада яхши ёритилган. Шунингдек, муаллиф дostonдаги жиддий камчиликларни ҳам холис таҳлил воситасида батафсил кўрсатади. Принципиал ва объектив позицияда туриб ёзилган бу мақола «Уста Ғиёс» ҳақида кейинги яратилган барча тадқиқотлар учун маълум даражада пойдевор бўлиб хизмат этиб келмоқда.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўринадики, соддалик, ҳаётни бўямасдан, ҳеч қандай дабдабаю ҳаммасиз, ҳаққоний акс эттириш «Уста Ғиёс»нинг энг муҳим фазилатидир. Дostonда тасвирланган турли эпизодик воқеалар ҳам, бош қаҳрамон Уста Ғиёс характери ҳам, бошқа турли кишилар образлари ҳам ҳаётнинг ўзидагидек тиниқ, жозибадор ва табиий чиққан. Шоир асарда рангин, такрорланмас бўёқларда товланувчи, миллий колорит билан лиммо-лим суғорилган шундай шонрона дeгаллар қўллайдики, буларни усталик билан топилгани ва ўз ўрнида маҳорат билан ишлатилгани ўқувчини мафтун қи-

лади. Қаҳрамонлар тилига ҳаётбахш руҳ берган турли-туман иборалар, мақол-маталлар, қувноқ юмор билан омихта бўлиб кетган қочирим сўзлар дostonнинг халқчиллиги ва ҳаётийлигини ниҳоятда оширган. Асарнинг бошидан то охиригача биз жонли ҳаёт манзараларини, реал турмушни, замондошларимизнинг типик қиёфасини кўрамиз. Фаоллик, жамият ва халқ манфаатлари учун астойдил куйиб-ёниш, жонкуярлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик бу қаҳрамонларнинг маънавий қиёфасини белгиловчи етакчи хислатлардир. Асардаги хоҳлаган бобни олиб ўқисангиз, бу одамларнинг ишлари, гап-сўзлари, муомала ва юриш-туришлари жуда ўринлатиб тасвирланганига, шоирнинг маҳоратига ва ҳаётни синчковлик билан кузатганига қойил қоласиз. Мисол учун дostonнинг «Қолхоз мажлисида» деб аталган биринчи бобини олиб кўрайлик. Шоир тасвирда ҳолис туриб, шу йиллар ҳаётига ҳос бўлган типик манзараларини бирма-бир кўз ўнгимизда жонлантира боради. У воқеаларга аралашмайди, изоҳ бериб, тушунтириб ўтирмайди. Шоир ўта реалистик йўлдан боради:

Қош қорайгач, ҳамма йиғилди,
Мактаб, ферма, ҳамма хошадон...
Келмайдиган отбоқар ҳам келди,
Темирчилар устахонадан.
Шифтга осиб қирқинчи лампа,
Идорада барча эди жам...¹

Мана шу сатрлар билан дoston бошланади. Шоир ўзи тасвирлаётган, колхознинг қаердалиги-ю, хўжалигининг аҳволи, табиий шароитлари қандайлиги ҳақида бирма-бир ахборот бериб ўтирмайди. Бу колхоз ўлка-миздаги минглаб хўжаликлардан бири. Юқорида акс

¹ Барча мисоллар дostonнинг биринчи нашри (Ўздавнашр, 1947 йил)дан олинади. Зарур бўлиб қолган пайтлардагина кейинги нашрларга мурожаат қиламиз.

этган мажлис тасвири ҳам бизга жуда таниш: шундай ҳолатни деярли ҳамма жойда учратиш мумкин. Айниқса, уруш йилларида ҳар бир дақиқа ганимат. Ҳудабехудага ишни тўхтатиб қўйиб мажлисбозлик қилишга фурсат йўқ. Энг зарур пайтларда, шунда ҳам «қош қорайганда», яъни даладаги ишлар тамом бўлиб, ҳордиқ соатлари бошлангандагина мажлис ўтказилади. Шоир булар ҳақида изоҳ бериб ўтмаса ҳам, сатрларга сингдирилган мазмун буни мантиқан таъкидлаб туради. Одатда унча-мунча «мажлис»га отбоқару устахонадаги гемирчилар таклиф қилинавермайди. Улар баъзи тadbирлардан кўпинча чеккада қолиб кетишади. «Келмайдиган отбоқар ҳам келди» мисрасининг ўзидек ҳеч қандай изоҳ, таъриф-тавсифсиз бу галги йигилишининг маълум зарурат тўғрисида уюштирилганлиги, муҳимлигини очиқ-ойдин кўрсатиб турибди.

Шоир уруш йилларидаги турмушнинг нечоғли аҳволда экани ҳақида ҳам ортиқча гап-сўз айтиб, сарҳад бериб ўтирмайди. Бу вазифани оддийгина деталь— «шифтга осиб қирқинчи лампа» бажаради ва шу давр учун типик бўлган шаронтни тасаввуримизда яққол гавдалантиради.

Мирмуҳсин тасвирлаган колхоз мажлисида оташин хитоблар, дабдабали нутқлар йўқ. Мажлис аҳли ҳам шундайгина «натура»дан олиб чизилади. Ҳатто биз турмушнинг бу даражада аниқ, баъзи китоблардагига сира ўхшамаган бўёқларини ҳайратланиб ўқиймиз:

Жой тор эди. Ана, туриб қолган
Тўғон чолнинг қурир типкаси.
Гоҳо, бирдан ганин қовуштирмас
Чақалоқнинг нига-нигаси...

Жўнгина кўринган бу мисраларда ҳаётнинг бир бўлаги шундоққина «кўчириб» олиб қўйилгандек. Кундузги оғир меҳнатдан ҳориб келиб, мажлисда зўр-базур тик турган Тўғон чолнинг ҳолатию иссиқ, дим ҳа-

вога чидай олмай чириллаб йиғлаётган чақалоқ овози, йиғилганларнинг кайфияти — ҳаммаси аниқ англашилиб туради. Мана бу лавҳанинг ҳам ҳаётийлиги, жонлилигини кўринг:

Қисқагина маърузадан сўнг,
Ранс турди,
— Кимда бор савол?
Орқароқда мизғиб қолган экан,
Бирдан чўчиб тушди Аппон чол.

Бу ердаги тасвирнинг нақадар тиниқ, табиий чиққанлигини исботлаб ўтиришга зарурат борми?.. Бейхитёр лабимизга табассум югуради. Бундай парчаларни ўқигач, шоирнинг маҳоратига тан бермай иложимиз йўқ. Шоир, тер тўкиб меҳнат қилгани, оғир изланишларини бошдан кечиргани учун бундай содда, ҳаётий тасвирга эриша олган.

Мирмуҳсин биринчи бобнинг ўзидаёқ бош қаҳрамони — Уста Ғиёс характерини очишга киришади. Бунинг учун у қаҳрамонни таъриф-тавсифи, ижтимоий келиб чиқишню таржиман ҳолини батафсил ҳикоя қилиш йўлидан бормади. Достонда Уста Ғиёсни характерлаб берадиган шоир изоҳларини деярли учратмаймиз. Бу вазифани қаҳрамоннинг ишлари, гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари бажаради. Шоир воқеаларга аралашмасдан, холис турган ҳолда турли ҳаётий эпизодлар, картиналар яратадики, буларда Уста Ғиёснинг маънавий дунёсини ёритиб турган инсоний фазилатлари бирмабир намоён бўла боради.

Достондаги Уста Ғиёс совет тузуми туфайли онги, дунёқараши ўзгарган, халқ манфаати йўлида фидойилик билан тер тўкиб ишлашни муқаддас бурч деб англаган ватаппарвар киши. Шоир «Қолхоз мажлисида» бобида қаҳрамони билан ўқувчини илк таништиришдаёқ, унинг чўрткесар, айтган жойидан тутадиган дан-

галчи одам эканлигини кўрсатади. Далада иш оғир.
Одам етишмайди. Шундай долзарб паллада Уста Ғиёс
звеносидаги Турди, Ашурлар қийинчиликка бардош бе-
ролмасдан бошқа колхозга қочиб кетишган. Бу фақат
устанинг звеносига эмас, бутун колхозга катта зарар
етказадиган ҳодиса. Шунинг учун уста мажлисда жуда
куюниб, юракдан сўзлайди. У аччиқ-аччиқ гаплар ай-
тади, ҳатто раисни ҳам «ўйиб» олишдан тап тортмайди.
Мана, унинг ҳар қандай китобийликдан холи, халқ
ибораларига тўла бўлган оддий, самимий сўзлари:

Хўш,

Бошида гап шундаймиди?

Шундаймиди бизнинг ваъдамиз?!

Мана, ўзи сўз бера туриб —

Қочиб кетди четга, бетамиз!

Ҳа, жонимиз ўнтами бизнинг?!

Икки келамизми дунёга?

Шунча одамимиз қочса-ю,

Миқ этмайсиз!

Хўш, раис, нега?

Вагаппарварлик туйғулари билан тўлиб-тошган бу
жонли нутқ қанчалик табиий, қанчалик ҳаётий... Тур-
муш синовларида тобланиб, катта тажрибалар орттир-
ган, халқ ичидан чиққан одамгина ана шу тарзда
гашириб, фикр юрита олади. Бундай одамларни катта-
дан-кичик ҳамма ҳурмат қилади, маслаҳатига қулоқ
солади, насиҳатини жон деб бажаради. Уста Ғиёс нут-
қидан келтирилган мазкур парчада қаҳрамон харак-
терини очиш билан бирга шу йиллардаги шароитга ҳам
ишора бор. Қаҳрамон: «Ҳа, жонимиз ўнтами бизнинг?!

Икки келамизми дунёга?» деб бежиз таъкидлаётгани
йўқ. Устанинг сўзлари худбилик нишонаси ёки шикоят

эмас. Бу ерда ҳам катта ҳаёт ҳақиқатлари яширин. Фронтида Ватан тақдири ҳал бўлмоқда. Халқнинг мард ўғлонлари ҳаёт-мамонт жангида жон олиб, жон бермоқдалар. Ёвини тезроқ енгилш учун меҳнат жабҳасида ҳам фидойи бўлмоқ, жонни жабборга бериб ишламоқ зарур. Уста Гиёсга ўхшаган одамларнинг бир ўзи фронтга кетган ўнта одамнинг ўрнини босиб ишлаётан долзарб бу паллада меҳнатдан қочиш, ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаш жиноят билан барабар. Уста ва бошқалар ҳам ҳамма қатори оддий одам. Ўнта жони бор одамнинг ўзи йўқ! Лекин шароит талаб қилар экан, ҳамма қийинчиликларга чидаш, бардош бериш керак. Бунини чуқур англагани учун ҳам уста аччиқ гапларни очиқчасига ўртага ташлайди. Бу аччиқ таъна-дашномлар остида устанинг мулоҳазакор, ақлли, тadbирли киши эканлиги, галабага ишончи мустаҳкамлиги ҳам сезилиб туради.

Ноинсофлар!
Наҳотки қочса,
Наҳот ташлайдилар кузга чуп!
Мундоғларини баҳридан ўтмоқ..
Кўрасанки, юрт қил устида.
Шундай кунда «чий» деганларини,
Пасткаш, дейди, гапнинг рости-да..
Дўст — қайғунини билинса, у дўст,
Мундоғлардан ҳамма уялар!
Ёмон кунлар ўтар-кетару
Юзларинини куйгани қолар!..

От-улов ҳам қолар етишиб,
Ўғиллар ҳам қайтишар жангдан.
Эл қарғиши, ҳой ноинсофлар,
Бир кун маҳкам тутар ёқангдан!

Уста ана шундай оптимист одам. У эл-юрт билан барабар юради, қайғусига ҳам, бахтига ҳам бирдек ше-

рик. Халқнинг кўзига чўп ташлаб, панд берганлар узоққа бора олмаслигини у яхши билади, чунки эл қарғишига учраган киши асло кўкармайди... Уста Ғиёс образи кўз ўнгимизда мана шундай қиёфада гавдалана боради. Ҳар бир янги бобда унинг характеридаги янги-янги қирраларни кўрамиз. Шоир қаҳрамоннинг ўзига хос хислатларини, портрети, гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари, феъл-атворини табиий чизгиларда акс эттириш воситасида индивидуаллаштиришга тўла эришди.

Уста Ғиёснинг колхоз мулки, колхоз манфаати учун жонкуяр, фидойи киши эканлиги «Тўриқ ҳақида», «Қиш», «Уста Ғиёс оғриб қолди», «Ичкуёв» каби бобларда айниқса ёрқин очилади. Бу бобларнинг ҳаммасини ҳам юқорида айтилганидек, соддалик, ҳаётийлик, табиийлик безаб туради. Шоир ҳар бир мисрада аниқликка интилади ва давр колоритини мукамал гавдалантира оладиган турмуш деталларидан ўринли ва унумли фойдаланади. Шу жиҳатдан қараганимизда Уста Ғиёс портрети ҳам диққатга сазовор. У оддийгина қавима пахтали шим, фуфайка кийиб юради, белида «айилдек камар. Камарида бир газлик пичоқ» осилган. Бу содда, лекин аниқ тасвирдаги ҳаётний деталлар (қавима шим, айилдек камар, бир газли пичоқ) орқали устанинг кийим-боши қандайлиги ҳақида тасаввурга эга бўламиз. Лекин гап бунда эмас. Энг муҳими бу деталларда ана шу давр колорити ҳам мужассам бўлиб кетганки, шоир оғир шароит ҳақида бир оғиз сўз айтмаса ҳам, бу чизгилар бизга кўп нарсаларни ҳикоя қилиб бераётгандек бўлади. Шоир уста Ғиёснинг ташқи қиёфасини тасвирлаганда ҳам бўяб, бежаб ўтиришни, ундан чиройли жиҳатлар топиб, ана шуларнигина бўрттириб кўрсатиб, хунук жойларини яшириб кетишни ҳаёлига ҳам келтирмайди.

Мирмуҳсиннинг бу дostonи қаҳрамонларини тасвирлашдаги ўзига хос принциплари билан ҳам ажралиб туради. Маълумки, кўп асарлардаги қаҳрамонлар (ай-

пиқса ижобий қаҳрамонлар) янглишмайдиган, ҳато қилмайдиган, бенуқсон, бекаму кўст одамлар тарзида акс эттириллар эди. Ҳаётдан узоқ, нурсиз, маълум схематик қарашлар таъсирида пайдо бўлган бундай «идеал» қаҳрамонлар давр сншовларига бардош бера олмади. Улар ўқувчилар қалбидан жой топа олмагани учун ўз вақтида қаттиқ танқидга учради. Ҳозир бундай бир хил қолипда яратиладиган схематик образлар устида фақат киноя билан гапирадиган бўлиб қолдик. Шоирнинг барча қаҳрамонларида ҳаётийлик барқ уриб туради. Уларда жонли инсонга хос барча мураккабликлар, зиддиятларни учратамиз. Масалан, Уста Гиёс кўз ўнгимизда ажойиб фазилатлар эгаси бўлган, замонамизнинг илғор, фаол кишиси сифатида намоён бўлиб, меҳримизни қозонади. Аммо шоир ундаги айрим инсонга хос табиий нуқсонларни яширишга уринмайди. Уста гоҳо қизишиб кетганда дағал сўзларни айтиб юбораверади, жаҳли чиққанда айбдорни бўралатиб сўкишдан тоймайди.

«Тўриқ ҳақида» бобида шу жиҳатдан жуда ҳаётий эпизодга дуч келамиз. Тўриқ от ботқоққа ботиб қолган. Аравакаш тажрибасизлик қилиб ҳадеб отни савалайди. От бечора тинирчилайди, тойиб кетади, ботқоқдан чиқиб кетишга кучи етмайди. Буни кўриб қолган устанинг фигони фалакка чиқади:

— Ҳой Болтавой, нега қамчилайсан?
От уволи тутгур, гўрсўхта!
Сен ўзингни керак савалаш!
Қўлингни торт, инисоф, тўхта,—

дея югуриб келиб, аравакашга ёрдамлаша кетади. Отнинг абзалларини қирқиб ташлаб, ўрнидан туришига кўмаклашади. Аравакаш ўсал. Унга икки оғиз яхши гап билан насихат қилса ҳам олам гулистон, аммо уста уни қаттиқ шовқин солиб, сўкиб ташлайди:

— Уша сенга отни топширганни...
Уравер! Чунки колхозники-да!
Кучинг ҳали шунга етдими?
Кучинг ошиб қолипти жуда!

Уста Ғиёс мана шундай галати феълли ажойиб одам. Шонр унинг ҳақида бор гапни айтади. Яхши томонини ҳам, феълидаги камчиликларни ҳам очиқ кўрсатади. Унда биз маълум схемалар изини кўрмаймиз. Бу эса асарнинг табиийлигини ниҳоятда оширган.

Мирмуҳсин бошқа қаҳрамонларини ҳам мана шундай ҳаётий сифатлар эгаси қилиб акс эттиришга катта эътибор беради. Мазкур бобдаги Аппон чол тасвири ҳам ҳаётий чиққанлиги билан ажралиб туради. Устанинг шовқин-суронини эшитиб «Курканики каби тўрлама, узун бўйини чўзиб» (ўхшатишнинг оригиналлигини қаранг!) келган бу чол ўйламай-нетмай Болтавойнинг ёнини олиб, устага ҳужум қилади:

— Сенга нима? Аравакаш ҳам,
Жавобгар ҳам Болтавой экан.
Ё ранслик даъво қиласанми?!
Етар дейман битта каттакон!
Подалан ҳам бизда қўйчивон кўп.
Ўҳ-ҳў, бунн дўқини қара!
Ҳа, червонинг куйиптимми? Мунч!..
Колхозники бу от-арава!

Кўз ўнгимизда ўз феъл-атвори, ўз қиёфаси, ўз фикр доираси бўлган икки қария, икки характер шундоққина гавдаланади қўяди. Бирн колхоз мулкни кўз қорачигидек авайлаш мақсадида жони ҳалак, шунинг учун тажанг. Иккинчиси эса худди шу фидойилликни ёқтирмайди, ғаш кўради. «Ранслик даъвоси бор, шекилли» деб хавфсирайди. «Ў-ҳў, бунн дўқини қара! Ҳа, черво-

нинг куйиптими?» (Нақадар ҳаётний, жонли нутқ!) деб баланддан келади. Ҳатто колхоз мулкига чап кўз билан қарайди... «Беш қўл барабар эмас», деганларидек, ҳаётнинг ўзида одамлар аслида ана шундай тақрорланмайдиган қиёфага эга. Шонр эса воқеликни асл бўёқларда ҳаққоний тасвирлашга интилар экан, одамлардаги бундай бетакрор томонларни, ижобий ва салбий қутбларни тутиб олади-да, маҳорат билан рўйи рост акс эттириб беради. Қаҳрамонларнинг мураккаб ҳолатларини мана шу тарзда шонрона гавдалантириш адибнинг катта муваффақияти эди. А. Алимұхамедов сўзлари билан айтганимизда, «қаҳрамонларда тирик одамларга хос бўлган «яхшилик» ва «ёмонлик»ларини топа билиш Мирмуҳсиннинг асосий ютуғидир!»

Шу ўринда А. Алимұхамедов мақоласида айрим баҳсли жойлари ҳам борлигини айтиб ўтиш керак. Тўғри, у катта самимият ва талабчанлик билан ёзилган. Мунаққид етук илмий таҳлил воситасида асардаги барча ютуқларни ва баъзи жиддий камчиликларни тўғри кўрсатиб беради. Унинг фикрлари ҳамон ўз аҳамияти ва қимматини йўқотган эмас. Шу билан бирга танқидчининг баъзи мулоҳазаларига эътироз билдириш мумкин. Фикримиз равшан бўлиши учун мақоланинг айрим ўринларини биргалашиб ўқийлик: «Асарни ўқиб чиқиб, унинг ичидаги қаҳрамонларни яна бир карра хаёлдан ўтказганда, улар икки тоифа одамларга бўлиниб кетадилар. Бир тоифага ранс бошлиқ колхознинг ҳамма аъзолари кирди, иккинчи тоифани ёлғиз Уста Ғиёснинг ўзи ташкил қилади. Биринчи тоифанинг кишилари колхозда қўл учиди ишлайдилар, кўплари огир ишга чидамасдан колхозни ташлаб қочиб кетган.

Звеномдан Турди, Ашурлар,
Асакага қочишиб кетди.

«Бу тўқайга эсиз шунча меҳнат,
Эсиз ўтган умримиз», депти.
www.ziyouz.com kutubxonasi

Баъзилар колхоздан шунчалик безор бўлганки, ҳатто қайтиб колхозга қадам босмасликка қасам ҳам ичади:

Ҳафсалам ҳам пир бўлди. Қурвон —
Ҳосилотга ўшаса ўлсин.
Кейин дедим: «Энди колхознингги,
Нақ, елкамининг чуқури кўрсин!»

Туф, деганман! Қайтиб олмайман
Қолганини пешонамдан кўрдим»...

...Қолхоз раиси Йўлчивой унча-мунчага тебранмайдиган, бир қадар пошуд, анчагина лапашанг, колхозга раҳбарлик қилишга чомуносиб бир одамга ўхшаб қолган:

Уста,— деди раис,—
Гангиб қолдим,
Қайдап бошлай билмайман ишни.
Тўғри, ишнинг калаваси бузуқ,
Тополмайман ишнинг бошини.

Бутун бошли бир колхознинг раҳбари ўз ақли билан иш қилолмайдиган, иродаси бўш бир одам сифатида тасвир қилинади. Ҳатто Аппон чолнинг боя таъриф этилган жонли нутқи ҳам муаллиф эътирозига сазовор бўлади: «Аъзолар ўртасида колхоз мулкига жон куйдириш ҳисси сира сезилмайди», деб ёзади у (121-бет). Мунаққид ўз тезисларини ана шу тарзда илгарги сурар экан, қуйидаги нотўғри хулосагача бориб етади: «Қолхоз раҳбарларини бу хилда беғам, бешуд ва қўпол қилиб тасвирлаш шубҳасиз Мирмуҳсиннинг энг катта хатосидир» (123-бет). Ўз-ўзидан равшанки, бу хулосага қўшилиб бўлмайди. Муаллиф қўяётган талаблардан шундоққина маънавий ҳолатини келиб турибди. Кол-

хоз ранси, хўжалик раҳбарими — тамом, у бенуқсон бўлиши керак. Унга гард юқтириб бўлмайди. Акс ҳолда улар давримиз учун характерли эмас» (123-бет). Достонда яққол кўриниб турибдики, Мирмуҳсин умуман, ҳамма колхозлар, ҳамма раҳбарлар ҳақида гапираётгани йўқ. У бир кичик хўжаликда юз бераётган ҳаётий воқеаларни, ютуқлар, ташвишлар, нуқсонларни бутун мураккаб қирралари, ички зиддиятлари билан тасвирлашни мақсад қилиб олган. Шундай экан, шоир талқинидаги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзларидаги қарама-қаршилиқлар, ҳаққоний айтилган баъзи камчиликларнинг ҳаётийлигига шубҳа тугдириб бўлмайди. Аппон чолга ўхшаб боқи бегамликка берилган, ўзиникидан бошқа ҳамма нарсага лоқайдроқ қарайдиган худбин одамлар, Пўлчивой (бу ном фақат журнал вариантларида учрайди. Бошқа ҳамма нашрларда—Дўсматвой — **О. А.**) га ўхшаб, баъзан калавасининг учини йўқотиб, гангиб қолган, оқилона маслаҳатга муҳтож бўлган раҳбарлар ҳаётда тўлиб-тошиб ётибди-ку! Шунингдек, қочоқ Ашур томонидаги бир колхоз шайнига айтилаётган порозилик сўзларига умумлаштириб баҳо бериш ҳам нотўғри. Ҳолбуки, бу эпизод достондаги энг жонли чиққан ўринлардан бири ҳисобланади. Ҳаётда ёнма-ён жойлашган колхозлар орасида кўпинча бир хўжаликдан порози бўлиб (меҳнатнинг тўғри қадрланмаслиги, исоний муносабатларда самимиятнинг етишмаслиги ва ҳоказо сабаблар билан), иккинчисига кўчиб кетиш ҳоллари тез-тез учраб туради. Достондаги Ашур ҳам колхознинг ўзидан эмас, балки пошуд раҳбаридан порози. Бу асар текстида очиқ айтилган («Қурвон ҳосилотга ўхшаса ўлсин»). Ашурнинг нутқида жуда усталлик билан ишлатилган бошқа бир нуқта ҳам бор. У колхозни эмас, «колхозингни елкамнинг чуқури кўрсин», деб гапирадигани, бу ерда Ашурнинг кимдан ва нима учун порози бўлганлиги ҳеч қандай изохсиз равшан аниқлашиб турибди. Бундан ташқари мана шу суҳбат

давомида Ашур Уста Ғиёсга кўнглини бўшатиб, ҳасратларини тукиб солар экан:

Локин, Уста, ўзингиз биласиз,
Колхозим деб елдим, югурдим,—

деб очиқ эътироф этадики, бу дангал айтилган (айниқса, «колхозим», деб таъкидлаётганига эътибор бернинг) сўзларнинг ўзиёқ танқидчининг даъволари нотўғри эканлигини кўрсатади. Бунинг устига асарда тасвирланган колхоз қўриқда ташкил этилган, ҳали янги, ўзини ўнглаб олмаган ҳўжалик. Унда турли қийинчиликлар, етишмовчиликларнинг бўлиши турган гап. Баъзи оғир шароитга ўрганмаган одамларда табиий равишда учраши мумкин бўлган норозиликларни тўғри тушунмоқ даркор. Шоир янги ерларни ўзлаштиришда рўй берган реал воқеаларни, одамлар психологиясини тўғри, ҳолисона тасвирлай олган. Шунингдек, мунаққиднинг Уста Ғиёс бир томонда-ю, ранс бошлиқ бошқа колхоз аъзоларининг ҳаммаси бир томонда туради деган мулоҳазаси ҳам нотўғри. Бу ўринда танқидчи асарнинг ўзига хос композицион қурилмасига ҳамда шоирнинг асл муддаосига етарли эътибор бермаганга ўхшайди. Мирмуҳсин онгли равишда асар марказига совет тузуми туйфайли бахтли ҳаётга эришган, ўз ҳақ-ҳуқуқини яхши биллиб олган, бугун колхоз бойликларини ўзиники деб англаган минглаб фаол одамларнинг умумлашган типик образини Уста Ғиёс қиёфасида мужассамлаштириб тасвирлайди. Шунинг учун табиий равишда ҳар бир обнинг диққат марказида Уста характериға хос бирон-бир хусусиятини очиб вазифаси туради, бошқа персонажлар эса маълум даражада ёрдамчи «фон» вазифасини ўтаб, бош қаҳрамоннинг фазилатларни бўртиб кўрниниши учун «хизмат» қиладилар. Шоир Уста Ғиёс характерини бўртириб тасвирлар экан, турли тўқнашувларға кескин рух, шиддат бағишлаш учун қаҳрамонини аксарин қолоқ, дан-

гаса, узоқни кўролмайдиган баъзи одамлар билан учраштиради. Улар кўпинча иккинчи даражали персонажлар тарзида ҳаракат қиладилар. Достон воқеалари турли эпизодлардан иборат бўлиб қолгани ҳам шу билан изоҳланади. Асардаги бу ўзига хосликни идрок этмасдан туриб, қаҳрамонларга юкланган гоъвий муддаони англаб бўлмайти.

Ижодкор дўстлар даврасида: (чапдан) Комил Яшин, Уйғун, Ойбек, Назир Сафаров ва Мирмуҳсин.

Хуллас, персонажларни реал ташвишларию нуқсонлари, бор мураккабликлари билан рўйи рост кўрсатилгани асарнинг нуқсони эмас, балки катта ютуғидир.

Шу нарса ҳам диққатга сазоворки, шоир ўз қаҳрамонини кўпчиликдан ажратиб олиб, байроқ қилиб кўрсатмайди. У нимаики иш қилмасин, қандай ютуқни қўлга киритмасин буларнинг барчаси коллективнинг аҳил меҳнати, дўстлари, сафдошларининг мадади самараси деб билади. У коллективнинг кучига, қудратига қаттиқ

суяпади. Бу ҳолат айниқса, «Уста Ғиёс ва мухбир» бо-
бида яхши очилган:

Ҳун азамат, барака тонкур,
Шулар менга қанот, дўст-ёр.
Якка отнинг чанги чиқса ҳам,
Донги чиқмас, деган мақол бор.

Наригиси Зеби,
Терим пайти —
Фарғонада бўлмайди тенги.
Ҳув анави, Мамарасул чўтир,
У колхозга киргандир янги...

Бу гаплар Устанинг камтар инсон эканини, кўпчи-
ликка таяшиб, аҳиллик билан инч юритгани туфайли
катта обрў қозонгани ва звеносининг шуҳратини кўта-
риб, колхоз бойлигига бойлик қўша олганини кўрсатиб
турибди. Уста Ғиёс қанчалик камтар бўлса, шунчалик
ҳалол, феъли кенг одам. У ортиқча мақтовларни, ба-
ланднарвоз сўзларни, ёлгон-яшиқ ваъдаларни ёмон
кўради. У ҳатто мажбурият олаётган вақтда ҳам дан-
галчиликка ўтиб, реал гапни айтади. Қийинчиликлар
кўп бўлганини, катта ҳосил олишнинг қуруқ ўзи бўл-
маслигини яшириб ўтирмайди. Қуйидаги сўзлар Уста-
нинг нечоғлик ҳалол, қалби дарё одам эканини жуда
равшан таърифлаб беради:

Тешавойдек нотик эмасман,
Қани, топиб-топиб гапирсам...
Локин,
Қурултойда айтилган гап-гап!
Ярашмайди қуруқ кўпирсам...
Шу паллага етдик меҳнат билан,
Ҳукумат ҳам бошини силади.
Қийналмадик демайман, мана,

Уртоқ Юсупов ҳам биладн.
Юз центнер деб лоф урмайман,
Кимга керак бундай қуруқ ваъда.
Қирқ центнер бераман гектаридан,
Сўз бераман шундай деб, ҳа-да...

Қўрамизки, расмиятчилик, номига қўкракка мушт лаб, қуруқ ваъда бериб кўпиришлар Устанинг табиатига ёт. Қўзбўямачилик қилиб шухрат орттириш, ном қозонишни у ҳатто хаёлига ҳам келтириб кўрмайди. Шоир қаҳрамонининг бу сўзларини ўқувчи ҳукмига ҳавола қилиш билан турмушда учраб турадиган қўзбўямачилик иллатига қарши ўт очади. Уни таг-томири билан йўқ қилиб ташлаш шнорини ўртага ташлайди. Бу эса ёш шоир дадил кўтариб чиққан яна бир муҳим масала бўлиб, асарининг ҳаётини заминини, актуаллигини кучайтиради.

Яқинда оқсоқол адибимиз Назир Сафаров пахта теримида учраб турадиган сохталиклардан бирини жиддий очиб ташлаб, бу соҳадаги қўзбўямачилик иллатига қаттиқ зарба беради. Бу мақола жамоатчилик томонидан хайрихоҳлик билан кутиб олинди. Шу жиҳатдан қараганимизда, Мирмуҳсинининг урушдан кейинги дастлабки йиллардаёқ бу муҳим, долзарб масалага қўл ургани ва уни дадиллик билан кўтариб чиққанлиги фактини шоирнинг яна бир жасорати деб баҳоломоқ лозим. Бу ҳолат эса ўз навбатида чуқур замонавий руҳ билан ёзилган мазкур дoston актуаллигини йўқотмай келаётганидан далolat беради.

«Уста Гибс» дostonидаги фазилатлардан яна бири унда пролетариат доҳийси В. И. Ленин образи яратилганида намoн бўлади. Шоир бу соҳада ҳам оригинал йўл тутиб, халқнинг улуғ доҳийга бўлган меҳр-муҳаббати, ҳурматини самимият билан кўрсатишга эришади. Колхозда «Ленин Октябрда» кинофильми намойиш эти-

лади. Томошага барча йиғилади. Уста Ғиёс экранга боқиб, доҳий сиймосини кўриб ўтирар экан, ўзини В. И. Ленин билан бирга юриб суҳбатлашаётгандек ҳис қилади:

Ана Ленин!
Сўл қўли билан —
Ушлагадди костюм ёқасин.
Колхозчилар орасига кирди
Юриб келди Устага яқин.

Бирдан ҳамма турди
Ленин ўртада..
Ҳамма ўйлаб қолди ўз ишн.
Раис таклиф қилди далага:
— Марҳамат, Владимир Ильич,—
Ишларимиз билан танишинг..
Ҳамма юрди аста дала томон..

Ленин колхозчилар билан бирга далаларни борниб кўради, кексалар, аёллар, ёшлар билан узоқ суҳбатлашади, маслаҳатлар беради. Тўғри, буларнинг ҳаммаси Устанинг хаёлида содир бўлади. Бу ўринда ҳам Мирмуҳсин Уста кечинмаларини табиий тасвирлаш, фазилатларини равшанроқ кўрсатиш йўлидан боради. Масалан, Уста Ғиёс доҳий ёнида бораётганда ҳам хўжаликни, колхоз аҳволини ўйлайди:

Ленин билан бора туриб, йўлда,
Уста қалби бирдан шув этди.
«Агар бултур келганида Ленин —
Роса уялардик,
Тоза қизарардик...»

Бу парча жуда жонли чиққанлиги ва ўринли топиб ишлатилгани билан алоҳида диққатга сазовор. Хуллас, шоир муваффақиятли топилган приём воситасида В. И. Ленин билан халқнинг бирлиги ғоясини илгарни суради. Ҳаётимизда, барча соҳалардаги ишларимизда доҳий таълимоти йўлчи юлдуз бўлиб келаётганлигини таъкидлайди. Мазкур боб ўзбек ленинномаси саҳифаларига қўшилган муносиб ҳисса ҳисобланади. Бу ҳақда О. Шарафиддинов шундай ёзади: «Коммунистик партиянинг ҳаётимиздаги раҳбарлик ролини кўрсатишда қозонилган жиддий муваффақиятлардан бири сифатида Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс» поэмасини кўрсатиш керак. Тўғри, поэмада колхоз партия ташкилоти, ундаги коммунистлар бевосита кўрсатилган эмас. Аммо шоир ўзига хос оригинал формада ўзбек колхозчиларинини Коммунистик партияга, унинг асосчиси В. И. Ленинга бўлган муҳаббатини очиб берган. Шоир бу муҳаббатни декларатив тарзда эмас, конкрет эмоционал формада очади. Бу жиҳатдан «Ленин колхозда» боби поэманинг энг ёрқин боби деб ҳисобланиши мумкин». («Замон, қалб, поэзия» 166—167-бетлар).

«Уста Ғиёс» дostonи бадий тасвир воситалари, тили жиҳатидан ҳам қатор фазилатларга эга. Шоир воқеалар, характерларни тасвирлаганда ҳам, табиат манзараларини акс эттирганда ҳам оригиналликка иштилади, содда, ҳаётий деталлар, поэтик образлар асосида фикр юритади. Дostonнинг хоҳлаган саҳифасини очиб ўқисангиз, аниқ манзараларга, халқ турмушига хос реал кўринишларга дуч келасиз. Бу кўринишларнинг жонли ва табиийлиги ҳаёлингизни мафтун этади. Мана бир мисол:

Урик барги тилла ранг олмиш,
Дарахтларни саваларди куз.
Ҳовлиларда азим ёнғоқлар —

Сой буйида қайрағоч баргенз...
Учишади зағчалар қағ-қағ,
Чирқиллайди саҳархез чумчуқ.
Қизалоқлар хазон супурад,
Талашиниб, тортишиб, чечан...
Хув ана, Нор ота азонлаб,
Ўз томига босмоқда пичан.

Мисраларда тилга олинган дарахтларни шоир қандай илғаб, ҳис қилиб ёзган бўлса, биз ҳам шундай тасаввур этамиз. Қизалоқлару, пичан босаётган Нор ота ҳам кўз ўнгимизда аниқ намоён бўлади. Шоир минглаб қишлоқларимиз учун типик бўлган ана шундай манзараларни танлаб олиб, умумлаштиради ва шоирона суратини чизиб беради. Бу ҳам катта маҳорат нишонаси, албатта.

Мирмуҳсин қаҳрамонларини индивидуаллаштиришида уларнинг сўзлаш тарзига катта аҳамият беради. Ҳар бир персонаж ўзининг савияси, ёши, ҳаётини тажрибасига мос ҳолда гапирадики, бу асарнинг табиийлигини янада оширган. Бу борада кўплаб мисоллар келтириши мумкин бўлса ҳам биз бир-икки парча билан чекланамиз. Мана, устанинг мухбир билан суҳбати:

Бизнинг колхоз янги,
Бу ерларда
Одам юрса қўрқарди, бироқ,
Кўчиб келиб, қўриқни очдик,
Ишлай-ишлай ер қилдик, чироқ...

Сўнгги мисрада қанчалик ҳаётинилик бор! **Мухбир** йигитчага «чироқ» деб мурожаат қилиниши нақадар жонли, табиий жаранглайди. Турмушда кўп нарсани кўрган, билган, муътабар қарияларгина мана шундай оҳангда гапиради. Бундай сўзлаш оҳангининг ўзиёқ устанинг кўнг-

лида кири йўқ, олижаноб одам эканлигини сездириб турибди.

Яна бир мисол:

Уста Ғиёс саркотибга боқди;

Секин туртди:

— Қандай картинка?

— «Ленин Октябрда».

— Ҳа, балли..»

Бу ўринда ҳам биз реал инсонга хос сўзлашув тарзи-га дуч келамиз. Қаҳрамон қандай картина ёки «қандай кино» бўлади деб сўраши ҳам мумкин эди. Лекин унда нутқдаги шира йўқолади. У «қандай картинка» бўлади деб сўрайдики, бу огзаки нутқда жуда кўп учрайди-ган атама мазкур парчанинг ҳаётний кучини янада оширган.

Шоир қаҳрамонлар нутқида халқ ибораларни, мақоллар, маталларни ҳам кўп ишлатади. Бунда ҳам у қатъий меъёрни сақлайди, фикрнинг салмоғини, таъсир кучини оширадиган, табиийликка путур етмайдиган ўринлардагина уларга мурожаат этади.

«Уста Ғиёс»нинг тил хусусиятлари таҳлил этилган айрим мақолаларда мунозарали фикрларни ҳам учратамиз. Жумладан, Ф. Насриддиновнинг адабий портретида қуйидаги парча келтирилади:

Ана, томорқада бир тўп товуқ,

Ҳанспрашар томоғи лиқ-лиқ...

Зовурларда бақа қуриллар,

Сувлар илиқ —

Ҳовуз,

Қўлмакларда —

Бижир-бижир ўйнар итбалиқ,

Елғоқ соясида ёнбошлаб ётар,

Ливон чолнинг кўппаги, ана!
Ҳаллослайди тили бир қарич..
Жаҳд билан жунларин тишлар,
Талар эди итпашша, кана...

Танқидчи кўзига бу сатрларда реал жонланиб турган манзара «реалистик тасвир ўрнига натуралистик нохуш картиналар» бўлиб кўринади. У фикрини шундай давом эттиради. «Бадий асар, айниқса, шеър ҳарирдай нафисликни, жозибадорликни талаб қилади. Унда қўлланиладиган ҳар бир тасвирий восита, ҳар бир сўз— деталь сержило, рангдор, айтилмоқчи бўлган фикр, олға сурилмоқчи бўлган ғоявий мақсад хиёл парда остига яширинган бўлиши, ўқувчида ёқимли ҳиссиётлар пайдо қилиши лозим. Юқоридаги мисралар эса ана шундай хусусиятлардан маҳрум»¹. Бу фикрларга қўшилиб бўлмайди, чунки бундай талаб санъаткорни фақат сохталикка, сунъийликка етаклайди, холос. Бундан ташқари, танқидчи шоирнинг услубидаги ўзига хосликни ҳисобга олмаган. Юқорида кўриб ўтганимиздек, Мирмуҳсин бу асарда бошдан-оёқ ҳаётийликка интилган, иложи бори-ча турмушнинг ўзидан нозик илғаб олинган деталлар, характерли чизиқлар ишлатган. Борлиқни бўямасдан, бежамасдан ҳаққоний акс эттириш унинг асосий эстетик шiori бўлган эдики, буни ҳисобга олмасдан туриб, асар таҳлилини тўғри йўлга қўйиб бўлмайди. Мазкур парчага қайтсак, унда юртимиздаги оташ саратон манзараси ўзига хос ёрқин бўёқларда жонли чизилган. Шоир ўринли, топиб ишлатилган деталлар орқали фикр юритади. Товуқларнинг ҳансираб, томоғини лиқ-лиқ қилиб туриши, итнинг ҳаллослаши, тили бир қарич осилиб кетганлиги каби деталларда жазирама иссиқнинг типик белгилари мужассам.

¹ Ф. Насриддинов. Мирмуҳсин. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1972, 51—52-бетлар.

«Уста Гиёс» достонида бир қатор нуқсонлар ҳам мавжуд, албатта.

Шоир асарни қайта-қайта ишлайди ва унга жиддий ўзгаришлар киритади, Уста Гиёс образини янада мукамаллаштирадиган эпизодлар қўшади. Булар яхши. Лекин адиб баъзи ўринларда биринчи нашрда мавжуд бўлган дуруст эпизодларни негадир олиб ташлайди. Жумладан, анча ҳаётий чиққан ва қизиқиш билан ўқиладиган «Ичкучёв» боби номаълум сабабларга кўра кейинги нашрларга кирмай қолган.

Баъзи ўринларда кейин қўшилган парчалар устани жуда «замонавий»лаштириб қўйган ва табиийликка путур етказгани шундоққина сезилиб туради. Масалан, «Кузак» бобининг ҳозирги вариантыда шундай деталь ишлатилади:

Уста Гиёс турди эрта билан,
Сесканмади тонги совуқда.
Юзин ювди роса кўпиртириб.
«Ландиш» деган атирсовунда.

Бундай қараганда, бу парчада эътирозга лойиқ нарсанинг ўзи йўқдай туюлади. Лекин масалага шоир тасвирлаган давр — оғир уруш йиллари шароити нуқтан назардан ёндашсак, «Ландиш» деган атирсовун ҳақидаги гап қуруқ уйдирма эканлиги равшан англашилади. Мазкур ўринда қаҳрамоннинг бу даражада «замонавийлашиб» кетишида урушдан кейинги йиллар танқидчилигида ҳукм сурган сохта тенденцияларнинг ҳам «ҳиссаси» борлигини сезиш қийин эмас. Демак, асарнинг кейинги нашрлари учун дастлабки нусха танланса, юқоридагидек ўринсиз тузатишлар олиб ташланса, айни муддао бўлар эди.

«Уста Гиёс»да эришилган муваффақиятлар шоирни янги ижодий парвозларга чорлади. У қисқа муддат ичида (1947—48- йиллар) «Дунан» ва «Яшил қишлоқ» дос-

тонларини ёзиб битирди. Ҳар икки дoston ҳам қишлоқ мавзунда бўлиб, уларда қуриқ ва бўз ерларни ўзлаштираётган фидойи совет кишиларининг образлари яратилади, шон-шухрат, фаровон турмуш гарови бўлган ҳалол меҳнат, жасорат улуғланади. Шоир бу асарларда ҳам «Уста Ғиёс»даги ижодий принципларига суянади: воқеалар тасвири, қаҳрамонлар нутқи, психологияси, хатти-ҳаракатларини акс эттиришда табиийликка, соддаликка интилади, ҳаётини деталларни поэтикаштириш йўлидан боради. Масалан, у «Дўнан» дostonида:

Оғида баланд пошна этик,
Елкасида янги чопони.
Белбоғида дандон соп пичоқ,
Унинг номи:

«Дўнан чапани»,

бўлган, «зангор, сариқ, уч қават қийиқ»ни бўшгина боғлаб, бедана ўйнатиб, чойхоначилик қилиб юрган содда, чапани йиғит Дўнан билан илғор колхозчи қиз Зеби ўртасидаги оддий инсоний муносабатларни, севги кечинмаларини ҳаётини лавҳаларда тасвирлайди. Асарнинг диққатга сазовор фазилати шундаки, у бошдан-оёқ самимий руҳда ёзилган. Автор нутқида ҳам, қаҳрамонлар тилида ҳам баландпарвозлик, дабдабозлик йўқ. Дoston қаҳрамонлари катта ишларни қойинлатиб қўйиб, иззату ҳурматга, шону шавкатга кўмилиб кетган фавқулodда одамлар ҳам эмас. Улар худди Уста Ғиёс каби ҳаётимизда деярли ҳар қадамда учраб турадиган, ўзимиз миридан-сиригача яхши биладиган оддийгина кишилар. Шоир мана шу оддий одамлар қалбидан, психологиясида янги тузум туфайли содир бўлаётган ўзгаринларни, янги ахлоқий муносабатларни қаламга олади. Чапани Дўнан ишқ-муҳаббат балосига гирифтор бўлган. Унинг бағри кабоб, «пахса девор каби кўкраги ишқ олдида бўлипти юпқа». Бу-ку ҳамманинг

бошида бор савдо, Дунаннинг гапгитиб қўйган нарса қиз-
нинг рад этиб берган жавоби:

«...Сабил қолсин,
нимасинга тегай?
Беданасингами, чопонига?
Нима бўпти?
Битта чойхоначи,
Ким тегарди у чапанга?!»

Ҳаётийлик, табиийлик балқиб турган қизнинг бу кескин жавоби Дунаннинг бутун ҳаётини, маънавий дунёсини остин-устун қилиб ташлайди: ўзининг турмуш тарзи, юриш-туриши ҳақида дурустроқ ўйлаб кўришга мажбур этади.

Бу борада уруш бошлапади. Жанг-жадал, курашлар, машаққатли йиллар ўтиб кетади. Дунанвой ҳам кўп қатори кўкрагида олтинга медаль билан жангдан голиб қайтади. У энди бутунлай бошқа одамга айланган:

Жангдан қайтгач,
Кетмон олди қўлига.
Қўлга чиқолмади бедана.
Жангар туллаклару
«тезотар»лар,
Дунанвойга бўлди бегона.

Лекин унда битта нарса ўзгармай қолган. Юрагида ҳамон Зеби севгиси, ишқ дарди яшайди. Ўнгит ишқ азобиини ҳам меҳнат билан енгади. Ҳалол меҳнат эса унга обрў-эътибор келтиради. Илгари уни писанд қилмаган мағрур қиз Зеби ниҳоят таслим бўлади... Дос-тондаги бор гап шу. Шоир мана шу оддий, ҳаётий бир сюжет воситасида совет тузумининг улугвор қудратини намоён эта олган. Совет диёрида кишининг қадр-қиммати, иззат-эътибори молу дунё, пул, бойлик, мартаба

билан белгиламайди. Кимки ҳалол меҳнат қилса, жамоат ишига камтарона ҳисса қўшиб, кўпчиликнинг оғирини енгил қила олса, халқ гамида яшаса, иззат-ҳурмат кўради, қадрланади ва муносиб тақдирланади. Совет тузумининг, социализм ўлкасининг характерли фазилати бўлган бу хусусият асар маъзига сингдириб юборилган, унинг етакчи ғоясига айланиб кетган.

Юқорида айтганимиздек, дostonда бошдан-оёқ оддий ҳаётний воқеалар, кундалик турмуш лавҳалари содда ва ҳаққоний бўёқларда тавдаланади. «Конфликтсизлик» назарияси куртаклари адабиётда юз кўрсата бошлаган йилларда ёзилган бу асарда оддий ҳаёт манзаралари, реал инсоний муносабатлар тасвирланганининг ўзи таҳсинга лойиқ ҳодиса ҳисобланади.

Шу ўринда «Уста Ғиёс» ва «Дўнан»даги муҳим бир муштарак белгини айтиб ўтиш керак. Ҳар икки асарда ҳам шоир ҳалол меҳнат, олижаноблик, эл-юрт ишига фидойиликни инсонга хос маънавий етуклик мезони сифатида талқин этади. Мазкур дostonлардаги қаҳрамонлар ҳаётида рўй берадиган ўсиш-ўзгаришлар, маълум динамика ҳам ҳалол меҳнат туфайли содир бўлади. Оддий колхозчи, звено бошлиғи Уста Ғиёс ҳосилотликка сайланади, Москвага, съездга делегат қилиб юборилади. «Олтин Юлдуз» медали билан тақдирланиб, донгдор қаҳрамонга айланади. Чапани, беданабоз Дўнан образи ҳам асар давомида ҳар жиҳатдан ўзгариб, маънавий юксаклик касб этиб боради. У табиатидаги айрим бачкана қусурларидан қутулиб одамлар ҳавас қилса арзийдиган меҳнатсевар деҳқон бўлиб етишади. Қаҳрамонларини мана шундай тарзда тасвирлар экан, шоир ҳаёт маънавиётига жиддий амал қилади, социалистик жамият табиатидан келиб чиқиб, фикр юритади. Бу ҳол ўз навбатида адиб ижодида социалистик реализм методини принциплари барқарор эканлигини ҳам намоён этади.

«Яшил қишлоқ» дostonини юқоридаги икки асарнинг

мантиқий давоми дейиш мумкин. Унда бевосита, қўриқ ерларни ўзлаштириш масаласи қаламга олинган. Партия ва халқ даъватига қулоқ солиб, қалб амри билан Мирзачўлга келган ва мислсиз жасорат кўрсатган фидойи ўзбек кишилари дostonнинг асосий қаҳрамонлари сифатида улуғланади. Шоир қўриққа илк қадам қўйиб, биринчи иморатга пойдевор қўйган одамларни, қатор тушган янги уйларни, дастлабки тузилган колхозни, биринчи туғилган чақалоқни, Мирзачўл кўклагини меҳр билан тасвирлайди. Айниқса, «Бўрон кечаси» бобида коллективнинг қудрати, шижоати, табиат кучлари билан олишувдаги матонати шоирона завқ ва кўтаринки руҳ билан акс эттирилганини кўрамыз. Асардаги колхозчилар ҳамда уларнинг раҳбари Умурзоқ образи ҳам эса қоладиган чизгилар воситасида кўз ўнгимизда жонли гавдаланади.

Умуман, қўриқ мавзуси ўзбек совет адабиётида анча кенг ишланган мавзулардан ҳисобланади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» («Янги ер») комедияси, Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» романида ҳамда бир қанча проблематик очеркларда қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришда жасорат намуналарини кўрсатган фидойи кишиларимизнинг ёрқин образлари яратилди. Мирмуҳсин ҳам юқоридаги дostonлари билан халқ жасоратини акс эттирган бу шарафли мавзунини ишлашга муносиб ҳисса қўша олди.

Бу дostonлар рус китобхонларига ҳам манзур бўлди. Улар ҳақида Москвада ва Тошкентда қатор мақолалар эълон қилинди. Давримизнинг йирик адиблари А. Фадеев ва Н. Тихоновлар мазкур асарларидаги ютуқларни мамнуният билан қайд этдилар. В. Инбер, С. Гудзенко ва бошқаларнинг мақолаларида ҳам Мирмуҳсиннинг йирик асарлари хайрихоҳлик билан таҳлил қилинди.

Мазкур уч дostonнинг бадний-тасвирий воситалари, тил ва услубига хос фазилатлар адабиётшунослигимиз-

да анча кенг ёритилган. Жумладан, Озод Шарафиддиновнинг «Поэма ва қаҳрамон», «Поэмада тил ва стиль масалалари»¹ номли мақолаларида бу масалалар батафсил таҳлил қилинганини кўрамиз. Шунинг учун биз бу масалаларга тўхталиб ўтирмасликни лозим топдик.

Юқоридаги уч достоннинг гоёвий-бадий йўналишида муштараклик бўлганидек, камчиликларида ҳам маълум бир умумийлик бор. Бу кўпроқ муаллиф услубига боғлиқ бўлиб, риторик хитобларга керагидан ортиқча ўрин беришда, инверсия приёмини нотўғри қўллашда кўринади. Масалан:

Боришарди капалардан ўтиб,
Орқасига қарар Умурзоқ.
Ҳа, Умурзоқ.

Ана, сен қурган уй!
Сен қургансан ўшани, ўртоқ!

(«Яшил қишлоқ», 1948 йил, 45-бет).

Бу парчада адиб ижодини безаб турувчи шоирона деталлар, образли ифодалар кўринмайди. Услубда тантанаворлик, хитобийлик ҳукмрон. Такрорланган сўзлар маънони кучайтиришга хизмат қилмайди.

Шунингдек, шоир негадир «Коммунист» шеърини салгина ўзгартишлар билан «Яшил қишлоқ»да ҳам ишлайтиб юборади. Ҳолбуки, бунга ҳеч қандай зарурат йўқ эди.

Адиб кейинги асарларида бундай нуқсонларни йўқотиб борди. 50—60-йилларда ҳам Мирмуҳсин достончилиқда самарали ижод қилди. Бу даврда шоир поэзиясининг мавзу доираси кенгайганини юқорида айтиб ўтган эдик. У ўзи учун анъанавий бўлиб қолган қиш-

¹ О. Шарафиддинов. Замон, қалб, поэзия. Биринчи муъжиза. Мақолалар тўпламлари.

лоқ мавзуси уфқини ёриб ўтиб, бошқа мавзуларда ҳам асарлар яратади, уларда она юрт муҳаббати, дўстлик, қардошлик, СССРдаги барча халқларнинг биродарлиги ғоялари тараннум этилади. Бу асарларда ҳам адиб истеъдодининг янги қирралари намоён бўлади.

«Қадрдонлар» (1954) достони Мирмуҳсини ижодида алоҳида ўрни тутати. Унда Ватанчимизнинг енгилмаслиги, барча ютуқларимизнинг асоси бўлган СССР халқларининг тарихий бирлиги ва қардошлиги, биродарлиги ғояси кенг кўламда акс этади. Ўзбек шеъриятида Гафур Ғуломнинг ўлмас «Сен етим эмассан» шеъри ҳамда Хамид Олимжоннинг ҳассослик билан ёзилган «Роксананинг кўз ёшлари» балладаси билан бошланган бу муқаддас мавзу Мирмуҳсини достонда янгича оҳангларда жаранглайди.

Маълумки, дўст — бошга иш тушган дақиқаларда синовдан ўтади. Улуг Ватан урушининг машаққатли йиллари СССРдаги барча миллатлар учун ана шундай синов даври бўлди. Ўзбек халқи рус, украин, белорус ва бошқа бир қатор халқлар бошига мусибат тушганда интернационал бурчига содиқ қолиб, уларга ёрдам қўлини чўзди. Халқимизнинг ҳақиқий ўғиллари немис-фашист босқинчиларига қарши жангга мардонавор отланди. Қақшатқич, оғир жангларда қон тўкиб, жон олиб, жон берди. Мамлакат ичкарасида қолган Ватандошларимиз ҳам қараб турганлари йўқ. Улар меҳнат фронтининг чинакам фидокор жангчиларига айландилар. Минглаб ўзбек кишилари: қари чол-кампирлардан тортиб ёш йигит-қизларгача колхозларда, завод-фабрикаларда кунни кун демай, тунни тун демай пешона тери тўкиб, меҳнат қилдилар ва фашизм устидан ғалабани тезлатишга муносиб ҳисса қўшдилар. Ўзбек халқи урушнинг энг оғир йилларида яна бир мислсиз мардлик ва фидойилик кўрсатди. Уруш туфайли ўз туғилиб ўсган дёнридан маҳрум бўлган, ота-онасидан айрилиб қолган минг-минглаб етим болаларга ёрдам қўлини чўзди,

уларга бошпана берди ва ўз тарбиясига олиб, ғамхўрлик қилди.

«Қадрдонлар» дostonида халқимизнинг ана шу буюк фидойчилиги, меҳрибонлиги улугланади. Dostonдаги воқеалар чизиги жуда ҳам оддий. Оғир уруш йилларида завод ишчиси Ойниса ҳам кўп қатори эвакуация қилинган болалардан бири — олтин соч Галяни ўз тарбиясига олади. Жажжи қизалоғи Жамила билан бирга уш ҳам меҳр-муҳаббат билан парваришлаб вояга етказди, мактабда ўқитади. Галя бу меҳнаткаш oilанинг севики фарзандига айланади. Йиллар ўтади. Бир куни Галянинг акиси — Василий сингисини дараклаб келади. У бир неча кун меҳмон бўлгач, Галяни Москвага олиб кетади. Хижрон доғида қолган она бир неча ойдан сўнг отпускаи олиб, жигарбандини кўриш учун Москвага сафарга отланади. Doston воқеаси бор-йўғи ана шундан иборат. Шоир бу оддий, ҳаётний воқеа орқали совет кишиларида шаклланган янгича чуқур инсоний муносабатларни, меҳру садоқат, қардошлик туйғуларини шоирона эҳтирос, кўтаринки руҳ билан куйлай олган. Асар завқ билан равон ўқилади, китобхон воқеалар оқимини ҳаяжон билан қузатади.

Dostonнинг бош гоёси Ойниса характерини ёрқин тасвирлаш асосида очила боради. Муаллиф ўзининг синовдан ўтган эстетик принципларига бу гал ҳам содиқ қолади. Асарда биз уруш йилларидаги машаққатли дамларни гавдалантирувчи турмуш лавҳалари қад кўрсата борганини кўрамиз. Шоир ўрни билан Ойниса ҳаётига шоирона экскурс қилади ва бу оддий ўзбек аёлининг рус ишчилари ёрдамида (Евдокия Петровна ҳамда Кузьмич) илғор ишчи бўлиб етишиш жараёнини қизиқарли лавҳаларда тасвирлаб беради. Айниқса, Ойнисанинг етим болаларни кўргандаги ҳаяжонлари, Галяни ўз бағрига олгандаги ҳолати, бу жажжи қизалоқнинг қайғу-ғамларни унутиб, ўз қизи билан тотув ўйнаб юргандаги қувонишларни, қизни Москвага олиб кетиб қо-

лишгандан соғиниш-изтироблари жуда самимий аке
эттирилган. Ойинсанинг онанинг фарзандларига меҳр-
муҳаббати тасвирланган сатрларга эътибор беринг:

Ипак сочи силайди,
Эркалайди, тарайди.
Попук қизларим, дейди,
Оппоқ юзларим, дейди...
Қизамиқ қилич ушлаб,
Юлмоқ бўлди қатордан.
Оргасига опичлаб,
Олиб ўтди хатардан.
Қирққа чиқса нентма,
Гиди эриб, бўлди сув.
Бен кеча-кун сурунка
Мишжа қоқмай чиқди у.

Она рус қизига ана шундай фидойилик билан меҳр-
рибонлик кўрсатади. Унинг қалб изтироблари жуда
самимий ифодаланган. Мазкур парча оғир йиллардаги
тиник шароит ўз аксини топгани билан ҳам диққатга
сазовор. Шонр халқ дostonлари оҳангларига яқин ус-
лубда ёзади ва мисраларини китобхон юрагига осон
етиб боришига муваффақ бўлади.

Асарда рус қизи улғайган сари ўзбек онасининг
ҳақиқий аъзосига айланиб кетгани ҳам ҳаётини чизиб
берилади. Қизалоқлар мактабга боришадиган бўлганда,
Галя: «Нега мен — Павловаман, нега Шерматова эмас-
ман?» деб савол бериб, онани довдиратиб қўяди. Алан-
га нчида қолган она ортиқ сир сақлашга мадори етмай,
ҳақиқатни айтишга мажбур бўлади. Галя эса бу гапга
сиранишмайди:

«Ёлғон, ёлғон, йўқ, ёлғон,
Ўзинг туққансан мени!

Айтмабмиднинг, аяжон,
 Туққанман, деб, мен сени?!
 Айтмабмиднинг, қиш эди,
 Совуқ эди, деб, жуда...
 Сен-чи, иссиқ тўшакда
 Кулардинг, деб, уйқуда?
 Узинг мени туққансан!
 Аяжон, мама, мама!
 Сендан бошқа ким туғар!
 Сен туққансан, алдама!»

Бу мисралар, табиий равишда, ўқиган кишини ҳаяжонга солади. Достон бошдан-оёқ мана шундай ҳароратли самимий мисраларда битилган. Унда бобма-боб ўзбек оиласи ва рус қизи ўртасидаги қадрдонлик, олижаноблик, маънавий дўстлик катта маҳорат билан очиб берилади. Энг муҳими шундаки, шоир бирон ўринда ҳам қардошлик, дўстликнинг аҳамияти, қудрати ҳақида қуруқ гапириб, шеърий нутқ сўзлаб ўтирмайди. Бу вазифани асарда иштирок этадиган қаҳрамонлар бажаради. Адиб уларнинг характерини, қалбида кечаётган нозик туйғуларни, қувонч ва ташвишлару изтиробларни изчиллик билан суратлаштириб берган.

«Қадрдонлар»— Мирмуҳсин қўлга киритган навбатдаги ижодий муваффақият саналади. У ўзбек адабиётида дўстлик ва қардошлик, биродарлик мавзуини шоирона ёритиб берган яхши асарлар қаторидан жой олади.

50-йилларнинг иккинчи ярмида Мирмуҳсин яна бир йирик асар устида иш бошлайди. У ўзбек шоирлари орасида биринчи бўлиб шеърий роман яратишга дадил қўл урди ва бир неча йиллик изланишлардан сўнг (1954—58-йиллар) «Зиёд ва Адиба» шеърий романини яратди. Романда ёшлар ҳаёти, йигит-қизларнинг илм олиш йўлидаги заҳматлари, севги саргузаштлари, маънавий дунёси самимий тасвирланади. Шоир Зиёд, Адиба, Деҳқонбой ота каби образларни ҳаётини буюқларда

чишин учун кўп меҳнат қилган. Бу қаҳрамонларнинг руҳан бой дунёси асарда намоён бўлган. Романдаги Талъат образи ҳам жонли чиққан. Муаллиф ҳаётда уч-райдиган айрим қуруқ савлат, жамиятга наф етказмайдиган олифта йигитлар қиёфасини маълум даражада бу образда мужассамлаштирган. Зиёд ва Талъат образини қиёсий ҳолда яратар экан, адиб ҳақиқий инсоний гўзаллик кишининг ташқи дунёсида эмас, балки унинг қалбида, меҳнати ва қилган ишларида эканини алоҳида таъкидлайди. Олижаноблиги, тўғри сўзлиги, ҳалол ва меҳнатсеварлиги билан асардаги Зиёд образи меҳримизни қозонади.

Шоир ўзининг эстетик принципларига содиқ қолиб, ҳалол, заҳматқаш оддий кишилар образини меҳр-муҳаббат билан севиб тасвирлайди, ҳаётда учраб турадиган иллатларни, қолюқ одамларни эса қаттиқ қоралайди.

Бу йirik шеърин асар адабий танқидчиликда жиддий мунозараларга сабаб бўлди. Аксари танқидчилар асарда шоир маҳорати ёрқин сезилиб турганлигини қайд этиш билан бирга образлар талқинида, асар композицияси ва сюжетида маълум схемалар изи бор деган фикрин билдирдилар. Жумладан, «Ўзбек совет адабиёти тарихи» (1972) да шундай ёзилади: «Давр ва кишилар — Мирмуҳсиннинг «Зиёд ва Алиба» шеърин романининг (1959) ҳам асосий темасини ифодалайди. Бу асар совет ёшларининг мусаффо ва ҳаётбахш севгилари, уларнинг колхоз далаларида мул ҳосил етиштириш учун олиб борган курашларини ҳикоя қилади. Романдаги образлар системаси ва сюжет линиясидаги схематизм, афсуски, унинг ҳаётин, унинг ҳақиқий ва тўлақонли чиқишига ҳалал берган» (73-бет). Бу фикрда жон бор. Бу камчиликнинг сабаби Ф. Насриддинов тўғри қайд этганидек, «шоирнинг бу қийин ва мураккаб жанрда биринчи марта ўз кучини синаб кўраётганлиги билан боғлиқ»дир. (Юқоридаги асар, 48-бет.)

Шоир адабий танқидчиликда тўғри баён этилган фикрдан тегишли хулоса чиқара олди ва кейинги йирик шеърый асарларида жиддий муваффақиятларга эришди. Бу гап «Широқ» ва «Невара» дostonларига тааллуқлидир.

70-йилларда яратилган «Невара» дostonи ҳам гоёвий мазмуни ва йўналиши жиҳатидан «Қадрдонлар»га яқин туради. Бу дostonда ҳам халқларимизнинг тарих синовларида тобланган қардошлиги, дўстлиги, қондошлиги гоёси ҳаётний лавҳаларда, кенг кўламда тасвирланади. Саксон уч ёшли кампир Норбиби образи орқали ўзбек халқининг саҳий қалбиши, одамийлигини, меҳри дарёлигини умумлаштириб беради.

Кампирнинг севикли ўғли Аҳмадбек фашист босқинчиларига қарши курашда қурбон бўлган. У ҳарбий-далигида рус қизи Марияга уйланган, ундан бир фарзанд кўриб, отини Асқарбек қўйган экан. Бомбардимон вақтида она ҳам ҳалок бўлади, чақалоқни тоғаси Фёдор боқиб катта қилади. Ёиллар ўтиб, йигит вояга етгач, ҳарбий хизматга чақирилади ва Тошкентга келиб қолади. Асқарбек неча кунлаб овора бўлиб шаҳар кўчаларини пиёда кезади ва ниҳоят ўз бувиси — меҳрибон Норбибини топиб олади. Шоир мана шу ҳаётний воқеа фонда кишиларимизга хос олижаноблик, меҳру шафқат, қардошлик, биродарлик тўйгуларини чуқур очиб беради. Дostonда катта меҳр билан тавдалантирилган кампир уруш йилларида жигарбандларидан ажралган минглаб ўзбек оналарининг умумлашган образи сифатида намоеи бўлади. У ўғли Аҳмадбек ҳалок бўлганига сира ишонмайди, сабр-бардош билан, ишонч билан фарзандини кутади. Ниҳоят, унинг ҳаётида мўъжиза юз беради: ўғли эмас, невараси кириб келади. Кўзлари хира тортиб қолган содда кампир солдат йигитни дастлаб ўз ўғлим деб ўйлайди. Унинг шу пайтдаги ҳолати, кечинмалари дostonда самимий чизилади. Онанинг бир

оз «эзмалик аралашган» путқи табиий, ишонарли чиққан:

Ишонмасдим ўлганиннга,
Мендан ҳам ошсин ёшинг.
Қора мағиз эдинг, болам,
Озгина оқарибсан.

Аҳмадбегим, саллот болам,
Дема мени қарибсан —
Кута-кута сени, кўзим
Озгина хиралашган,
Айб қилма, сўзларингга
Эзмалик аралашган...

Кўрамизки, бу дил сўзлари ифодасида сохталик, сунъийлик йўқ. Минералар ўз табиий оқими билан равои оқади.

Кампирнинг оққўнгиллиги ва юксак маънавий фазилатлари, айниқса солдат йигит ўзининг ўгли эмас, невараси эканини билгандан кейин янада кучли намоён бўлади. У невараси атрофида парвона бўлиб, ўзини қўйишга жой тона олмай қолади.

«...Жамолнинг кўрдим, менам
Сўнг қоларим, зиёним.
Аҳмадбегим ўлган бўлса,
Асқарбегим — зурдим...»—

деб севинганидан катта зиёфат қилиб беради. Шoir бу чинакам ишоний муносабатлар ҳақида гаширар экан, ҳар бир персонажнинг гап-сўзида, муомаласию, хатти-ҳаракатида миллий бўёқлар товланиб туришига ҳаракат қилади.

Достондаги неvara — Аҳмадбек образи ҳам табиий чизилганлиги билан бизни мафтун этади. Солдат йигит-

нинг ота диёридаги саргузаштлари, бувисини топа олмай қийналишларини шоир тиниқ нигоҳ билан тасвирлай олган. Неваранинг қариндош-уруғларига, ота авлодига — ҳали ўзи кўрмаган, билмаган одамларга бўлган садоқатининг ўзиёқ кишини тўлқинлантириб юборади. Шоир Асқарбекнинг портрети, кийим-кечагидан тортиб, шаҳар кўчаларида пиёда кезиб, солдат этникларини дўқиллатиб юришигача эринмасдан тасвирлайди ва кўз ўнгимизда унинг истараси иссиқ сиймосини аниқ гавдалантириб беради.

Мирмуҳсин бу дostonида рус ва ўзбек халқи орасидаги қон билан мустаҳкамланган қардошликни улуглаш билан бирга рус тилига бўлган улкан муҳаббатини ҳам мисралар бағрига сингдириб юборади. Бу муҳим масалага муносабат асарда декларатив тарзда эмас, балки образлар замиридан келиб чиқиб ҳал қилинади. Рус йигити билан ўзбек кишилари бир-бирини рус тили воситасида тушуниб, англаб етадилар Чойхоначи чолнинг солдат йигит -- неварарага айтган сўзларида рус тили ва рус халқига муҳаббат туйғулари самимий ифодаланади:

Гапир, деди чол солдатга,
Урисча гапир, болам!
Юрак яқин бўлгандан сўнг,
Яқин бўлади калом.
Бувинг яхши тушунади,
Билмайдиган одам йўқ.
Урис болам — дуруст болам,
Юрагингни қилгин тўқ.
Урис тили қийин эмас,
Қинғир одамга қийин.
Шариллатиб сўзлайман, рост!
Очилди фикрим, жиян.

Бу очик айтилган дил сўзларида барча ўзбек халқининг туйғулари акс этган десак муболаға бўлмас... Усталик билан ифодаланган бу гоё ҳам асарда муҳим аҳамият касб этади, унинг ҳаётний заминини оширади.

Достон оптимистик руҳда тамомланади. Байрам куни саф тортиб ўтаётган минглаб солдатлар она кўзига ўз ўғли, ўз неварасидек бўлиб туюлади. Уларга боқиб турар экан, она ўғли Аҳмадбек ҳамда она-Ватан озодлиги йўлида қурбон бўлган барча солдатлар руҳи мана шу сафларда барҳаёт эканлигини ҳис қилади:

Улмаган экан ўғлим,
Минг бупти бир Аҳмадбек,— дейди у.

Бу самимий айтилган сўзларда ҳам чуқур мазмун бор. Халқ бахт-саодати учун, ҳақиқат учун қон тўккан кишилар ҳеч қачон ўлмайди, унутилмайди. Ёш насллар, янги авлодлар уларнинг муқаддас номини ёдда сақлаб, олға бора берадилар. Қурбонлар руҳи ёш авлод қалбида, ишларида яшайди. Бу ҳаётбахш гоё достон финалида зўр куч билан жаранглайди.

«Қадрдонлар» ва «Невара» достонлари гоёвий мазмун жиҳатидангина эмас, бадий-тасвирий воситаларда ҳам умумий хусусиятларга эга. Бу ҳолат кўпроқ асар услуби ва поэтик қурилишида кўзга ташланади. Юқорида таҳлил қилинган уч достон — «Уста Фиёс», «Дунан», «Яшил қишлоқ» вазмин оҳангларда ёзилган бўлса, кейинги достонлар анча енгил — етти бўғинли («Невара»да етти-саккиз бўғинли ҳижолаар аралаш) мисралардан иборат. Бу эса мазкур достонларни равон ва силлиқ ўқилишини, китобхонга тез етиб боришини таъминлаган. Умуман, Мирмуҳсин достонларининг поэтик қурилишида ўзига хос бир қатор фазилатлар мавжудки, бу алоҳида бир тадқиқотни тақозо этади. «Невара» достони поэтикасига доир ўзига хосликлар ҳақида С. Мамажо-

нов дуруст фикрлар баён этган. «Аммо шоир буни (асар воқеаларини — О. А.) жуда қисқа мисраларда тасвирлашга эришади. Қисқаликка шу бўлиб ўтган воқеани— қаҳрамонларнинг руҳий кечинмасини анализ қилиш йўли билан, уларнинг онг оқимини, хотира булогини кавлаш йўли билан драматик асарлардаги каби кенг тарзда қаҳрамонларнинг диалогларини бериш йўли билан эришади. Достонда қандайдир эртақ руҳи ва оҳанги ҳам бор». («Ранглар ва оҳанглар», 74—75-бет.)

Тарихий мавзу—Мирмуҳсиннинг энг севган ва истейдоди ёрқин намоён бўлган мавзулардан саналади.

Шоир тарихий мавзуга қўл урар экан, Фридрих Энгельснинг: «Ўтмишга ҳурмат билан қараш чинакам маърифатпарварлик белгисидир», деган сўзларини дастуриламал қилиб олади. Шунинг учун ҳам у кўп йиллар давомида ўзбек халқининг олис ўтмишига доир зарварақ саҳифалар ҳамда қоронги, мусибатларга тўла дамлари ҳақида, халқимиз орасидан етишиб чиққан оташин саркардалар, буюк шоирлар, олимлар, меъморлар ҳақида, тарихни яратувчи ва олға етакловчи қудратли халқ оммаси ҳақида бир қатор шеърлар, балладалар, достонлар, ҳикоялар, қиссалар, романлар ёзди. Булар орасида кўҳна тарих саҳифаларини жонлантирган «Широқ» достони алоҳида ўрин тутади.

Шоир бу достон ёзилгунча ҳам тарихий мавзуга тез-тез мурожаат этган ва илк ижоди давридаёқ «Қизил олма», «Қамар» каби асарлар яратган эди. Кейинроқ у «Луқмон ва Уроқбой», «Иби Сино ва томоғига суяк тиқилган подшоҳ», «Бобир ва бир тилим Фарғона қовуни» каби балладалар ижод қилди. Булардан иккитаси халқ афсоналари асосида, учинчи — Бобир ҳақидагиси эса тарихий ҳужжатлар асосида ёзилган. Биринчи ва иккинчи балладада инсоннинг ақл-заковати, тоқирлиги мадҳ этилса, учинчи балладада улуг юртдошимиз

Заҳриддин Бобирнинг инсоний сиймоси, она юрт ҳақида чеккан изтироблари ҳаққоний чизиб берилади. «Она юртинг омон бўлса, ранг-руйинг сомон бўлмас», деганларидек, Бобир гарчи Ҳиндистон тахтида ўтирса ҳам киндик қони тўкилган днёрдан кўнгил уза олмайди. Айниқса, умрининг сўнги йилларини қаттиқ соғинч ҳисси билан ўтказади. Балладада Бобир ҳаётидаги ана шу драматик ҳолатлар анча маҳорат билан акс эттирилгани учун у ҳаяжон билан ўқилади.

Мирмуҳсин навбатдаги тарихий асари «Авесто»да ҳам узоқ ўтмиш қаърига саёҳат этади ва халқимиз яратган, ҳозир жаҳондаги энг қадимий асарлардан бири саналган «Авесто» ҳақида мароқ билан ҳикоя қилиб беради. Бу асар ҳам она юртга ва унинг кўҳна тарихига бўлган юксак муҳаббат, фахрланиш туйғуларига тўла. Муаллиф асарнинг бош қисмида тарихни ўрганишда ўзи амал қилаётган программани, эстетик принципларни баралла баён этади. Унинг фикрлари асосида ўзбек халқининг бой тарихига, маданиятига бўлган юксак ҳурмат ва муҳаббат ётади. Шоир айни замонда ўз тарихига менсимай қарайдиган айрим кимсалар устидан очиқчасига аччиқ кулади ҳам:

Баъзан шундай қўл силтаб, кўрмай,
Ўтмиш бўм-бўш деймиз. Бу хато!
Баъзилар бор минг йил нарини
Бадавий деб қарайди ҳатто.
Кўзларига динозаврлар,
Форлардаги палеантроп...
Кўрингандай бўлади бирдан.
Пўқ! Орада бор зўр даврлар,
Тарих узоқ, тарихда гап кўп!

Шоир ана шу узоқ тарих қаърида кўмилиб, номаълум бўлиб ётган кўп гаплар билан халқимизни янада

кенгроқ таништириш ниятида қалам тебратади. У «Авес-то»дек муқаддас, кўҳна китобни яратган қадимги аж-додларимиз сугдлар, хоразмийлар, массагетлар, шак-лар ҳақида тўлқинланиб гапиреди. Бу муқаддас китоб замирида эзулик, ватаншарварлик, инсонийлик ётганли-ги учун у ўлмаслик ҳуқуқини қозонганлигини бадийий ифодалаб беради. Утмишимизнинг нурли саҳифаларини жушқин муҳаббат билан куйлаш бу асарнинг етакчи пафосини ташкил этади. Мана шу пафос шоирнинг та-рихий мавзудаги барча асарларига сингиб, уларнинг лейтмотивига айланиб кетган.

Мирмуҳсиннинг «Широқ» достони халқимизнинг эра-дан олдинги давридаги ҳаётига бағишланган. Асар катта илмий ва маърифий қимматга эга. Тарихий факт-лар ва машҳур олимларнинг асарларига суяниб ёзил-ган бу достонда қадимги аждодларимиз — туркий қаби-лалардан бири бўлган шакларнинг Эрон босқинчилари-га қарши курашига доир воқеалар кенг акс эттирилади. Шоирнинг ўзи асарни ёзиш сабабларини шундай изоҳ-лайди: «Эрон шоҳи Доро I катта қўшин билан икки дарё ўртасида яшовчи аждодларимиз — сугд, шак, хо-размий, массагет уруғлари устига бостириб келиб, та-лон-торож қилади. Шак уруғларидан бўлган чўпон Широқ ўз жонини қурбон қилиб, душманини қумликлар-га чалғитиб олиб кетиб, сувсизликдан қириб юборади. Мислсиз қаҳрамонлик кўрсатиб, ўз мамлакатини бос-қинчилардан асраб қолади. Шу ер фарзанди бўли-шим сабабли ҳам бу баҳодирлик ҳақида куйламай ило-жим бўлмади».

Асарда тасвирланган халқ қаҳрамони Широқ ва қа-била бошлиғи Саксфар ҳамда ёвуз босқинчилар—Доро ва Реносбат образлари мукамал бўёқларда чизилган. Шоир олис ўтмиш даврларини кўз олдимизда аниқ гав-далантириш учун этнографик материалларга кўп муро-жаат этади. Шак қабилаларининг ҳаёт тарзи, урф-одат-лари, кийим-кечаги, диний маросимлари ҳақида батаф-

ил маълумот беради. Масалан, у Широқнинг қиличини гасвирлар экан: «Шер тасвири бор қиличида»,— деб ўзади. Бу — шунчаки тасодифий ишлатилган деталь эмас. Мисра чуқур тарихий моҳиятга эга. Ҳозирги илмий маълумотларга кўра, уч йирик қабилалар бирлашмасидан иборат бўлган шак (сак) қабилалари Олтойдан тортиб Днепргача чўзилган улкан территорияда яшаган йирик халқ — скифларнинг туркий тилда гаплашганини исботловчи кўпдан-кўп далилларга эга. Скифлар ва шакларга мансуб қўрғонлардан топилган қимматбаҳо моддий буюмлар — қуроллар, асбоб-ускуналар, турли идишларнинг ясалишида муштараклик бор. Бундан ташқари, ана шу буюмларда жуда ҳам нафислик, нозиклик билан ишланган ва бир-бирига жуда ҳам ўхшаш бўлган ҳар хил ҳайвонлар тасвири мавжудки, бу суратлар «Жонлик услуби» («Зверный стиль») деган ном билан аталади. Шоир қиличдаги шер тасвири ҳақида гапирар экан, ана шунга жуда усталик билан ишора қилиб ўтади. Достонда тилга олинган оловга сиғиниш, юлдузларга қараб йилнинг хислатларини аниқлаш, қуёшга топиниш каби одатлар ҳам қадимги халқларга, жумладан, туркий қавмларга мансубдир. Шоир шак қабилаларининг турли урф-одатларини, турмуш тарзини тиниқ мисраларда гавдалантириш учун катта меҳнат қилган ва поэтик деталларни маҳорат билан қўллаш орқали тасвирда аниқликка эриша олган. Фикримизнинг исботи учун қуйидаги парчани ўқиб кўрайлик:

Тун чуқади, қанча қоронғу
Бўлса, шунча ярқирар юлдуз.
Кекса чўпон мудрар беуйқу,
Олтин тўла кўкдан узмас кўз.
Кунботишда турар «Тарози»,
Еруғ юлдуз ғоятда чақнар...

Демак бу йил Хоумаварк ёзи
Иссиқ келар, далалар қақрар.
Сомон йўли жула ҳам куюк.—
Эгизакни кўп туғар кўйлар.
Кўпаяди сурунда туёқ,
Кўкка боқиб, чол узоқ ўйлар.
Настқам уйлар, қамши капалар,
Намат ўтов узра чўкмиш туи.
Гулхан ёнар, чол ўтин қалар,
Ёш-яланглар ўрамиш бугун.

Касби чорвачилик бўлган шаклларнинг кундалик турмушига доир бу лавҳалар орқали биз кўп нарсаларни билиб оламиз. Айниқса, фалакдаги юлдузларнинг жойлашган ўрнига, кўринишига қараб каромат қилаётган ва фаровонлик ҳақида ўй сураётган кекса чўпоннинг кечинмаларида катта маъно бор. Маълумки, ҳозирги фан-техника ютуқлари бўлмаган олис ўтмишда одамлар кузатиш орқали табиат ҳодисаларининг сирини излаб топишга уринганлар ва секин-аста бунга муваффақ бўла борганлар. Юқоридаги сатрларда ҳам ана шунга ишора борки, бу ҳол муаллифнинг тарихни чуқур ўргангани ва ҳис қилганидан далолат бериб турибди. Бундай одатларнинг реалистик тарзда акс эттирилиши, юқорида айтилганидек, катта маърифий аҳамиятга эга. Лекин дostonнинг асосий фазилати фақат бунда эмас. Ватанпарварлик, халқи, юрти учун фидойилнк, ёвуз душманга, чет эл босқинчиларига нафрат асарнинг бош лейтмотивини ва асосий моҳиятини ташкил этади. Бу юксак гоёлар дostonдаги Широқ образда айниқса ўз ифодасини топган.

Адиб олдинги дostonларида қаҳрамонларини ҳаётнинг ўзидагидек тасвирлашга ҳаракат қилиб, тасвир принципларида шунга жиддий амал қилган бўлса, бу асарда кўпроқ романтик тасвирни қўллайди. Тўғрироғи, реалистик принциплар билан романтик тасвир ўрни-

Ўрни билан алмашиб туради. Бу ҳол, айниқса, Широқ образида яққол сезилади. Шоир Широқ образини рангбаранг бўёқларда тасвирлайди. Ф. Насриддинов сўзлари билан айтганда: «Широқни шоир афсонавий паҳлавонларга ўхшатиб тасвир этади. У курашда йиқилмайди, отда бургутдек ўтиради, камонда бехато уради. Чорва кушандаси — бўрилар ундан омон топмайди. Ўз ерини, атроф-теваракни беш панжадай билади. У босмаган йўл, у кезмаган чўл йўқ. Сўзлари маъноли, ақлли, девкор, белида қирқ йўлбарснинг кучи бор, ўз қабиласи учун жон фидо этишга шай, ботир йигит. Шунинг учун ҳам халқ уни ўз фарзандидай севади, ардоқлайди». (Юқоридаги асар, 43—44-бет.) Достоннинг бош қаҳрамони ана шу тахлитда кўз ўнгимизда пайдо бўлади. Асар тарихий мавзуда, бунинг устига халқ афсонаси асосида яратилгани учун бундай тасвир ўзини тўла оқлайди.

Оддий чўпон йигит Широқ мислсиз жасорат кўрсатиб, халқнинг севимли қаҳрамонига айланади. У ўз қабиласининг мард ўғлонлари билан бирга ёвуз босқинчи Эрон қўшинига, мустабид Дорога қарши курашга отланади. Тенгсиз жангда шак қўшини қаҳрамонларча курашса-да, озлик қилгани учун чекинишга мажбур бўлади. Қабила оқсоқоллари шошилич кенгаш ўтказиб, босқинчиларга зарба бериш чораси устида бош қотирадилар. Шунда Широқ ўзининг оддий, аммо пухта ўйланган таклифини — ҳийла-найранг билан Эрон қўшинини саҳро ичкарисига, сувсиз биёбонга олиб кириб йўқ қилиб юбориш режасини ўртага ташлайди. Довжорак чўпон ўз режасини усталик билан амалга оширади. Душман мағлуб этилади. Широқ қаҳрамонларча ҳалок бўлади.

Шоир ўз қаҳрамонини ана шу буюк жасоратга ундаган ички маънавий омилларни, ундаги метин ирода ва ўз юрти, халқига бўлган тенги йўқ муҳаббатни чуқур таҳлил этиб, умумлаштириб беради. Широқнинг юксак

ватанпарварлиги мана бу мисраларда ёрқин ифодасини топган:

Наҳот шаклар ожиз — аёлманд!
Наҳот шаклар сўйилувчи қўй.
Наҳот шаклар ейди доим панд!
Наҳот гафлат ичра қолди ўй!
Ҳар бир аблаҳ, ҳар бир газанда
Чўпон шакни қилади горат!
Ахир бу жон бор экан танда,
Кимга ёқар қуллик — ҳақорат!
...Мен элимни қул кўргушимча,
Чириганим маъқул тупроқда!

Она юртига нисбатан ана шундай мислсиз муҳаббат, босқинчи ёвга мислсиз нафрат Широқнинг бутун томирларида ғалаён қилади. Келтирилган парчадаги сўнгги икки сатрдаги сўзлар қаҳрамоннинг ҳаётини эътиқоди, умрининг мазмунига айланиб кетади. Шоир Широқдаги бундай нодир фазилатларни, қалбидаги туғёнлар ва драматик кечинмаларни бўрттириб, поэтик пафос билан тасвирлар экан, бутун шоирлик қудратини ишга солади ва қалбларни ҳаяжонга келтирадиган ўтмиш афсонасига янги ҳаёт бахш этишга муваффақ бўлади. Чўпон Широқнинг Эрон босқинчиларини қақраб ётган саҳрога алдаб олиб кириши ва Доро, Роносбатлар билан туқнашуви тасвирланган саҳифалар асарнинг энг таъсирли ва энг жозибадор ўринларидан ҳисобланади, китобхон уларни бефарқ ўқий олмайди.

Юксак ватанпарварлик руҳи жўш уриб турган бу асар адабий танқидчилик томонидан ҳам яхши баҳоланди.

«Широқ» достони сўнгги йилларда ўзбек шеърини қўлга киритган ютуқлар сафидан муносиб ўрин эгаллашга ҳар жиҳатдан ҳақли

Шеърятда лирик тасвир билан эпик тасвирни омикта қилиб юборган Мирмуҳсин ўзининг йирик шеърӣ асарларини китобхонларга манзур қила олди. Унинг «Уста Ғиёс», «Дўнан», «Яшил қишлоқ», «Қадрдонлар», «Широқ», «Невара» каби дostonлари, шеърӣ романи совет кишиларининг маънавий дунёсини шакллантиришдек эзгу, олижаноб ишга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

ИККИНЧИ БУЛИМ

НАСР ҚУЛАМИ

Бадий истеъдод адабий тур, жанрлар орқали намоен бўлади, бадий ижодга лаёқати бор одам исталган тур ва жанрда қалам тебрата олиши мумкин ҳам, шарт ҳам эмас; одатда улкан истеъдодлар кўпроқ бир, нари борса икки-уч тур ва жанрлардагина ёрқинроқ ўзини кўрсатиши мумкин. Прозада жуда яхши асарлар яратиб шеърятда бирор сатр ҳам ёзишга қўли келмайдиган ёки, аксинча, шеърятда катта довруғ қозонса-да прозага бирор марта қўл урмаган адиблар кўп. Ҳар ҳолда проза билан поэзия, аниқроғи шеърӣ истеъдод билан насрий талант орасида маълум, балким жиддий фарқ бор. Бир одамда бу икки хил истеъдоднинг бараварига намоен бўлиши ноёб фазилат. Бу, бир чекқаси, адабиётдаги анъаналар, қолаверса адабиёт ривожининг ҳолати, даражаси билан ҳам боғлиқ. Бизнинг халқ дostonларимиз наср билан назм жўрлигида айтилган, барча халқ бахшилари ҳам шеърят, ҳам наср усталари бўлганлар, улар оғзаки насрий нақлиётни ҳам, шеър ўқишини ҳам жойига қўйганлар. Ўзбек классик адабиётининг чўққилари саналмиш Навоӣ ва Бобир назм билан насрнинг тенгсиз дурдоналарини яратганлар. Бу анъана совет даврида янги шароитда, янгича кўринишда давом этди, Ўзбек совет адабиётининг асосчилари ва илк авлоди вакиллари Ҳамза, Абдулла Қодирӣ, Садриддин Айний, Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Компл Яшин, Шароф Рашидов, Ойдин Собирон

ва — барчаси ижодни шеърятдан бошлаганлар, Ойбек билан Фафур Ғулом шеърят билан прозани умр бўйи бирдек қўшиб олиб борди; алабиётимизнинг ўрта авлоди вакиллари қаторида Мирмуҳсин ҳам яқини шоир, истеъдодли насир сифатида элга танилди.

Мирмуҳсиннинг ilk шеърларидан бири «Испан йигитига» 1936 йили «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналича босилган эди. Худди ўша йили пионерлар журналича «Ёш куч»да унинг «Шералининг мардлиги», «Овчи болалар» ҳикоялари эълон этилди. Шу тариқа у бадиий ижодни ҳам проза, ҳам поэзияда бараварига бошлади, мана, қирқ йилдан ошибдики, бу икки соҳани бараварига давом эттираётир.

Шуниси ҳам борки, гарчи автор назм билан насрий ижодни бараварига бошлаган, баравар давом эттирган, унинг ilk китоби насрда Саид Аҳмад билан ҳамкорликда ёзилган, 1942 йили чоп этилган «Эр юрак» тўплами саналса-да, 60-йилларга қадар шеърят баланд келган, ўша кезлари асосан шоир сифатида танилган. Кўплаб шеърлар, ўндан ортиқ поэмалар, шеърлий роман — «Зиёд ва Адиба» ўша йиллари пайдо бўлган. 50-йилларнинг ўрталари, 60-йиллардан бошлаб наср олдинги ўринга ўта бошлади, олти роман, ўнга яқин қисса, ўнлаб ҳикоялар мана шу йиллари ёзилди. Адиб билан суҳбатда ижоднинг маълум босқичида шеърлий ҳолат, бошқа бир палласида насрий майлнинг устун келиш боисини сўраганимизда у шундай жавоб қилади:

«50-йилларнинг ўрталарига қадар шеърят устун келгани, эҳтимол, менинг ўша кезлардаги ҳолатим, кайфиятим, майлим билан алоқадордир. Ҳар қандай ижодкор ёшлик, йигитлик пайтида шеърятга яқинроқ бўлади. Лекин мен ўша кезлари ҳам насрий тарк этганим йўқ. Маълум йилларда мен мактабгача ёшдаги болалар учун ҳам кўпгина жажжи ҳикоялар ёздим. Шу ишга жуда берилиб кетган эдим. Менга Лев Толстой бобо илҳом берган эди. Шу, 50-йилларга қадар бизнинг бо-

лалар адабиётимизда яхши шеърлар, қиссалар, пьесалар бор эди-ю, кичик ҳикоялар йўқ даражада эди.

Гап бунда ҳам эмас. Сизга бир сирни очиб қўяйин. Пединститутда ўқиб юрган йилларим «Профессор Саидовнинг боши» номли фантастик роман ёзган эдим. Асар адабий тўғарақда муҳокама қилинган эди... Роман ҳақида ҳам илиқ, ҳам танқидий гаплар бўлган эди, лекин ундан кўнглим тўлмади, босилмай қолиб кетди. Урушдан кейин «Олтин куз» номли повесть ёздим, «Шарқ юлдузи»да ундан каттагина бир парча босилди, сўнг «Коммунизм чироқлари» қиссасини ёздим, ҳар иккала қисса ҳам кўнгилдагидек чиқмади... Шундан кейин мен кўпроқ кичкинтойлар билан гаплашадиган бўлиб қолдим, мен насрда илк бор кичкинтойлар билан тил тондим, десам хато бўлмас, бу соҳадаги тажриба секин-аста катталар кўнглига ҳам йўл оча бошлади... Дарҳақиқат, кейинги ўн-ўн беш йиллар мобайнида мен насрда ўзимни яхши сезяпман. Ёзувчи ҳаётида шундай ҳол бўлади. Мени ўз ҳолимга қўймай ёзишга ундаётган фикрлар, воқеалар кўпроқ наср қиёфасида кўрнимоқда...»

Ёзувчи сўзидан, у берган маълумотлардан ҳам кўриниб турибдики, автор шеърят билан астойдил банд бўлган йилларда ҳам насрни тарк этган эмас, бироқ болаларга аталган айрим яхши ҳикояларни мустасно қилганда улар кўнгилдагидек чиқмади, улардан авторнинг кўнгли тўлмади. Бироқ бу машқлар, изланишлар самарасиз қолиб кетмади, кейинроқ адибнинг таниқли носир бўлиб етишувиди муҳим аҳамият касб этди. «Ўша машқлар мактабидан ўтмаганимда,— дейди адиб,— эҳтимол мен «Дорбозлар», «Сурат», «Жамила», «Араб ҳикоялари», «Умид», «Меъмор» сингари асарларимни ярата олмаган бўлардим».

Мирмуҳсин ижодда бора бора наср томон оғиб кетишининг яна бир сабаби бор. Гарчи адиб шеърятда ҳам баракали ижод этган, шоир С. Шчипачев сўзлари билан айтганда, «хамон шеърятнинг олтин қаламининг

тарк этмай келаётган, унинг қалами остидан аввалгидек гўзал сатрлар қуйилиб турган» бўлса-да, шеърининг, ҳа, поэтик тафаккурининг ўзида прозага мойиллик мавжуд. Бу ҳол баъзиларга эришроқ туюлади, бундай хусусият айрим эътирозларга сабаб ҳам бўлган. Бу жиҳатдан С. Шчипачев эътирофи характерли. «Бир вақтлар,— дейди у,— қайси йил экани аниқ эсимда йўқ. Москвадаги Адабиётчилар уйида ўзбек шоирларининг асарлари, жумладан Мирмуҳсин шеърлари муҳокама қилинган эди. Ёдимда, менга Мирмуҳсин ижодининг кўп жиҳатлари маъқул тушган эди. Бироқ ўшанда мен ундаги керагидан ортқ даражада заминга яқинликдан койинган эдим. Мен ўша пайтлари бу хилдаги заминга яқинлик самарали эканини, вақти келиб... шоирни романлар, повестлар устида ишлашга олиб боришини билмаган эканман».

ХАЛҚЧИЛ ҲИКОЯЛАР

Маълумки, 50-йилларнинг ўрталарида мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётида жиддий ўзгаришлар юз берди, догматизмнинг кескин танқид қилиниши, ленинча ҳаёт нормаларининг тикланиши, социалистик демократиянинг кенгайтирилиши — коммунистик партия амалга оширган шу катта муҳим тадбирлар адабиёт ва санъат ривожига муҳим из қолдирди, сўз санъатининг ҳаёт билан алоқаси мустаҳкамланди, адабиёт меҳнаткаш халқнинг кундалик турмушига, унинг дарду ташвишларига яқинроқ бўлиб қолди, маълум вақтлар жамият организмнинг «винтча»лари деб қаралган оддий инсонга эътибор кучайди, инсон сўзи мағрур жаранглай бошлади, социалистик реализм санъатининг гуманистик пафоси яна ҳам қудратлироқ намоён бўла борди. 50-йиллар адабиётига хос шу статки тенденциялар ҳар бир адиб ижодида хилма-хил кўринишда ўз зуҳрини топди.

Мирмуҳсиннинг янги этапда яратган энг яхши про-

заник асарлари аввало учта муҳим фазилати билан ажралиб туради; биринчидан, улар оддий меҳнаткаш аҳли турмушидан олинган; иккинчидан, уларда шу оддий, камсуқум меҳнат аҳлига хос маънавий фазилатлар улуғланади; учинчидан, менимча энг муҳими, уларнинг қаҳрамонлари маълум инсоний дард билан нафас олувчи оддий кишилар, бу асарлар шу оддий меҳнат аҳлининг ташвишларига ҳамдардлик туйғуси, бинобари гуманистик пафос билан йўғрилган. Автор ватандош-замондошлари ҳаётидан сўз очадими, хорижий мамлакатлар — ҳинд, араб ва афғон халқи турмушини қаламга оладими, Хоразмнинг мунгли ўтмиши ҳақида ҳикоя қиладими — ҳамма ҳолларда шу уч муҳим фазилатни бирдек намоён этади. Мирмуҳсиннинг аввал яратган асарларида, ҳаттоки «Уста Ғиёс», «Зиёд ва Адиба» сингари инсбатан эътибор қозонган йирик шеърӣй ҷолиқноларида ҳам бу фазилатларнинг баъзилари озми-кўми мавжуд бўлса-да, учинчиси — инсон, қаҳрамон ташвишига ҳамдардлик туйғуси заифроқ эди. Мирмуҳсиннинг янги этапдаги энг яхши асарлари яна бир бор шундан далолат берадики, инсонга меҳр, чуқур инсоний дард, гуманизм фақат санъат асарининг ғоявий йўналишигина алоқадор бўлиб қолмасдан, унинг бадний таъсирчанлигини оширишдаги муҳим фактлардан биридир. Ёдимда, Мирмуҳсин асарлари, хусусан «Зиёд ва Адиба» ҳақида анча кескин салбий фикр билдирган Абдулла Қаҳҳор бир суҳбатда «Араб ҳикоялари» ҳақида, аниқроғи, шу туркумга кирган «Йўқолган жавоҳир» билан «Искандария кўрфази» ҳақида мамнуният билан: «Буларни асар деса бўлади, бу ерда ҳаёт бор, қалб бор, катта дард, одам боласининг ташвишига чуқур ҳамдардлик бор», деган эди. Айтилганларга яна шунини қўшимча қилиш керакки, янги босқинда яратилган эл оғзига тушган энг яхши насрий асарларда ҳаёт ҳақиқати, қалб тугёни, катта дард, ҳамдардлик туйғуси ўзининг яхшигина бадний шаклини ҳам тонган.

«Қуламас қоя» ҳикоясининг қаҳрамони Жўрабек ҳаётнинг кўп машаққатли сўқмоқларидан матонат билан ўтган одам, кўлоқлар ўқидан омон қолган, фашистлар уни ўлдиролмаган, мана энди у бедаво лардга мубтало, у шу огир дард билан олишади; ёзувчи қаҳрамон умрининг сўнгги дақиқаларидаги ўй-хаёллари, ушалган ва ушалмаган орзу-армонларини гоят табиий, таъсирчан ифода этади.

«Дорбозлар» ҳикоясидаги Тошпўлат отанинг ҳолати, тақдири ҳам ўқувчини ҳаяжонга солади. Тошпўлат отанинг авлодлари машҳур дорбоз бўлганлар, ўзининг ҳам дорбозлик санъати бобида тенги йўқ. Қария йигирма йилдан бери дор ўйнамайди, лекин бирор дақиқа бўлсин дорбозлик касби хаёлидан нари кетмайди. Йўқ, «Дорбозлар» қаҳрамони 40-50-йиллар адабиётида кўп учрайдиган жаминки орзу-армонлари ушалиб, қариллик гаштини суриб, ўтган-кетганга насиҳат қиладиган, нуқул ақлли гап айтадиган «бахтиёр отахонлар»дан эмас, дорбозлик касби билан видолашув бу одам учун жўи кечгани йўқ, йигирма йил бурун қизгин томоша пайтида тасодиф туфайли ҳам ўғил, ҳам набирасидан айрилган, шу фожиа туфайли бу ажойиб дорбозлар сулоласи давом этишдан тўхтаб қолган. Ёзувчи шу фожиа тафсилотларини китобхон кўзи олдида гавдалантиради, фожиа пайтидаги отанинг ҳолатини катта маҳорат билан чизади. Сўнгра адиб йигирма йилдан бери шу огир кўргилик аламлари ўтида қоврилаётган қалбнинг изтиробларига ўқувчинини шерик этади, айни пайтда бу аламдийда, камсуқум одам қалбидаги шу огир мусибатларни енгшига қодир кучини ҳам кўради, топиб тасвирлайди. Шуниси муҳимки, ҳикоянавис асар замиридаги драматик кескинликни, зўр ташвиш-аламни сусайтирмаган, сўндирмаган ҳолда воқеалар силсиласини оптимистик руҳ билан яқинлайди: аламдийда отахонни дор ўйинига олиб борадилар, ёш дорбозлар отахонни таниб, унга

хурмат кўрсатадилар, отахон ўз сулоласи тугаган бўлса ҳам унинг касби—санъатини давом эттираётганлар, уни хурмат қиладиганлар борлигини кўриб, кўнгли тоғдай кўтарилди.

«Сурат», «Созанда», «Топилган ҳусн» ҳикояларининг қаҳрамонлари ҳам оддий, меҳнатқаш, заҳматқаш, хокисор одамлар. Улардаги персонажларнинг ўз дард-ташвиши бор.

«Топилган ҳусн» персонажи Нафисанинг мана бу ҳолати кишида мунгли бир кайфият уйғотади.

«Кечқурун эри хизматдан қайтганида устига пахталик чопон кийиб, бошини тангиб олган Нафисага кўз ташлаб сўкинарди: «Мунча хунук — неқиртсан!» Нафиса сукут ичра йиғлаётган гўдакни овутишга тутинади. Нариги хонадан пиёла олиб чиқа туриб, бир лаҳза тоқчадаги ойна ёнида тўхтаб, ўзига қарайди: дарҳақиқат, у хунук... Унинг кўзлари бошқалариникидай чарос эмас. У ориқ ва рангпар. У хўрсиниб ҳам қўйди: начора, ҳамма ҳам чиройли бўла бермас экан. Бунинг устига унинг тиши ҳам тушган — бу ҳомиладор вақтида содир бўлган эди. Икки қўли ёрилиб, ҳадеб глицерин сургани ҳам фойда бермасди. У ўзининг «хунукроқ» жувон эканига иқрор эди. Унинг негадир ойнага кўп қарай беришга ҳам, безанишга ҳам майли йўқ эди... Нафиса эрининг жеркишлари, «хунуксан», дейишларига ҳам чидарди. Аёл киши учун бундан ҳам оғир гап борми?! У ҳусни йўқлигини биларди, гап билмаслигига ҳам иқрор. Баъзан ух тортарди, унинг фикрича, яхши ҳамки осмон бор — ердан кўтарилган қанча-қанча губорларни ютгани билан қорайиб кетмайди...»

Шу тариха кўз олдимизда аянчли бир лавҳа — етимлик билан ўсган, қариндош-уруғларининг тазйиқи билан нопок бир эрга учраган, оилада рўшнолик ўрнига нуқул хўрликлар кўрган, энг ёмони, хўрлигу камситишларга кўникиб қолган аёл қиёфаси пайдо бўлади. Биз персонаж қисматининг давомига қизиқиб қоламиз, бу

аянчли ҳолат — ҳодиса қандай яқунланар экан, деб бош қотирамиз. Ёзувчи худди «Дорбозлар»да бўлгани каби персонажни ғам-ғуссалар, гурбатлар гирдобидан олиб чиқиб йўлини қидиради, афсуски жуда осон йўл ташлайдди. Эрининг тарсақисидан қалби дарз кетган Нафиса онлани ташлаб комбинатга ишга киради, меҳнатда ўз-лигини топади, бирдан ҳусни ҳам очилиб кетади, бир механик йиғитни ўзига ром этади — буларнинг барчаси қуруққина баён этилади.

Ёзувчи ҳикояларида персонажлар бошига тушган кулфатлар, уларнинг дарду ташвишлари ифодаси билан баробар қаҳрамонлар табиатидаги бир қарашда оддий, камтарона, аслида эса ноёб эзгу хислатларнинг кучи ва жозибасини бевосита кўрсатишга интилиш ҳам бор. Бунини қисман «Қуламас қоя»да, «Дорбозлар»да кузатиш мумкин. «Созанда» билан «Сурат»да эса бу фазилаат анча ёрқин кўзга ташланади.

* * *

«Араб ҳикоялари» Мирмуҳсин ижодида алоҳида ўрнни тутайди, ўз даврида, адабий танқидчиликда таъкидланганидек, мазкур туркум ўзбек ҳикоячилигида ўзига хос ҳодиса бўлди. Уларда Мирмуҳсиннинг янги этапдаги насрий асарларига хос гуманистик пафос янада кучлироқ кўринди.

Туркумининг дунёга келиши тарихи ҳақида авторнинг ўзи ёзади: «1958 йили, баҳор ойларида СССР маданият арбоблари делегацияси составида мен Миср ва Сурияга саёҳат қилиб, бир қанча шаҳар ва қишлоқларда бўлдим. Мазлум араб халқи ҳаёти билан танишдим. Кўп замонлар инглиз империализми ва маҳаллий бойлар зулми остида эзилган заҳматкаш халқ бизнинг Совет мамлакатимизга, Москвага катта меҳр ва гоийбона

эҳтиром билан қарайдилар. Бу туйғуни мен ўз кўзим билан кўриб, сезиб, узоқ сафардан қайтиб келганимдан сўнг, шу заҳматкаш халқ вакиллари ҳақида бир қанча ҳикоялар ёздим».

Асримиз ўрталарида Арабистон тарихида юз берган асосий жараёнлар бу ҳикояларда ўзининг ҳақиқий ифодасини топа олган. Империализм зулми, таҳқирланган, хўрланган оддий меҳнаткаш халқнинг аҳвол-руҳияти, уларнинг ададсиз миллий зулм ва надоматларга қарши нафрат ҳамда исёни, мустамлакачилик ҳалокати, синфий адоват, араб халқининг советлар мамлакатига катта меҳр ва гойибона эҳтиромни — буларнинг барчаси Арабистон ҳақидаги ҳикояларнинг тематикаси ва гоявий мазмунини ташкил этади.

Ҳикояларнинг кўпчилиги Арабистоннинг яқин ўтмишига, араб халқининг инглиз империализми зулми остида ўтказган оғир кечмиши тасвирига бағишланган. «Ал Маҳдий», «Илон ўйнатувчи», «Жабрдийда», «Мона» ҳикоялари ана шу оғир ҳаёт йилларининг хилма-хил манзараларини китобхон кўзи олдида гавдалантиради. «Ал Маҳдий»да тасвирланишича, инглиз савдогари катта магазин очиб, маҳаллий майда ҳунармандларни хонавайрон қилади, кўплар қатори мисгар Ал Маҳдий моллари ҳам касодга учрайди, қашшоқлик авжига минади, ҳунармандларнинг оч қолган болалари тўда-тўда бўлиб тиланчилик қиладилар. Инглиз савдогари ёнида: «Мистер, бахшиш», деб турган тиланчилар орасида ўзининг яккаю ягона набирасини кўрган Ал Маҳдий ғазаб ва аламга чидолмай набирасининг мистерга узатган панжасини янчиб ташлайди. Ёзувчи Ал Маҳдий қалбидаги ўз-ўзини англаш, таҳқиру надоматларга қарши ғазаб ва исён туйғу алаңасини ана шундай ҳаяжонли лавҳада беради. «Жабрдийда» асарида бошқачароқ манзарага дуч келамиз. Бу ерда инглиз зодагонларининг маҳаллий халққа паст назар билан қарашини устида гап боради. Кичкина Абу касаллик тўшагида пажотсиз ётган она-

сининг дардига малҳам қидириб дорихонага боради. Кибор инглиз аёли Абуининг илтижоларига қулоқ ҳам солмайди. Ёш бола рецепт ва пулни қолдиради-да, шишадаги дорилардан бирини олиб уйга чопади. Боланинг бошқа хил дори олиб кетгани маълум бўлади. Шунда бояги инглиз хотин тамомила лоқайд бир ҳолда: «Дори олиб чиқиб кетибди, жинни... Энди нима бўлади? Ичиб қўяди... Бу бадавийлар ичида ишлаш жуда қийин»,— дея хохолаб кулади... «Илон ўйнатувчи»да биргина инглиз хонимнинг кўнгил очиш истаги учун илон ўйнатувчи араб ҳалок бўлади. «Мона»да эса кекса араб аёли келгиндилар кўнгли учун маҳаллий амалдорлар томонидан ҳақоратланади.

Бу ҳикояларнинг ҳаммасида миллий озодлик йўлига кирган халқнинг онгидаги бир кайфият — миллий ифтихор туйғуси тарихан ҳаққоний тасвирланган. Автор мазлум халқ вакиллари онгидаги миллий ифтихор туйғусини ифода этаётганда бу кайфиятнинг умумдемократик мазмунини очишга, уни зулмга қарши миллий озодлик ҳаракати билан боғлашга ҳаракат қилади, уни империалистик келгиндилар миллатчилигига қарама-қарши қўяди, империалистлар миллатчилигини реакцион ҳодиса сифатида фош этади. Ал Маҳдийнинг («Ал Маҳдий» ҳикояси) инглизларга нафрати гоят зўр, ундаги миллий ифтихор ҳисси ҳар нарсадан кучли. Шу ифтихор, шу туйғу ҳатто уни катта жиноят йўлига бошлайди, у бегуноҳ набирани жабрлайди. Шунда ҳам китобхон бу даргазаб кимсани айблагиси келмайди. Ҳамма айб сиртдан беозор, саховатли кўринган инглиз савдогарига эканини ҳис этиб туради, бу савдогарга нисбатан нафрати авж олади. Маданий кийинган араб қизи («Мона» ҳикояси) ўз ватандошининг маҳаллий амалдор томонидан келгиндилар олдида ҳақоратланишига тоқат қилолмайди, бунга қарши исён кўтаради: «Мен ўз халқимнинг бундай ҳақоратланишига ҳеч йўл қўймайман! Бундай аҳволни кўриб тургунча кўзларим оқиб тушсин», дейди.

Қизнинг бу жасоратига китобхон таҳсин ўқийди, амалдор билан келгиндиларга нафрат айтади... «Жабрдийда», «Илон ўйнатувчи» ҳикояларини ўқиганда ҳам шундай кайфият тугилади.

«Онаизор», «Бир ғазал тарихи» ҳикояларида автор чет эл интервенцияси ва унинг оқибатлари билан боғлиқ бўлган воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Имперализм 1956 йил кузида Араб республикасига қарши интервенция уюштирди. Лекин у тезда жиловлаб қўйилди. Босқинчиларни жиловлаб қўйишда Совет Иттифоқининг хизмати катта бўлди. Буни жаҳон жамоатчилиги, шунингдек араб халқи яхши билади. Араб халқи ана шу катта синов пайтида дўстлар киму душман ким эканини яхши ажратиб олди, ўзининг чин дўсти Совет Иттифоқига камоли эҳтиром билан қарай бошлади. Ёзувчи интервенция воқеаларига бағишланган ҳикояларда ана шу тарихий ҳақиқатни ҳам ифода этмоқчи бўлади. Бироқ автор бу муҳим фактнинг моҳиятини кўрсатиб беришда бир оз декларативликка, схематизмга йўл қўяди. Чунончи, «Бир ғазал тарихи» асаригаги шоир Муҳаммад Сидқийнинг Советлар юртига, Москвага эҳтиромини кўрсатишга бағишланган лавҳалар жўнгина, бетаъсир репортаждан иборат бўлиб қолган.

Жамият синфларга бўлинган ҳолда қолар экан, зиддият ва курашнинг, ижтимоий моҳороларнинг янги-янги шакллари пайдо бўлаверади, меҳнат билан капитал орасидаги қарама-қаршилик авж олаверади, бу объектив қонуниятдир. Арабистон ҳақидаги ҳикояларнинг кўпчилигида, «Ўўқолган жавоҳир», «Икки араб қизи», «Иблис қушлари», «Искандария кўрфази» асарларида ана шу ҳаётини ҳақиқат ўзининг бадий ифодасини топган.

«Ўўқолган жавоҳир» Арабистон ҳақидаги энг ўткир ҳикоялардандир. Унда капитал кишиларни нималарга мубтало қилиши, капитал дунёси муҳитига тушиб қолган талант эгасининг фожиага тақдирни тасвир этилган. Ҳикоя қаҳрамонни раққоса Малак оддий меҳнаткаш

халқ орасидан чиққан. Унинг сийрак учрайдиган истеъдоди ҳаммани мафтун этади. Бу талант эгаси капитал дунёси эътиборини ҳам ўзига тортади. Мулкдорлар катта фойда олиш ниятида уни ҳар мақомга соладилар, кўтар-кўтар қиладилар. Капитал муҳитига, шон-шухрат, алдов гирдобига тушиб қолган қиз ҳамма нарсани унутади. «Шон-шухрат уни олтин қаноти билан ўраб олган. Бу «олтин қанот» унинг тани билан бирга чиройли кўзларини ҳам қўшиб ўраган. Шон-шухрат унинг кўзларини хиралаштирган. Икки гариб укаси-ю, касалманд отаси ҳам хаёлидан кўтарилади». Бечора отанинг ўлими қизнинг кўзини ярқ этиб очиб юборади. Энди у ўз фожиясини англаб ета бошлайди — меҳнат аҳли муҳитидан ажралиб аждаҳо комига тушиб қолгани ўзига аён бўлади. Унинг ишлари юришмай қолади, ундан одамларнинг ихлоси қайтади, мулкдорлар учун у тамомла кераксиз бир нарсага айланади. Автор ёзади: «У илдизи қирқилган дарахтдек кундан-кунга саргайиб қурий бошлади. Қоҳира бўйнида ёниб, жилва қилиб турган жавоҳир узилиб, ерга тушиб йўқолгандай бўлди. Бориб-бориб у тамоман йўқолди. Бойваччалар уни эслашмади».

«Мен бу ҳикояда ҳеч нарсани тўқиб-бичган эмасман, бор ҳақиқатни, бўлган воқеани ёзганман, ҳатто ҳикоя қаҳрамони прототипи ҳам ўз номи билан Малак деб аталган,— дейди адиб биз билан суҳбатда.— Арабистон сафари пайтида делегация аъзолари билан бирга Малак хоним билан унинг худди ўша аяичли дамларида учрашиб, суҳбатлашдим, унинг гам-гусса, армону надоматларга тўла ҳикоясини эшитиб қаттиқ таъсирландим, капитал муҳити тенгсиз ҳусн, мислсиз истеъдод эгасини топтаб адойи тамом этганини кўриб қаттиқ изгироб ичида қолдим; менда Малак хоним қисмати баҳонасида синфий тенгсизлик асосига қурилган жамият аъзосидаги кичик, аммо хавфли бир жароҳатни кўрсатиш истаги туғилди, шу тариқа «Йўқолган жавоҳир» ҳикояси майдонга келди».

Қолган ҳикояларда ҳам «Тўқолган жавоҳир»даги каби жамият танасидаги жароҳатларни кўрсатиш, фош этиш хусусияти кучли. «Икки араб қизи»да шаҳар билан қишлоқ, юқори табақа билан қуйи табақа орасидаги зиддият кўрсатилади, оддий одамгарчилик ҳислатларидан ҳам маҳрум бўлган юқори табақа кишиларининг афт-башараси фош этилади; «Иблис қушлари»да бошпанасиз қолган ғариб она билан боланинг аччиқ кечмиши ҳикоя қиллинади; «Искандария кўрфази»да эса мулкдорлар муҳитида алданган оддий меҳнаткаш йигитнинг фожияси тасвир этилади; юқори табақанинг сирти ялтироқ дабдабали турмушининг ички тубанликлари, бузуқликлари дангал очиб ташланади.

«Искандария кўрфази» кўп жиҳатдан «Тўқолган жавоҳир»га ўхшаб кетади, бу икки асар гўё бир олманинг икки палласи. Агар биринчи ҳикояда мулкдорлар ноёб истеъдодга зулукдай ёпишиб, бор-будини сўриб олиб, сўнг ташлаб юборса, иккинчисида меҳнаткаш халқ орасидан чиққан азамат йигитнинг жисмоний заковатига кўз тикадилар; бошда йигит атрофида парвона бўлиб унинг қўйинини пуч ёнгоққа тўлдирган хоним иши биттач, йигитдан кескин юз ўгиради; биринчисида пулга сотилган аёлнинг, иккинчисида алданган ошиқ йигитнинг саргузашти психологик жиҳатдан чуқур таҳлил этиб берилади.

Арабистон ҳақидаги ҳикоялар хусусида ўз вақтида баъзи танқидий мулоҳазалар ҳам айтилган, чунинчи, мазкур туркумда курашчи қаҳрамонлар образи йўқ даражада экинчи, борлари ҳам заифроқ, схематик чиқгани қайд этилган эди. Дарҳақиқат, уларда ажнабийлар томонидан камситилган ва хўрланган, ажнабийлар очган уруш туфайли жафо чеккан, маҳаллий амалдорларнинг зулми остида эзилган ёки улар томонидан алданган, қалбида зулмининг у ёки бу кўринишига қарши нафрат ҳисси алангаланган исёнкорлар образини кўрамизу бевосита озодлик курашига отланган, бошқаларни кураш-

га ундаган, уларни ўз ортидан эргаштириб борган, империализм билан онгли равишда юзма-юз курашга ўтган ёрқин типларни кўрмаймиз. Ҳолбуки ўша давр араб халқи ҳаёти бунинг учун бой материал берар эди. Ёзувчи орадан йигирма йил ўтиб Афғон сафари асосида яратилган «Чодрали аёл» қиссасида бу танқидий мулоҳазаларни ҳам назарда тутган ҳолда, бошқача йўлдан борди, бевосита курашчи қаҳрамон образини яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Бу қисса устида кейинроқ махсус тўхталамиз.

ҚҮЛИ ҚАДОҚЛИЛАР КУЛГИСИ

Мирмуҳсин 60-йиллари анча вақт республика сатирик журнали «Муштум»га муҳаррирлик қилди. Мана шу йиллари адиб истеъдодининг бошқа бир қирраси — ҳажвчилик фаолияти ҳийла жонланди. Мирмуҳсин авваллари ҳам баъзи ҳажвий нарсалар битган эди, шеъриятида юмористик лавҳалар учраб турарди, «Муштум» муҳити эса ундаги ҳажвий истеъдодни кенгроқ намоён бўлишига йўл очди, бирин-кетин матбуотда унинг ўнлаб ҳажвий лавҳа, фельетон, ҳикоялари эълон этилди. Уларнинг энг саралари кейинроқ адибнинг уч томлик тап-ланган асарлари мажмуасидан жой олди.

Ҳажв кулги билан тирик. Кулги ҳосил этиш йўллари, усуллари беҳад кўп. Улардан иккитаси — характер ва вазият кулгиси ҳажвиётда кенг тарқалган. Мирмуҳсин ҳажвиётдаги мавжуд анъана, тажрибаларга таянган ҳолда кулгили вазиятлар асосига қурилган ҳикоянинг ҳам, ҳажвий персонаж биринчи планда турадиган ҳикоянинг ҳам дуруст намуналарини ярата олган.

Мирмуҳсин ҳажвияларида ҳам олдий, камсуқум меҳнат аҳли томонида туриб, улар ёнини олиб, шу олдий, қўли қадоқ «тўпори» кишилар нигоҳи билан ҳодисага ёндашади, унинг кулгиси ҳам айни шу «тўпори»

одамлар кулгиси, ўта содда, халқчил кулги. Унинг ифода тарзи ҳам содда, самимий.

«Маданий буюмлар ишлаб чиқарадиган артеллардан бири планини бажариб, кейинги пайтларда анча-мунча яхши моллар чиқараётгани учун Худпромкооп-союз шу артель усталаридан уч кишига соат мукофоти беришни ваъда қилибди. Уч кишини аниқлаб келишни шу артель раиси Сайдваққос Алҳазаровга топширилибди ҳам. Алҳазаров ҳаллослаганича келиб, кабинетига профсоюз раиси Тўражон Парвардигоров билан секретари Тухфатуллинни чақирди. Улар уч киши бўлиб кабинет эшигини маҳкам бекитишиб, дарвозада стволни ялтираб, ичи занглаган берданка милицяқа даҳанини тираб умр ўтказётган қоровул отага, кабинетга ҳеч киши кирмаслигини буюришди. «Мабодо эшик тирқишидан бирон киши мўралаб, қулоқ солса, дарҳол ҳайданг!» деб қўшиб ҳам қўйишди».

«Қўйнидан тўкилса қўнжига» ҳажвияси ана шундай бошланади. Шу оддийгина хабар, жўнгина ҳодиса галдаги сирли, кулгили воқеа учун гўё дебоча ролини ўтайди, вазият ҳозирлайди. Ҳангаманинг қизиғи ичкарида, одамлар нигоҳидан панада «ғоят маҳфий» суратда рўй беради. Бояғи уч масъул шахс мукофот тақсимотига киришадилар, муносиб номзодлар тилга олинади, лекин уларнинг ҳар биридан қандайдир бир нуқсон топадилар, сўнгра «масалага одилона қараб» асл мулдаога эришадилар, учта мукофотни уч кишига — маҳфий мажлис аъзоларига, яъни артель раиси, профсоюз бошлиғи ва секретарига беришга қарор қиладилар. Бу сирли, пинҳоний ҳодиса гўё хамирдан қил суғургандек жўп, табиий тарзда содир бўлади, персонажлардан бири иккинчисини, иккинчиси эса учинчисини мукофотга тавсия этади ва ҳар бири ўз сўзининг асосли эканини мантиқан далиллашга тиришади. Мажлис аҳли учун мукофот тақсимотида ҳеч қанақа ғайритабиийлик йўқ, ҳодисанинг кулгили жойи ҳам йўқ, улар учун ҳаммаси қо-

нуний, табиийдек туюлади. Кулги тугдирадиган восита, омил бошқа ерда — гарчи ҳодиса эл-юрт кўзидан ичкарида, махфий тарзда юз берса ҳам, уни худди шу мукофотларнинг ҳақиқий эгалари — қўли қадоқ одамлар пинҳона кузатиб тургандай бўлади, махфий мажлис аҳли учун табиий, қонуний туюлган мукофотнинг ғайритабиий, ғайри-қонунийлиги ўқувчида кулги уйғотади.

«Кўринмас ҳалқа» ўзбек адабиётидаги вазият кулгиси асосига қурилган ҳажвиянинг энг яхши намуналаридан. Унда эркаклар ишига, ўзлари учун мутлақо даҳли йўқ соҳага беҳуда аралашиб компаниялар ташкил этадиган тангик, бойвучча аёллар қилмиши масхара қилинади. Мирмуҳсиннинг кўпчилиқ ҳикоялари сингари «Кўринмас ҳалқа» ҳам оддий хабар, кулгили вазият учун замин ҳозирлашдан бошланади: «Илмий текшириш институтларидан бирининг директори бошқа вазифага ўтганлиги сабабли шу ўрин бўш турарди. Бу лавозимга кўпдан кўз тикиб юрган кишилар ҳам йўқ эмас, айниқса анча йиллардан буён маъмуриятда хизмат қилаётган Сиддиқ Азларович ҳам бу лавозимга гоятда ишқибоз... Кейинги кунларда бу тўғрида мишмишлар ҳам тарқалиб қолди... У энди бу мартабани эгаллаш учун жиддий ҳаракат қилди — у ёқ бу ёққа югурмай ўз тап маҳрами Бодомхонга айтди... Бодомхон Хонзода-хонга...

Шанба кuni Бодомхон телефон қоқди. Пушкин кўчасидаги уйлардан бирида телефон жиринглади.

— Алло, Хонзодахонми? Ойнониб кетай Хонзодамдан, тан-жонинг соғми? Мен — Бодомман. Эринг келди-ми? Келмаган бўлса ҳозир келиб қолади. Эрингга тушунтир. Азларовни кўтариш керак. Гап бор, фойдасини кейин биласан, тушундингми?..

Шундан кейин Урицкий кўчасидаги уйлардан бирида телефон жиринглади...»

Шу тариқа катта компания — Азларовни кўтариш учун аёллар жанги бошланиб кетади, Хонзодахон Ол-

махонга, Олмахон Жаннатхонга, Жаннатхон Хуморхонга, Хуморхон Гуличкага, Гуличка Чиппихонга, Чиппихон Маликахону Жорияхонларга телефон қоқади, ҳамма-ҳаммаси оёққа туриб эрларини Азларовга овоз беринга ундайдилар. Телефонда ғоят шиддатли жанг, ниҳоний кампания давом этади. Сўнг ёзувчи гўё бу кампаниянинг биринчи даврасига яқун ясагандай бўлади. Автор ёзади: «Орадан уч кун ўтди, бу уч кун ичида яна бир неча телефонлар телефонга уланиб, Мисқол париларнинг қуршов ҳалқаси борган сари қисиб кела бошлади».

Сўнгра кампаниянинг иккинчи давраси бошланади: «Учинчи кун охирига бориб, тараф асабий шуурлар бўшашиб, телефонлар бир чеккадан яна қувноқ оҳангда жиринглай кетди.

— Алло, Бодомхон, вой ўзим ойнониб кетай Бодомимдан, чиройли кўзларингдан опанг ўргилсин! Азларов акамлар директор бўлганга ўхшайдилар, қутлайман! Зап иш бўлди. Эринг ҳам ўғил бола экан...

— Алло, мен Олмахонман, ўзим ўргилиб кетай Хонзодахондан, иш тўғри бўлганга ўхшайди...»

Кампаниянинг бу янги давраси тантанавор тарзда яқунланади:

«Шундай қилиб, кўзга кўринмас қуршов каттақон шаҳарни олгандай бўлди. Шу орада Хонзодахон гап берди — базми жамшид авжига чиқиб, ойимтиллалар, Мисқол парилар йиғинининг асосий мавзуйи — Азларовнинг янги лавозимга кўтарилажагига ҳар кимнинг қўшган ҳиссаси ҳақида баҳс кетди. Базмга Азларовнинг ўзи хонтахтадек торт киритиб, устига «Жононларимиз омон бўлсин» деб ёздирибди...»

Шу орада воқеалар ривожини бирдан чаппасига айланиб кетади, кулгили вазият кескинлашади, Азларов эмас, бошқа одам институтга директор қилиб тасдиқлангани маълум бўлади, энди телефонлар аввалгидек қувноқ, илтижولي оҳангда эмас, мотамсаро жиринглай-

ди, мағлуб хонимлар танг аҳволга тушиб қоладилар: «Бодомхон чаккасини ушлаб, пирамидон ютди. Жаннат-хоннинг қон босими ошиб кетибди, эртадан стационарга борса керак. Хонзодахоннинг капалаги учиб, юраги ўйнаб, йиғирма томчи валокардин ичди. Олмахон қайси бир уругиникига қочиб, қорасини кўрсатмай қўйди. Хулласи калом, шаҳарни ўраган нобоп ҳалқа узилиб кетди...»

Кулгилни вазият, унинг тўлқинсимон ривожи, ҳар бир тўлқинининг мавжи, авжи ва якуни, ва ниҳоят, компания аҳли учун кутилмаган оқибат — барчаси ўқувчида сўнмас қаҳқаҳа уйғотади; ўзларини она шер санаган танти, танноз хонимлар, улар хатти-ҳаракатини пинҳона кузатиб турган қўли қадоқ заҳматкашлар нигоҳи олдида ожиз-ногавон, кулгилни, аянчли ҳолга тушиб қоладилар.

Ҳар иккала ҳикоядаги кулгини ҳам биз вазият кулгиси деб атадик. Дарҳақиқат бу икки асарда кулгилни вазият, воқеа олдинги ўринда туради; персонажларнинг хатти-ҳаракати, қиёфаси, табиатига оид баъзи деталлар тилга олинса ҳам, улар яхлит, ўқувчи кўз олдида келтириш мумкин бўлган жонли одам сифатида батафсил таъриф-тавсиф этилмайди; эҳтимол, вазият кулгиси асосига қурилган ҳикояларда ҳодиса иштирокчиларининг бир эмас бир неча («Қўйнидан тўкилса қўнжига» ҳикоясида уч-тўрт, «Кўринмас ҳалқа»да ундан ортиқ) бўлиши ҳам ҳажвиянинг кичик ҳажмли доирасида алоҳида персонажларнинг индивидуал бисотига чуқурроқ кириш, уларни батафсилроқ таъриф-тавсиф этиш имконини бермас. Гарчи жаҳон ҳажвий ҳикоячилиги тажрибасида бу хил асарлар учраб турса-да, кулгининг юксак тури — характер кулгиси эканини, бевосита персонаж хатти-ҳаракати ва характеридан келиб чиқадиган кулги эканини таъкидлаб ўтишни истар эдик.

Мирмуҳсиннинг «Фаришта», «Супургига сажда», «Мусича одам», «Иғвогар у дунёда» ҳажвияларидаги кулги персонажлар хатти-ҳаракати ва таъриф-тавсифи-

дан келтириб чиқарилган. Агар «Қўйнидан тўкилса қўн-жига», «Кўринмас ҳалқа» ҳодиса ҳақида хабар, кулгили вазиятга замин ҳозирлашдан бошланса, кейинги тур ҳикоялар бевосита персонажларнинг таъриф-тавсифидан бошланади. «Фаришта»нинг ибтидосида шундай:

«Ҳузуржонов бошлиқ ёнига кирадиган бўлса, анча аввал келиб, қабулхонада кутиб ўтирди. Агар ичкарида одам бўлмаса ҳам кутарди. Секретарь аёлнинг, «кираверинг, ҳеч ким йўқ», деганига ҳам қулоқ солмай, «бир оз кутайлик, вақтимиз кўп...» деб қўярди, гўё шундай қилиб кирса ширинроқ бўладигандай... Агар бошлиқ чиқиб қолиб: «Э, Ҳузуржонов, кутиб қолибсиз-ку, қаниқани, ичкарига марҳамат...» деб қолгудек бўлса, катта баланд эшикдан ҳам бош эгиб ўтиб, стулнинг бир чеккасига токчага қўйилган тухумдек эҳтиёткорлик билан ўтирарди.

Бу ташкилотнинг бошлиқлари ҳам тез-тез ўзгариб, янги бошлиқ келиб турарди. Лекин келганларнинг ҳаммаси ҳам бу маҳкамани ёмон ходимлардан тозалайман дерди-ю, гал Ҳузуржоновга келганда қўл теккизмай ўтиб кетаверишарди...»

Мана шу дастлабки таъриф-тавсиф, ундаги характерли деталлардан ҳам Ҳузуржоновнинг кимлиги аён бўлиб турибди — у ниҳоятда эҳтиёткор, журъатсиз, мўмин-қобил, бошлиқ олдида хоксор бир одам. Унинг ичкарида ҳеч ким бўлмаса ҳам бошлиқ олдида кирмай туриши, бошлиқ хонасининг катта баланд эшигидан ҳам бош эгиб ўтиши, стулнинг бир чеккасига токчага қўйилган тухумдек эҳтиёткорлик билан ўтириши — буларнинг барчаси персонаж табиатини бирдан очиб юборадиган ёрқин юмористик деталлардир.

Таъриф-тавсиф давом этади, унинг ишу бошлиқни ҳурмат қилишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламайдиган, ҳамма нарсага лоқайд қарайдиган одам экани айтилади; бу фикрни ривожлантирадиган кулгили деталлар қалашиб келаверади: у ишга «...эрталаб келиб, кечқу-

рун кетар, келишда ҳам, кетишда ҳам бир йўлқадан юрарди. Асфальт йўлка уйигача беш ерда қайрилиб, икки ерда кўприқдан ўтади. Лекин, қизиқ, қайтишда у негадир икки минг бир юз саккиз қадам бўлиб, келишда ўттиз беш қадам фарқ қилади...» У идора иши юзасидан ёки бошлиқ устида бирор танқидий гап чиққудек бўлса бамисоли зилзила пайтидагидек ларзага тушади, аммо ўз ҳаётидаги завқли ҳолларга ҳам, кўнгилсиз ҳодисаларга ҳам бепарво қарайди, чунончи, хотини туққанида пинагини ҳам бузмайди, одамлар уни янги меҳмон билан табриклаганида: «Бундай гапларни қўйинг, ишлаш керак. Уртоқ Қаримовни қўллаб-қувватлайлик, иш соатидан унумли фойдаланайлик. Бу ҳақда кўрсатма бердилар-ку»,— дея жавоб қилади. Биттагина пенсияонер акаси қазо қилганида одамлар кўнгил сўрашса ҳеч нима бўлмагандай: «Ҳа, шундай бўлди. Тирикларни ўйлаш керак»,— деб қўя қолади. Йўлда кета туриб ўт тушган уйнинг устидан чиқиб қолганида: «Бу ҳам ҳар замонда бўлиб турадиган ҳол»,— дея йўлида давом этаверади. Ҳиндистонда юз берган сув тошқини, неча минг киши ўлгани ҳақидаги хабар ҳам унинг учун шунчаки «ҳар замон, ҳар замонда бўлиб турадиган ҳол...» Ҳамкасбининг бодринг ҳақидаги жўнгина гапига: «Гапга тушунинг... мен сизга ҳозирги бодрингларнинг ҳаммаси тахир чиқяпти деганим йўқ, менинг бундай дейишим ҳам мумкин эмас. Наҳотки, мен шундоқ десам! Мендан бунақа гап чиқмайди. Ҳозирги бодринглар асосан яхши, ширин дейиш ҳам мумкин. Эҳтимол, тахири ҳеч чиқмас, менимча шундоқ бўлиши керак. Ҳозирги илгор техника методлари билан экилган бодринглар ҳеч тахир бўлмайди. Қатъий фикрим шу...»

Ҳа, унинг фикрлаш тарзи ана шунақа ўта тор бир қобикқа ўралашиб қолган. Қисқаси, кўз олдимизда ҳам кулгили, ҳам аянчли бир кимсанинг жонли қиёфаси баралла гавдаланади. Бу ҳикоянинг фазилатлари билан бирга шу тур ҳажвияларга хос характерли бир камчи-

лигдани эслатиб ўтмоқчимиз. Автор персонажнинг таъриф-тавсифи билан банд бўлиб кетиб, персонаж характери бевосита ҳаракатда кўрсатадиган яхлиг, тугал комик воқеа-ҳодиса тасвири устида етарли бош қотирмайди, ҳикоя персонажнинг таъриф-тавсифию ва шу таъриф-тавсифни тўлдирадиган, лекин бир-бири билан изчил боғланмайдиган майда эпизодик ҳодисалар йиғиндисидан иборат бўлиб қолади. «Супургига сажда» ҳажвиясида эса автор шу хил камчиликдан қочишга интилган — бу ерда персонаж характери таъриф-тавсифи ҳам, яхлит, ривожланиб маълум бир мантикий интиҳога етиб борувчи комик-драматик ҳодиса ҳам мавжуд, энг муҳими, персонаж «бисоти» бу ерда бевосита комик ҳодиса жараёнида унинг хатти-ҳаракати орқали намоён бўлади.

«Чет эллик меҳмонлар «Бўстон» колхозига боради, деган хабарни эшитган Қамчинбек у ёқ-бу ёғига қараб қўйди-да, секин маҳкамадан чиқиб кетди. У тўппа-тўғри маҳалла чойхонасига кириб, самоварчининг қулоғига шивирлади:

— Эрта билан бу ерда чет элликлар бўлади...

Чойхоначи ҳайратланиб Қамчинбекка қаради:

— Нима қилсак экан?

— Азонлаб кўчага сув сепларинг,— деди Қамчинбек зағча кўзларини чақчайтириб.— Хонадонлардан палак, гилам, сўзана олиб чиқиб, чойхонани ясатиш керак. Ола-була байроқчалар осиш лозим...

Шу лаҳза Қамчинбекнинг кўзи чегаланган бир чойнакка тушиб қолди.

— Бу нима? Уларнинг кўзи тушиб қолса нима деб ўйлашлари мумкин?— У чойнакни ерга уриб чил-чил синдирди.— Яна бошқа шунга ўхшаш чойнаклар борми?— У янги чойнак, пиёлалар ичидан иккита эскироғини топиб, шу оннинг ўзидаёқ ерга урди...

Ҳикоянинг бошланишидаёқ комик ҳодиса билан персонаж характери таъриф-тавсифи ёндош ҳолда

боряпти, аниқроғи характер бисоти ҳодиса жараёнида очилапти. Меҳмонларни кутиш тарадуду давом этади, Қамчинбек таърифи тўлиша боради: «Қамчинбек чойхонадан чиқиб, маҳалла комиссияси раисининг уйига борди, «фавқулодда ҳолат»дан уни ҳам хабардор қилди. Эртага чет элликлар ўтаётган пайтда кўчага Турнақори билан Абдуқодир отага ўхшашларни чиқармаслик кераклигини ҳам тайинлади».

Сўнгра ёзувчи персонажнинг руҳиятига қўл уради, унинг хаёлидан ўтган кечинмалар, шу кечинмалар ифодасига онд кулгили деталлар, бир томондан, комик воқеа ривожини тезлатса, иккинчи томондан, бу одамнинг асл табиатини янада равшанроқ очишга хизмат этади. Мана ўша руҳий ҳолатдан бир парча:

«У маҳалла комитети раисининг ҳовлисидан чиқиб кета туриб ўзича ўйлади: чет эллик меҳмонларни «Бўстон» колхозига қандоқ кутиб олишаркин? Уша Қўзибой ака бўладиган бўлса ҳеч нима қилмайди, индамай кутиб олади... Молхонага ҳам киршса керак, сигирлар шундоқ бемалол кавш қайтариб ётишган бўлса-я! Эҳ Қўзибой, Қўзибой, бир чатоқ иш бўлмаса яхши бўларди. Ихтиёр Қамчинбекда бўлганда-ку, сигирларни ўрнидан тургазиб, қатор сафга тортиб қўярди. Иложи бўлса шохларини, тўёқларини бўяб, йилтиратиб ҳам қўярди. Чўчқаларнинг ҳам бўйнига ҳар турли ленталардан боғлаб қўярди».

Ҳодиса шиддат билан давом этади, кутиш тарадуду авжига минади:

«Тонг қоронғисида Қамчинбек бошлиқ чойхонанинг кунда-шундалари ҳайҳайлашиб, кўчага сув сенишди. Ҳовлилардан келшларнинг палагини олиб чиқиб, чойхонага осишди. Кўча томондаги шўралаган деворларга гиламу палос, бўғотларнинг тагига нафталинда ётган дарпечларни узун тортишди. Соат тўққизларга бориб, ўттиз чоғлик одам фармонга бардор бўлиб, ўт ўчириш командасининг сафига ўхшаб, чойхона олдида савлат

гүкиб туришди. Қамчинбекнинг юраги дук-дук уриб, йўл ўртасига тушди. У узоқ-узоқларга қўлини соябон қилиб тикиларди. Баъзи ўткинчи юк машиналарни ҳам кўчадан ўтказмай, бошқа кўчадан ўтишга мажбур этарди. Сомон ортиб келган туя карвонини калтаклагандай қилиб боши берк кўчага қамаб, чўктириб қўйди. У фиғон бўлиб туякашни сўкарди. Ахир туя деган нарсани меҳмонлар кўриб қолса нима бўлади! Э, туянг бошингда қолсин! Бу бесўнақай ҳайвон янгиликларга эришимизга тўғаноқ, ҳозир силлиқ-силлиқ автомобиллар чиқиб турганда бирон ери тўғри бўлмаган бу ҳайвон кўчамизда юриб нима қилади?!»

Ёзувчи одатдагидек воқеа ривожига кутилмаган қайрилиш ясайди, гўё елга тўлиб шишган пуфак бирдан ёрилади, чет эллик меҳмонлар бошқа кўчадан колхозга ўтиб кетгани маълум бўлади. Автор ҳали ҳикояга охирги нуқта қўйишга шошилмайди, воқеа давом этади. Қамчинбек меҳмонларга дуч келади, меҳмонларга таъзиму тавозени жойига қўяман деб ўзини шарманда-ю шармисор этади, ҳатто меҳмонлар қўлидаги супурғига сажда қилиш даражасига бориб этади.

Бошда биз Мирмуҳсин кулгиси — оддий, «тўпори», қўли қадоқ кишилар кулгиси, ёзувчи худди шундай кишилар ёнида туриб ҳодисага ёндашади, улар нигоҳи билан иллатларни фош этади, деб эдик; адибнинг баъзи ҳажвияларида бу хил муносабат яширин, пинҳона бўлса, баъзиларида ошкора, шу хил одамлар ҳодиса ичида иштирок этади, ҳажвий персонажларга тўқнаш келади ёки уларни фош этишда қатнашади. «Фаришта» ҳикоясида шундай бир шахс ўз номи билан Дангалбой деб аталади, «Супурғига сажда» ҳикоясида эса Қамчинбек ҳаттоки меҳмонлар келганда кўчага чиқармасликка буйруқ қилинган Абдуқодир ота бўлиб ўтган ҳангомаларга, Қамчинбек қилмишига хулоса ясаб: «Ишқилиб юртимиз мана бундай ўз қадрини билмаган ўпкаси йўқ тойлоқчаларга қолмасин-да», — дейди ғазаб билан.

ҚИССАЛАРДА ИНСОН ТАҚДИРИ

Мирмуҳсин ҳикоялар, ҳажвиялар билан ёндош ҳолда қисса жанрида ҳам қалам тебратди. Юқорида эслатиб ўтилганидек, дастлаб у урушдан кейинги йиллар бу жанрда куч синаб кўрди, «Олтин куз», «Коммунизм чи-роқлари» повестларини яратди, лекин улар кўнгилдаги-дек чиқмади, «Олтин куз»дан эълон этилган бир парча-ни мустасно қилганда, улар босилмай қолиб кетди. Нашр этилган илк йирик насрий асари 1956 йили битил-ган «Жамила» повести бўлди. Шундан сўнг унинг би-рин-кетин «Оқ мрамор» (1957), «Чўри» (1962), «Тунги чақмоқлар» (1964) қиссалари эълон этилди. «Араб ҳи-коялари» туркумига кирган «Искандария кўрфази», «Ғурбатдаги одам», «Мўтиллал» асарларини ҳам автор кейинчалик қисса деб аташни раво кўрди, ниҳоят, 1979 йилги Афғонистон сафари таассуротлари асосида «Чод-рали аёл» повестини яратди.

Мирмуҳсин қиссалари тематик томондан ҳам, улар-да ифодаланган воқеалар даври жиҳатидан ҳам ранг-баранг. «Жамила»да замондошлари ҳаёти акс эттирил-са, «Оқ мрамор», «Чўри» қиссалари Хоразмнинг уқу-батли ўтмишидан баҳс этади, «Тунги чақмоқлар»га тарихий ҳодиса — чор Россияси қўшинларининг Тош-кентга кириб келиши асос қилиб олинса, «Искандария кўрфази», «Мўтиллал», «Ғурбатдаги одам» воқеалари Арабистон, Хиндистон ва Яқин Шарқнинг турли мамла-катларида бўлиб ўтади, «Чодрали аёл»да эса Афғонис-тон янги тарихининг муҳим палласи — 1978 йилги ан-рель инқилоби воқеалари қаламга олинган.

Қайси давр ҳақида, қандай мавзуда ёзилган бўли-шидан қатъи назар, Мирмуҳсин қиссалари ҳам худди ҳикоялари сингари оддий, камсуқум кишилар тақдири билан астойдил қизиқиш, уларнинг дарду ташвишлари-га чин дилдан ҳамдардлик туйғуси билан суғорилган.

Аёнки, ҳикоя инсоннинг маълум ҳолатини ифодалашга қулайроқ жанр саналса, қисса инсон тақдирини, ҳаёт йўлини ёки ҳаётидаги маълум бир босқични кўрсатишга қулайроқ. Эҳтимол ёзувчининг 50-йиллар иккинчи ярми, 60-йиллар бошларидаги руҳий-ижодий ҳолати, инсон тақдирига астойдил қизиқиш майли уни қисса жанри томон ундагандир. Ёзувчининг бу жанрдаги ҳар бир асари инсоннинг мураккаб, чигал тақдири ҳақидаги мунгли, аммо пессимистик кайфиятлардан ҳоли ўзига хос ўйлардир.

«Жамила» қиссасини адабий танқидчилик дастлаб нохушроқ қабул қилди, бу асарнинг ўша давр адабиётидаги ўрни, фазилатлари етарли очиб берилмади, ўша давр танқидчилигида ҳамон сақланиб келаётган айрим догматик қарашлар, асарга схематик ёндашиш ҳоллари, «Жамила»га баҳо беришда ҳам озми-кўпми ўз таъсирини кўрсатди, асарнинг асосий пафоси камситилди, характер мантиқига зид ўлароқ Жамила образи пассивликда айбланди, қисса жанри табиатига, авторнинг ғоявий ниятига хилоф равишда ижобий муҳитни кенг тасвирлаш талаб этилди ва ҳоказо. Жумладан, бу нарса бизнинг «Еш ленинчи» газетасида (1957 йил 17 сентябрь) босилган повесть ҳақидаги тақризимизда ҳам сезилади. «Жамила» қиссаси кейинроқ Ф. Насриддиновнинг «Мирмуҳсин» номли рисоласида анча батафсил таҳлил этилди, бирмунча объектив баҳоланди; муаллиф асарни асоссиз танқидлардан ҳимоя қилди¹. Гарчи бу асарни ҳар жиҳатдан мукамал дейиш мумкин бўлмаса-да, унда ёзувчи ижодий эволюцияси, қолаверса 50-йиллар ўзбек қиссачилиги ривожига хос баъзи характерли мусбат томонлар мавжуд эди.

---

¹ Ф. Насриддинов. Мирмуҳсин. (Ҳаёти ва ижодий фаолияти) Ғ. Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти. Тошкент—1972, 63—70-бетлар.

Ўзбек адабиётида маълум сабабларга кўра узоқ вақт қиссачилик маиший ҳаёт муаммоларидан четроқда турди, 30-йилларда пайдо бўлган «Ёдгор»ни (Ғ. Ғулом), яна баъзи асарларни мустасно қилганда 50-йилларга қадар бизда бевосита инсоннинг маиший турмушини таҳлил этадиган қиссалар айтарли яратилмади, фақат 50-йилларнинг ўрталарига келиб қиссанинг бу тури жонлана бошлади ва 60—70-йиллари етакчи ўринга ўтиб олди. «Жамила» ўзбек қиссачилигидаги худди шу тенденциянинг бошида турган асарлардан биридир.

Мирмуҳсин қиссада оилавий-маиший турмуш икир-чикирларини жуда яхши билиш, уларга ёзувчи кўзи билан қараш, улар таҳлилидан муҳим маъно топиш маҳоратини намойиш этди. «Жамила»да жуда изчил, ҳаётий тавсир этилган оилавий-маиший турмуш тасвиридан келиб чиқадиган муҳим маъно шуки, турмуш «икир-чикирлари» шунчаки «майда масала» бўлмай, улар инсон тақдирига кучли таъсир кўрсатиши, баъзан ҳаёт-мемот масаласи даражасига бориб етиши мумкин. Икки овсин Лутфиниса билан Қутбиниса орасидаги арзимасдек туюлган ғиди-бидилар икки қариндош оилани бир-бирига рақиб этиб қўяди. Жамиланинг онаси Попукой айни шу майда гапларнинг қурбони бўлади, оиладаги можаро, қолоқ қайнана, қайната зуғуми туфайли Жамила ҳаёти ҳалокат ёқасига келиб қолади, ишдан кетиб уй чўриси-га айланади, фарзандидан айрилади, рўзғори барбод этилади... Яхшиямки Жамиланинг теварак атрофида катта, жўшқин, нурли муҳит бор, заҳматкаш, меҳнаткаш, меҳрибон одамлар бор, шулар таъсири ва қўмағида у катта ҳаёт йўлига чиқиб олади. Шу тариқа ёзувчи бу асарда жаҳолат тузоғига, қолоқ оилавий можаролар гирдобига тушиб қолган бир бегуноҳ, покиза, итоаткор қизнинг аянчли ва нурли тақдири ҳақида ҳаяжон билан ҳикоя қилиб беради.

«Жамила» қиссаси яна бир жиҳатдан ибратли, унда автор ўзбек турмушига узоқ йиллар оғу солиб келган,

ҳаттоки бугунги кунда ҳам заҳри тугаб битмаган, айрим одамлар онгида ҳамон сақланиб келаётган мутелик, тобелик, итоаткорлик психологияси устида жиддий баҳс қўзғайди, шу хил кайфиятнинг кўнгилсиз оқибатларини кўрсатади.

«Жамила»да тилга олинган, кўтарилган маънавий-ахлоқий муаммолар кейинчалик ўзбек қиссаларида, қолаверса, прозасида кенг миқёсда ишланди, чуқурлашди, жумладан, Мирмуҳсин ҳам ўз романларида бу мотивларни давом эттирди, кенгайтди, тўлдирди.

Бадий асарда ҳаёт ҳақиқатини кўрсатиш, жиддий ижтимоий-маънавий масалаларни кўтариш, салмоқдор гап айтиш ҳам муҳим, азалий талаб; жонли, тирик одам образини яратиш бадийликнинг зарур шартги; менимча сўз санъатининг туб моҳиятини, таъсирчанлигини белгилайдиган яна бир муҳим шарт, талаби бор; бу, Мирмуҳсин насрий асарлари баҳонасида такрор-такрор айтилаётган, инсонга меҳр, унинг тақдири билан астойдил қайғуриш, дарду ташвишларига ҳамдардлик туйғусидир; асарнинг бадий кучи, асосий пафоси кўп жиҳатдан худди шу туйғунинг қай даражада ва қўламда ифода этилишига боғлиқ. Мирмуҳсин асарлари орасида Хоразм ўтмишидан олиб ёзилган икки қиссаси, хусусан «Оқ мрамор» худди шу гуманистик пафосининг шиддагкорлиги билан ажралиб туради. Асарнинг ёзилиш тарихи, ёзлишига сабаб, туртки бўлган омил — факт ҳақидаги ёзувчи қайларидаяёқ бунини сезиш мумкин. Автор «Оқ камар» хотимасида ёзади: «Йўлингиз Хоразм томонга тушиб, Хивага борсангиз, бу ерда ажойиб боғларда бўлиб, меҳмондўст ёр-биродарлар билан мулоқатда бўласиз. Бу қандай соз! Шу билан бирга осмонга бўй чўзган қадимий миноралар, оқ мраморларга ўйилган нақшлар, кошинлар, зарҳал қуббалар, баланд, кўҳна иморатларнинг кунгурадор пештоқлари диққатингизни тортмай қўймайди. Шаҳар атрофидаги ўркач-ўркач бўлиб қолган, қулаган қўрғонлар ўтмишдаги қонли қир-

гинларнинг шоҳиди бўлиб турибди. Кўҳна сарой томларини кўтариб турган оқ мрамрлар устидаги баҳайбат устунларга ҳам кўз ташламай илож йўқ. Саратон жазирамаси, совур ойларининг шиддатли ёмғирлари, қум барханлари оша югурган шамоллар бу устунлар нақшини ялайвериб, оқартириб қўйган. Мана шу қатор турган баланд устунларнинг ўнгдан иккинчиси остида турган улкан мрамр азамат Мардонни мажақлаб ташлаган; унинг суяклари ҳамон шу тош тагида ётибди. Бу оқ мрамр ёнида гариб Бибижон ёниб кетган. Устуннинг бир томони қорайиб кетгани ҳам ана шундан...

Мен экскурсия қилиб, мана шу ерга келганимда оқ мрамр тош остидан Мардонқулнинг овози эшитилгандай бўлди: «Нақш ва кошинларни кўриб ҳайратда қолганингда сен тош тагида янчилганларни, уста наққошларни ҳам эслаб қўй. Бунда қанча-қанчалаб қулларнинг ҳаёти бор...» Бу нидо илҳом бериб, ушбу қиссани ёзишимга сабабчи бўлди».

Бутун қисса давомида шу зўр аламли нидо акс-садо бериб тургандай бўлади, зулм тоши остида янчилганлар нидоси ёзувчи қалбини ўртаб, аламдийда, заҳматкаш кишиларга беҳад катта меҳр, ҳамдардлик ҳисси билан қалам тебратгани баралла сезилиб туради.

Қиссада кичик бир меҳнат эпизоди — бир гуруҳ банди-қулларнинг дарё бўйлаб саҳро оша хон ўрдасига — кошоналар қурилишига мрамр тош келтириш жараёни тасвир этилади, шу жараён орқали адиб ҳурланган, алданган, таҳқирланган меҳнаткаш халқнинг хонликлар давридаги аянчли ҳаётини, фожиали тақдирини кўрсатади.

Қиссада биз бир қатор меҳнаткаш халқ вакиллари образини учратамиз, булар — Мардонқул, Жуманазар, Мусулмонқул, Жапақбой, Ҳраз. Улар ўз номи билан қул — ҳурланган, таҳқирланган, азоб-уқубатли ҳаётга маҳкум этилган кишилар, энг даҳшатлиси, улар шу ҳа-

ётга кўникиб кетган. Ёзувчи замонавий мавзуда яратган «Жамила» повестидаги муаммога — мутелик, итоаткорлик, тобелик психологияси ва унинг аянчли оқибати масаласига ўтмиш ҳақидаги бу қиссада ҳам мурожаат этади, у ҳақда бизни жиддий ўйлашга ундайди. Жуманазарни эслайлик. У ўзининг оғир табиати, кўнгилчанлиги, итоаткорлиги билан ажралиб туради. Бу одам йнгирма йилдан бери саройда қул бўлиб ишлайди, у бу ерда хон ва унинг амалдорлари зулмига, ҳар қанақа таҳқир-надоматларга оддий турмуш тартиби тарзида қарайди. «Тақдирга тан бериш керак. Мен ҳамма вақт тақдирга тан бериб келаётирман»,— дейди у. Асарда оллои-таолодан, қолаверса, хондан шафқат-марҳамат кутадиган, бундай шафқату марҳаматга астойдил умид боғлаган, худонинг номини доимо тилдан қўймайдиган, бориға шукур қиладиган Мукулмонқулнинг характери яхши очилган. «Худои таоло хон ҳазрати олийларининг кўнглига меҳри шафқатни солса ажаб эмас. Ун саккиз минг оламини игнанинг тешигидан ўтказиб юборишга қодир обло-карим, биздек мўмин бандаларини озод қилиб юбораман деса, ҳеч гап эмас», шу хил сўзлар унинг тилидан тушмайди. Унинг бутун умри шу хил умид билан меҳнату таҳқир-надомат остида ўтган. Бу хоксор одам таҳқиру надомат остида ўлиб кетади — мансабдорларнинг оддий эрмаги — заҳарли илон билан қилган таҳқирли ҳазили орқасида минг азоб билан оламдан ўтади, ҳамиша бўталоқдек ортидан қолмайдиган етим набираси эса бўзлаб қолаверади...

Шуниси характерлики, мислсиз кўргиликлар, таҳқир-надоматларга маҳқум этилган, мутелик, итоаткорлик қараш исканжасида баттар эзилган бу жабрдийда кишилар шу оғир шароитда ҳам меҳнат аҳлига хос гўзал фазилатларини сақлаб қолганлар, улар орасида бир-бирига хурмат, шафқат, меҳр-оқибат устивор, ғам, алам-изтироб тўзони ичида ҳам ҳаёт завқини туядилар, умид, орзу-ҳавас билан нафас оладилар.

Қиссада Мардонқул образи кенг ўрин олган, бу одамнинг ҳаёт йўли, тақдири нисбатан батафсил кўрсатилган, характери, руҳий кечинмалари анча чуқур очилган. Болаларча гул ва софдил, дўстларига меҳрибон, ишқ дардида беором, оғзидан ёр васфи тушмайдиган романтик-ҳаёлий орзулар қанотида юрувчи, куч-қувватга тўлиб тошган жўшқин қалбли бу йигит ўқувчи хаёлини банд этади.

Мардонқул хон зулми остида азоб чекаётган минглаб оч-яланғоч қулларнинг бири. У қишлоғида хон ва унинг амалдорларига қарши кўтарилган халқ ғалаёнида қатнашганлиги учун Хивага — хон саройига банди қилиб келтирилган. Бу ерда у оғир меҳнат қилишга, машаққатли ҳаёт кечиришга мажбур. Лекин бу оғир меҳнат, машаққатли ҳаёт унинг руҳини туширмайди. У соҳибнинг алдовларига, хоннинг қулларни озод қилиш ҳақидаги сохта ваъдаларига ишонади. Унинг фикр-ёди зиммага юкланган оғир топшириқни бажариш — зилдай оғир оқ мраммарни саройга етказиб бериш, сўнг озод бўлиб жонажон қишлоғига кетиш, қишлоғида уни Хивага бадарға бўлишида юм-юм йиғлаб кузатиб қолган, ҳозирда интизорлик билан кутаётган севгилиси Бибижоннинг васлига етишиш. Мана шу умид уни мислсиз жасоратга ундайди, оғир тошни сарой томон суришда у жонбозлик кўрсатади... Бироқ Мардонқулнинг умидлари сароб бўлиб чиқади, манзилга яқин қолганда озодлик ҳақидаги ваъдалар ёлғон экани маълум бўлади: энди у дўстлари мададида қочмоқчи, қочиб муддаога етмоқчи... Шу орада у севгилиси Бибижоннинг хон ҳарамига тортиқ қилиб келтирилганидан хабардор бўлиб қолади. Энди унинг учун ҳаётнинг сира қизиғи йўқ, қочиш режасидан воз кечади, кўнгли тўла алам ва армон, у ярим телба ҳолда зулмга қарши исён кўтаради, хондан ўзича ўч олиш пайига тушади, жон-жаҳди билан тошга ёпишади, бутун аламини шу тош орқали олмоқчи, хаёлида шу тош билан хон ҳарамини мажақлаб ер билан

яксон этмоқчи бўлади. Шу дақиқалар асарда гоят таъсирчан ифода этилган:

«Мардон ҳеч қаёққа қочмади. У яна ҳарамни ҳам бостириб, мажақлаб ўтиб кетиш учун тошни итаришга тутинди. Лекин улкан тош дўнг тепаликдан орқасига қараб ағдарилиб, думалаб, Мардонни бир қадам тизлан-тирди-да, унинг зўр беришига қарамай, устига босиб тушиб, мажақлаб тўхтади. Атрофга қон сачраб кетди. Мардоннинг тошдан чиқиб қолган икки оёғи билан ўнг қўли бир силкинди-да, кейин шалпиллаб ерга тушди. Тош остида мажақланиб ётган тана ва калласидан оқиб чиққан қон тепаликдан бир неча ариқча ясаб оқиб пастга силқиди...»

Қисса ҳақида ўз вақтида кўп илиқ гаплар билан бир қаторда унда курашчанлик руҳи заиф экани, персонажлар, жумладан Мардонқул образи пассив шахс бўлиб қолгани айтилган эди. Эндиликда бундай мулоҳазалар таҳрирга муҳтож экани аён. Тажриба шуни кўрсатаётирки, ҳар қандай персонаждан курашчанлик, исёнкорлик талаб этаверуш тўғри эмас. Жуманазар, хусусан Мусулмонқулдан бу нарсани талаб этиш ўринсиз; чунки Мусулмонқул образидан ёзувчи кузатган асл мақсад— итоаткорлик, мутелик, тобелик қарши қон-қонига сингиб кетган одамнинг тақдирини, бинобарин пассивликнинг даҳшатли оқибатини кўрсатиш, қолаверса, бадийй асарда зулмга, ҳақсизликка қарши нафрат, исён, кураш хилма-хил кўринишда содир бўлиши мумкин. Масалан, Мардонқул бошда зулмга қарши ошкора, юзмаюз курашда қатнашган, шу туфайли ҳарам қулига айланган, маълум муддат хондан адолат кутади, пуч ваъдаларга ишонади, охирида ҳақиқатни англаб етади, алдов, таҳқир-надоматларга қарши исён кўтаради, содадил йигит ўша тигиз аламли дақиқаларда курашнинг бошқа чора-тадбирларини тополмай бутун аламини меҳнатдан — тошдан олади, телбаларча улкан тошга ёпишиб, у билан хаёлан хон ҳарамига ҳужум бошлайди,

хаёлан хон ҳарамини мажақлаб, руҳан тантана қилиб шу курашда ҳалок бўлади.

Бу асарда, ўша вазиятда, Мардонқулдан бундан ортигини талаб этиб бўлмайди.

Бадий асарда ҳамдардлик туйғуси фақат шахс бошига тушган кулфатларни, алам-изтиробларни, аянчли дамларни тасвир этиш орқалигина ҳосил этилади, деб ўйлаш бирёқламалик бўлар эди; инсон шахсига, унинг имкониятларига ишонч, унинг маънавий куч-қуввати, заковатини, бунёдкорлик қудратини улуғлаш ҳам ҳаётбахш гуманизмнинг муҳим шarti; ҳар қандай асардан бу нарсани талаб этиш жоиз бўлавермаса ҳам, ҳар ҳолда бунга етарли эътибор бермаслик бирёқламаликка олиб бориши мумкин. Мирмуҳсин бунни яхши тушунади. Қатор асарларида, жумладан «Чўри», айниқса, «Чодрали аёл» қиссасида персонажлар бошига тушган ададсиз кулфатлар билан баробар улардаги исёнкорлик, курашчанлик хислатларини кенгроқ очишга, тасвирлашга ҳаракат қилади.

«Чодрали аёл» ўтмишда феодаллардан, мустамлакачилардан кўп зулм чеккан, ҳамиша озодликка интилган афғон халқига, озодлик инқилобига бениҳоя катта ҳурмат-эҳтиром билан ёзилган.

Қисса тарихий ҳужжатлар, аниқ фактлар асосида яратилган. Авторнинг гувоҳлик беришича, асардаги баъзи маълумотлар Қобулда чоп этилган «Инқилоби савур» китобидан, бошқа расмий манбалардан олинган, баъзилари саёҳат пайтида тўпланган. Айни вақтда муаллиф тарихий ҳужжатларни ижодий фантазия, бадий тўқималар билан тўлдирган. «Сидқий ва Мадина образларида инқилоб қаҳрамонларини умумлаштирдим»,— деб ёзади адиб.

Қисса жаҳон жамоатчилигининг эътиборини жалб этган, афғон халқи тарихида муҳим бурилиш ясаган «Инқилоби савур» деб ном олган 1978 йил апрель революцияси воқеалари ҳақида маълум тасаввур беради.

Ёзувчи ўқувчини революция арафаси ва революция пайтидаги Қобул шаҳри, шаҳардаги турли табақа, гуруҳлар ҳаёти билан таништиради. Бизни Афғонистон жамолини кўз-кўз қилувчи сершовқин Қобул бозори сари бошлайди; гоҳ қолоқ феодал урф-одатлар маскани — имом хонадонига, гоҳ фанатиклар уя қурган мазористонга, гоҳ дабдабали базм-жамшид, фиқу фасод авж олган шоҳ саройига, гоҳ зулм-таҳқир, азоб-уқубат, дод-фарёд макони — ёруғ дунёнинг нақд дўзахи ҳибсхонага, гоҳ Афғонистоннинг порлоқ истиқболи хаели билан юрган инқилобчилар даврасига, қўли қадоқ ҳунармандлар пири кулбасига, шулар гуруҳига мансуб Сидқий билан Мадинанинг кичкина оиласига олиб кирази; инқилоб пайтидаги кўча ҳаракатлари, шоҳ саройига ҳужум, саройдаги отишмалар, шоҳ Довуд салтанатининг, оила аъзоларининг ҳалокати, инқилоб тантанаси, тантанага бағишланган оломон йиғини — бу тарихий ҳодисаларнинг барчаси кўз олдимизда жонли гавдаланади. Йўл-йўлакай автор Мирзо Бобир асос солган Афғон давлати, тарихи, тож-тахт талашилар, афғон халқининг озодлик, эрк учун машаққатли кураш йўли билан таништириб ўтади.

Қиссада автор афғон халқи ҳаётини мураккаблиги, зиддиятлари, мусбат ва манфий, кучли ва ожиз томонлари билан ҳаққоний кўрсатишга интилган. «Афғон ери кенг; жаннат ҳам шунда, дўзах ҳам шунда... Бой ҳам шунда, ғариб ҳам шунда. Бировлар гадо, нонга зор, бировлар «Форд» машиналарида кеккайиб ўтириб, «Интерконтинентал» меҳмонхонасида ўйнашига бриллиант сирғалар тақиб, минг-минглаб афғонийларни совурмоқда. Бировлар тахтада, бировлар зиндонда... Афғон шунақа!» «Ҳам ғарибу қашшоқ, ҳам бою бадавлат, ҳам ҳақиру хор, ҳам гуруру кибор Афғонистон бу!» Конкрет ҳаёт лавҳалари тасвиридан ёзувчи ана шундай хулосага келади.

Муҳими шундаки, афғон халқи орасида мана шу зиддиятларга барҳам бериш йўлини қидираётган куч бор, бу — Халқ партияси. Езувчи Халқ партиясининг Афғонистон тарихида тутган ролини кўрсатишга алоҳида эътибор беради. Асарда талқин этилишича, Халқ партияси тенглик, саводхонлик, эркинлик, ер ҳуқуқи, киши киши кучидан фойдаланмаслик, жаҳон афкор оммаси билан байналминал оға-инилик бахти сари халқни бошлайди. Аммо бу иш осонликча кўчмайди... Халқ партияси бошлиқлари, оддий аъзолари, тарафдорлари қатъий тақиб остида эзгу мақсад сари мардона курашга отланадилар. Асарда Халқ партиясининг қатор раҳбарлари, оддий аъзолари, тарафдорлари номлари тилга олинади; шу партияга мансуб Сидқий ва унинг рафиқаси Мадина қиссанинг бош қаҳрамонлари даражасига кўтарилади.

Сидқий билан Мадинанинг севги, оила тарихи, улкан инқилобий ҳаракатларга келиш, қўшилиш йўли асарда анча батафсил, қизиқарли ҳикоя қилинган. Оддий ишчи қизи Мадина таомилга кўра қари бир имомга сотилган, имом хонадонига учинчи хотин бўлиб тушган. Инжиқ, хасис имом жаҳл устида гўзал Мадинани уч галоқ қилади, лекин унга жавоб бергиси келмайди, қиз учун кетган сарф-ҳаражатдан кўнгил узолмайди, қизни уй чўрисиغا айлантиради; гарчи қариб, эрликдан чиқиб қолган бўлса ҳам «ҳийлаи шаърий» — ҳалола йўли билан уни қайта никоҳига олмоқчи бўлади. Фалокатнинг шарофати деганларидай, ҳалолага танланган йигит Мадинанинг эски жазмани Сидқий бўлиб чиқади; Сидқий Мадинани бу шармандали вазиятдан, таҳқиру хўрликдан қутқариш йўлига киради; шу орада имом қазо қилиб Мадина Сидқий васлига етишади. Энди қиз ҳақиқий оила бахтини татийди. Бугина эмас, «Офцери кўчек» — ҳарбий киши, Халқ партиясининг аъзоси саналмиш Сидқий билан яқинлашув Мадина тақдирида бурилиш ясайди. Оддий чўри, шунчаки бировнинг хасми саналган, шу таомил-

ларга ўрганган, тақдирга тан берган Мадина эри гаъсирида оқу қорани таний бошлайди, ўзининг инсонлик, аёллик шаъни, халқ аҳволи, унинг тақдири ҳақида ўйлайдиган онгли бир аёлга айлана боради; Сидқий тухмат-бўҳтонлар билан ҳибсга олинганида энди у аввалгидек тақдирга тан бериб қўл қовуштириб турмайди; ҳақиқатни аниқлаш, эрини қутқариш чорасини ахтаради; тўғри, ҳали у ҳаёт чигалликлари сири, сабабини, ҳақиқий нажот йўлини биладиган ҳолда эмас; лекин нима бўлганда ҳам ҳаракат қилади, нажот қидириб азиз авлиёлар мазорига, турли-туман идораларга, мансабдорлар ҳузурига боради; секин-аста улардан иш чиқмаслигига ишонч ҳосил қилади. Шу оғир дамларда Халқ партияси аъзолари унинг таянчига айланадилар, Сидқийнинг дўстлари унга чинакам нажот йўлини кўрсатадилар, шулар кўмагида бировларга қарам бўлмасдан, ўз қўли билан рўзгорини тебратади, Сидқий ҳолидан хабар олиб туради, даҳшатли кўрғилик — эри ҳалокати мусибатларига дош беради; сўнгра эри бошлаган ишни давом эттиради, ҳаяжонли инқилоб пайтида қалтис топшириқчи адо этади — инқилоб режаси битилган қоғозни тегишли одамлар қўлига еткази... Шу тариқа чодра ичидаги бу аёл мамлакат тақдири ҳал бўлишида иштирок қилади ва катта қаҳрамонлик кўрсатади.

Қиссанинг бош қаҳрамонлари Сидқий ва Мадина тақдири билан боғлиқ воқеалар, қисқача айтганда, шулардан иборат.

Асарда маҳорат билан битилган саҳифалар кўп. Хусусан Сидқийнинг қамоқдаги ҳолати, сўроқ, ададсиз қийноқ, мислсиз таҳқир-надомат, қаҳрамондаги шу қийноқ ва надоматларни кўтаришга қодир куч, букилмас ирода, матонат, бардош тасвири китобхонни ларзага солади. Мана, ўша даҳшатли лавҳалардан бири:

«Муҳаммад Амин Сидқий ёнида турган икки йигит дарҳол унинг гирдибонидан ушлаб курсига ўтқазиди.

арқон билан курси оёғига маҳкам боғлашди. Ўнг қўлини ҳам белига тушириб, тасма билан ўрашди. Чап қўлини тахтага қўйиб, тоғорада турган узун ғаровлардан бирини олиб, ўрта бармоғи тирноғи орасига тиқа бошлади. Сидқий типирчилаб, ўтирган жойида оҳ уриб додлай бошлади. Кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Бир лаҳзада пешоналари терга ботди. У тинмай оҳ ура бошлади. Рўпарасида турган барзанги икки кўзини ундан узмас эди.

— Қалай?— у кулимсиради. Кейин шерикларига имо қилди.— Тиқавер! Бошмалдоғига ҳам тиқ! Икки шеринг қоғозга имзо чекишган! Мана, кўрсанг бўлади Улар бир кун ғаров тиқишда имзо чекишди.

Сидқий мислсиз оғриққа чидолмай оҳ урарди. У бу азобдан кўра тарсса отиб ташлашса жони ором оладигандек ўлимига жуда ҳам рози бўларди.

— Икки бармоғига ғаров тиқдиларингми?

— Ҳа.

— Яна ичкарироқ тиқинглар.

Сидқий оҳ уриб, оғриққа чидолмай ҳушсиз йиқилди.

— Энди ғаровларни тортиб олинглар. Бошига сув қуйиб, занбилда хонасига олиб чиқиб ташланглар. Эр-тага яна бошқатдан ишни бошлаймиз».

Шу хилдаги сўроқ, таҳқир, азоб билан Сидқийни йўлдан оздирмоқчи, ундан сир олмоқчи, қалбаки айбномага имзо чекдирмоқчи бўладилар. Бироқ Сидқий сотилмайди:

«Сидқий иситма ичида алаҳсирагандай кулди.

— Фашистлар гестапосида одамларни шундай қийноққа солган деб эшитган эдим. Сизлар афғонлардан чиққан гестапочилар — разилларнинг разили бўлиб чиқдингиз! Минг қийноққа солиб, жодида қирққанингизда ҳам, мен бу қуруқ туҳматларни бўйнимга олмайман! Овора бўласиз! Хоҳлаган вақтингизда ўлдиришингиз мумкин! Виждонимни сотмайман!»

Бу хил лавҳалардаги дард-азоб беихтиёр китобхон қалбига ҳам кўчиб ўтади, азобдан бағри эзилади, қаҳрамоннинг бардошига, матонатига тан беради, унга офарин айтади.

Шуни ҳам айтиш керакки, асар тезкорлик, ҳозиржавоблик билан тарихий воқеалар изидан бориб, ҳали ҳодисалар тошқини босилмай, тарихий жараёнлар маълум интиҳосига етмай туриб ёзилгани учун бўлса керак, қаламга олинган айрим тарихий ҳодисаларнинг туб моҳияти яхши очилмай қолган; ёзувчи икки қутб — салтанат билан озодлик тарафдорлари орасидаги курашни кўрсатишга интилади-ю, ҳар икки қутбнинг ўз ички зиддиятларини бир оз эътибордан четда қолдиради. Бунинг устига асарда турли-туман фактлар, воқеалар, иштирокчилар ҳаддан ташқари кўпайиб кетгани учун персонажлар, ҳаттоки етакчи қаҳрамонлар руҳиятини, руҳиятидаги жараёнлар, ўзгаришларни кўрсатиш, аниқроғи бадий таҳлил этиш имконияти бирмунча торайиб қолган. Чунончи, оддий ҳўри Мадинанинг онгли инқилобчи даражасига кўтарилиши анча қизиқарли ҳикоя қилиб берилса-да, бу ғоят мураккаб жараён психологик жиҳатдан етарли далилланмай қолган.

Бироқ шу ҳолда ҳам «Чодрали аёл» қиссаси маълум маърифий-бадний қимматга эга; аввал айтилганидек, у Афғонистон тарихининг муҳим бир палласи, инқилоб даври ҳақида ўқувчига муайян тасаввур беради. Мирмуҳсин, эҳтимолки, сўз санъатида биринчи бўлиб «Инқилоби савур» воқеаларининг эпик манзарасини чизади, афғон инқилобчилари образини яратишга, муҳим тарихий факт — «Инқилоби савур»да жафокаш афғон аёлининг иштирокини кўрсатишга интилади; Довуд режимининг антигуманистик моҳиятини фош қилади, меҳнаткаш афғон халқи тарихида янги саҳифа очини мумкин бўлган инқилобга, унинг иштирокчиларига чуқур меҳр-эҳтиромини изҳор этади.

РОМАН ЙЎЛИДА ИЗЛАНИШ

50-йиллар иккинчи ярми, 60-йиллар бошларида роман жанри теварагида жаҳон миқёсида қизгин баҳслар бўлиб ўтди, «романнинг умри тугаб битгани», бу жанр «инқирозга юз тутгани» ҳақида ваҳимали гаплар айгилди, ҳаттоки эндиликда роман ёзиш керакми ёки йўқми деган саволлар ўртага ташланди. Ўша қизгин баҳс пайтлари атоқли совет ёзувчилари М. Шолохов, Л. Леонов сингари роман усталари бу жанрни қаттиқ туриб ҳимоя этдилар, чунончи, М. Шолохов қатъий қилиб: «Деҳқон ўз олдига «дон экиш керакми ёки йўқми» деган савол қўймаганидек, шахсан мен учун «роман керакми ёки йўқми» деган жумбоқ йўқ»,— деган эди. Яқдиллик билан шу нарса таъкидландики, роман жанри ривожда маълум қийинчиликлар, камчиликлар мавжуд, ammo бу ҳол «жанрнинг инқироzi» ҳақида ҳукм чиқариш учун асос бўлолмади, бу жанрнинг имкониятлари ҳали беҳисоб. Бу принципиал эстетик позиция кўпмиллатли совет романчилиги ривожини учун муҳим аҳамият касб этди; роман йўлига кираётганлар, бу йўлда бораётганлар руҳини кўтарди. Худди ўша қизгин баҳслар пайтида 50—60-йиллар миёнасида, жумладан ўзбек романчилиги тараққиётида жиддий изланиш, катта кўтарилиш юз бераётган эди; адабиётимизнинг ўрта авлоди вакиллари Ш. Рашидов, А. Мухтор, Саид Аҳмад, Шухрат, Ҳ. Гулом, улар изидан адабиётга кириб келган П. Қодиров, О. Ёқубов, шулар қаторида Мирмуҳсин бу жанр билан астойдил шугулландилар, улар 60—70-йиллар давомида худди шу жанрда муқим туриб ижод этдилар; Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли», «Қудратли тўлқин», «Ғолиблар», А. Мухторнинг «Туғилиш», «Давр менинг тақдиримда», «Чинор», Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Шухратнинг «Шинелли йиллар», «Олтин занглас», Ҳ. Гуломнинг «Машъал», «Бинафша атри», П. Қодировнинг «Уч илдиз», «Қора кўзлар», «Юлдузли тунлар», О. Ёқубов-

нинг «Улугбек хазинаси», «Диёнат» каби асарлари орқали ўзбек романчилиги янги босқичга кўтарилди.

Ўзбек романчилигининг янги босқичдаги тараққиётида Мирмуҳсиннинг ҳам муносиб ҳиссаси бор. У «Зиёд ва Адиба», «Чиниқиш», «Умид», «Дегрез ўғли», «Меъмор», «Чотқол йўлбарси» асарлари билан романчилигимиз ривожига ўзига хос ўрин эгаллади.

Мирмуҳсин шеърляти, ҳикоя ва қиссалари устида ҳам тортишувлар бўлган, бироқ энг қизғин баҳс-мунозаралар унинг романлари теварагида кетган. Мирмуҳсин роман томон узоқ, машаққатли йўлни босиб ўтди. У ижодининг бошидаёқ бу жанрга мурожаат этган, аввал эслатилганидек, урушдан бурун бир фантастик роман ёзган эди, бироқ асар бадиий жиҳатдан бўш бўлгани учун қўлёзма ҳолида қолиб кетди. Сўнг 50- йиллари «Зиёд ва Адиба» устида иш олиб борди, бу ўзбек адабиётида шеърлий роман яратиш йўлидаги илк тажриба эди; асар бир қатор фазилатларига қарамай, роман сифатида ожизроқ чиқди, унда ҳали романбоп салмоқдор гап, улкан типик характерлар, ҳаётнинг яхлит, кенг кўламли, чуқур таҳлили етишмас, асар композицион жиҳатдан ҳам паришонроқ чиққан эди. Ҳикоя, ҳажвия, қисса жанрларидаги кўп йиллик меҳнат, маълум муваффақият, қолаверса, йиғилган бой ҳаётий тажриба адибни яна роман томон етаклади, 60- йилларнинг бошларида «Чиниқиш» романини яратди, асар дастлаб қисқартирилган ҳолда нашр этилди. У ҳақда матбуотда хилма-хил фикрлар ўртага ташланди, адолатли танқидий мулоҳазалар айтилди, айрим ўртоқлар эса асарни асоссиз равишда ҳимоя қилишга уриндилар. Чунончи, Ф. Насриддиновнинг «Чиниқиш» ҳақидаги тақризида, сўнг ёзувчи ижодига бағишланган рисоласида шу ҳол сезилди. Танқидчи романинг энг жиддий ютуғи сифатида шуларни қайд этади: «Ундаги образлар ҳаётий ва ёрқин гавдаланади. Сиз унда хумдондек қизиган саратон кунларининг бирида ҳовлига югурганича кириб кел-

ган «ёқавайрон» Алижонни ҳам, унинг киши эисасини қотирадиган номаъқул қилиқ-қиёфаларини ҳам, онаси Холниса холанинг ҳайратдан ўтирган жойида анграйиб қолишини ҳам, «сўқимдай йигит ишласа ўладими!» деб тўнғиллаб ўтиб кетган маҳалланинг шопмўйлов қоровулини ҳам, укаси Алижонга сўзини ўтказолмай, кўкайи кесилган хафақон Валижонни ҳам, севгисига жавоб ололмай, дардини дилига ютган оқила қиз Фаридая, пул-молни ҳар қандай одамгарчиликдан устун қўйган хасис чол Бўрихўжани ҳам — ҳамма-ҳаммасини аниқ тасаввур этасиз»¹. Қисқаси, танқидчи романнинг асосий ютуғини образларнинг ҳаётийлиги, индивидуал қиёфага эга экани, тирик инсондек жонли гавдаланишида кўради. Танқидчи фикрини давом эттиради, асар сюжети-ни гапириб беради, йўл-йўлакай характерларнинг индивидуал хусусиятлари ҳақида бир неча бор тўхталади. Қолаверса, романнинг баъзи камчиликларини ҳам қайд қилиб ўтади, камчиликларини ҳам худди шу индивидуаллаштириш масаласидан қидиради, асардаги энг жиддий камчиликлардан бири сифатида Алижон характерига хос индивидуал хусусиятларни чизишда баъзан мантиқ бузилганини айтади. Дарҳақиқат, танқидчи санаб ўтган персонажларнинг аксарияти романда ўзларининг бетакрор қиёфа ва хусусиятлари билан ажралиб турадилар, тирик одам тарзида жонли гавдаланадилар. Бу ҳам фазилат, бадийлик белгиси, ҳар қандай бадий асар олдига қўйиладиган биринчи талаб. Бироқ шу фазилатнинг ўзи билангина образ, бадий асар, айниқса романнинг қимматини белгилаш қийин.

Хўш, танқидчи мароқ билан қайд этган «индивидуал хусусиятлар» қанақа идеяни ташишга қаратилган, шу «индивидуал хусусиятлар»га эга бўлган характерлар

---

¹ Ф. Насриддинов. Мирмуҳсин. (Ҳаёти ва ижодий фаоляти). Тошкент, 1972, 77-бет.

романбоп қаҳрамон, бадий тип даражасига кўтарилди олганми, улар зиммасидаги юк роман қаҳрамониға хосми, мабодо улар бадий тип даражасига кўтарилган бўлса, қанақа ҳодисанинг моҳиятини, ҳаётнинг қайси муҳим томонини очиб беришға қаратилган, автор ана шу «ёрқин индивидуал характерлар» орқали китобхонға зарур муҳимроқ гап айтганми, персонажлар тақдир орқали ўқувчини ҳаяжонға сола олганми?! Бу зил саволларға мақоладан ҳам, романдан ҳам жавоб топа олмайсиз; мунаққид ҳеч қанақа далил-исботсиз: «Уларнинг (персонажларнинг — У. Н.) ҳар бири ўзига хос типик характерға эгадирлар. Улар елкасига қўйилган «бадий юк» ҳам уларнинг ана шу характерига жуда мос ва монанд тушади»¹,— деб ёзади, лекин персонажларнинг типиклиги, «елкасига қўйилган, характери мос ва монанд бадий юк» нимадан иборат экани ҳақида лом-мим демайди.

Шу хилдаги бирёқлама, қуруқ мақтовларға қарамай ёзувчи ўз асаридан кўнгли тўлмади, роман устидаги ишини давом эттирди. 1970 йили асарнинг танқидий мулоҳазаларни, истакларни ҳисобға олган ҳолда қайта ишланган, тўлдирилган янги нусхаси чоп этилди. «Чиниқиш»нинг янги нашрида образлар анча мукаммаллашган, асар сюжети, композицияси бирмунча такомиллашган бўлса-да, барибир, ҳар жиҳатдан мукаммал асар, тўлақонли роман даражасига бориб етган эмас. Гарчи «Чиниқиш» роман деб аталган бўлса-да, романдан кўра қиссаға яқинроқ. Жанрнинг хусусияти аввало қаҳрамон билан уни қуршаб олган муҳит, шароит орасидаги муносабат кўламиға қараб белгиланади. «Чиниқиш»даги ана шундай муносабат кўлами ҳали роман имкониятлари даражасида эмас, инфантилизм касалиға мубтало бўлиб қолган йигитнинг катта ҳаёт йўлиға чиқиб олиш тарихи қиссаға хос торроқ доирада ифода

¹ Ф. Насриддинов. Мирмуҳсин, 77-бет.
www.ziyouz.com Kutubxonasi

этилади; бунинг устига бош қаҳрамон Алижонни йўлдан оздирган, йўлига ғов бўлган ҳаётий омиллар чуқур, атрофлича бадий таҳлил этилмайди; улар воситасида илгари суриш лозим бўлган ёзувчининг маълум ҳаётий муаммолар устидаги ўй-мулоҳазаларини, теран фикрларини, ўзини қийнаган жумбоқларга излаган жавобларини кўрмаймиз; асарда тўқнашувлар, руҳий драмалар учун асос бору бу имкониятлар етарли ишга солинмайди, нобоп ўғил билан муштипар она — Холниса, ғаламис ўғай ота — Бўрихўжа, илғор ишчи ака — Валижон, севикли ёр — Фарида муносабатлари кутилган драматик вазиятларга олиб бормади, баъзан юз берган драматик ҳолатлар, масалан Фариданинг Алижон хатини олгандан, бевафолиги маълум бўлгандан кейинги оғир руҳий кечинмаси шунчаки қайд этиб ўтилади холос.

УЛҒАЙИШ

Галдаги асари «Умид» ёзувчи учун роман «сирлари»ни, романчилик маҳоратини эгаллаш йўлида олға ташланган қадам бўлди. Бу асар китобхонлар, танқидчилар орасида ҳам, ёзувчининг қаламкаш дўстлари орасида ҳам катта қизиқиш уйғотди. «Умид» устида кетган баҳслар пайтида, асарнинг қатор камчиликлари хийла кескин танқид қилинган бўлса-да, барибир ўша баҳсда ҳам роман ёзувчи ижодида улғайиш эканлиги эътироф этилди¹. Асар кўп ўтмай рус тилига таржима қилинди. «Новый мир», «Литературное обозрение», «Литературная газета» саҳифаларида ижобий баҳо олди, 1974 йили Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Хўш, бундай муваффақиятнинг сирини қерда?

¹ Қаранг: «Шарқ юлдузи», 1970, № 11, 227—232-бетлар.

Ёзувчи Саид Аҳмад «Умид» ҳақидаги мақоласида: «Китоб автори, айниқса роман ёзадиган автор ўз бошидан кўп савдоларни ўтказган, турли тақдирлар билан тўқнашган, бахт ва бахтсизлик, муҳаббат ва айрилиқ, қаҳрамонлик ва қўрқоқлик, эркинлик ва мутелик... ҳамма-ҳаммасини кўрган, ҳис қилган бўлиши керак»¹, — деб ёзади. Асар ёзганда ўзгалар тажрибасига эмас, ҳаёт ҳақидаги маълум ва тайёр тасаввурларга эмас, биринчи галда ўзининг шахсий ҳаётининг тажриба ва кузатишларига таяниб иш кўриш реалистик ижоднинг муҳим шартидир. Мирмуҳсиннинг аввалги асарларида ҳам унинг ҳаётининг тажрибаси озми-кўпми акс этган эди. «Умид»да эса автор ўз бисотини тўлароқ намоён қилган. Саид Аҳмаднинг гувоҳлик беришича «Умид» автори ўзи кўрган, тақдирларини кузатган, бирга, ёнма-ён яшаган кишилар ҳаётини қаламга олган. Мақола автори ёзади:

«Романда тасвирланган кўчаларда ёзувчининг ёшлиги ўтган. Ўқувчи ниҳоятда севиб қолган Чўтир хола билан кўп гаплашган, лапанслаб турган омонат зинасидан бир қўлини белига тираб чиқиб кетаётганини деярли ҳар кун кўрган.

Ёзувчи Чўтир холани тасвирлаётганда шундоққина уни кўриб, овозини эшитиб турган. Салимхон Обидийни Мирмуҳсин танийди. Тўғри, ёзувчи таниган, тасвирлаган олимнинг исми ҳам, фамилияси ҳам бошқа. Аммо қиёфаси ўша. У Салимхон Обидийни тўғрига ўтқазиб қўйиб суратини чизганга ўхшайди. Бутун қиёфаси, қилиқлари, қош-кўзлари, юриш туришлари ўқувчига кўриниб турипти».

Ёзувчи қаламга олган лавҳалар, образлар, жонли, ҳаётининг, персонажларнинг индивидуал хусусиятлари яхши очилган. Бироқ, «Чиниқиш» романи муносабати би-

---

¹ Саид Аҳмад. Давр нафаси. «Ўзбекистон маданияти», 1973 йил, 19 октябрь.

лан уқтириб ўтилганидек, чинакам реалистик бадий тасвир учун булар ҳали камлик қилади. Яна Саид Аҳмад мақоласига мурожаат этамиз, унингча: «Ёзувчи китобхонни ўзи хаёлида яратган кўчаларига етаклаши, сурган ўйларига шерик қилиши, тортган азобларига оқ урдириши, яратган бахтидан энтиктириши, қувончидан кулдириб, ғамидан йиглатиши керак». «Чиниқиш»дан фарқ қилароқ, автор бу романида персонажлар характери, уларнинг шахсий ҳаёти, мулоқотлари воситасида ўз қалбини ифода этган, қалбидаги қувонч, дард-ташвишларини китобхонга юқтира олган, ҳаёт ҳақидаги ўй-мулоҳазаларини у билан баҳам кўрган.

Саид Аҳмад мақоласидаги «Умид»да қаламга олинган қаҳрамонлар ҳаёти ёзувчига яхши таниш, деган фикр бир оз изоҳга муҳтож. Гап шундаки, асар бош қаҳрамони Умид — ёш селекционер олим, бинобарин роман воқеаларининг бир қисми селекция уруғчилик институтида бўлиб ўтади. Умид олимларнинг мураккаб муҳитига тушиб қолади, иш юзасидан хилма-хил характер, эътиқодга эга кишилар билан учрашади. Ёзувчи Умиднинг касб-кори, илмий иши, касбига оид кечинма-ўйларини ҳам беришга интилади; шулар воситасида асар ёзилган пайтлари пахтакорлар учун ҳаёт-мамонт масаласи бўлиб қолган вильт балосига қарши кураш, пахтачиликда қўлланадиган кимиёвий дориларнинг зарарли оқибати, табиатни, атроф-муҳитни асраш-авайлаш муаммоларини тилга олиб ўтади. Афсуски, асардаги бу йўналиш юзакироқ чиқиб қолган; ёзувчи қаҳрамонларининг шахсий ҳаётини, тақдирини яқиндан билса ҳам, персонажнинг касб-кори, асарга фон бўлмиш селекция институтидаги ҳаёт унинг учун бегонароқ, бу борадаги тасвирнинг юзакироқ, мавҳумроқ чиқиш сабаби аслида шунда. Адиб бош қаҳрамоннинг касб-кори, илмий ишлари билан боғлиқ ўй-кечинмаларини, меҳнат жараёнини, меҳнат билан боғлиқ ғоялар курашини, эътиқодлар тўқнашувини бевосита конкрет кўрсатиш, бадий таҳлил

этиш ўрнига, кўпроқ ўша жараён оқибати ҳақида ахборот бериб ўтади. Мана шулардан бири:

«Қиш ичи, февраль ойида Умиднинг илмий иши — кандидатлик диссертацияси институт илмий совети муҳокамасига қўйилди. Унинг ишларини зимдан кузатиб юрган Салимхон Обидий икки юз саҳифадан иборат илмий ишнинг бир нухасини уйига олиб кетиб, ўқиди. Советда у сўзлаб, бу ишнинг «ҳеч нарсага арзimasлиги»ни айтди. Унинг бир неча ишонарли далиллари ҳам бор эди. Умид профессор Салимхон Обидийнинг диссертацияни бекор қилишга қаратилган сўзларидан кўра ҳам, баъзи далилларига, ўз ишининг мавҳум томонларига боқарди. Дарҳақиқат, яна аниқлаши лозим бўлган ишлар бор экан. Илмий раҳбари Шукур Қаримович анча муҳофаза қилиб, у ҳам бирмунча камчиликларини кўрсатди. Мунзорада Салимхон Обидий билан Шукур Қаримович олишиб кетишди. Бу, ёш илмий ходимни буйдалаб, илмий ишидан кўра ҳам ўзини балчиққа қориб ташлаётгани сабаб бўлди. Лекин Умид миқ этмай тинглар, жиндак бўлса ҳам, асабга куч бермасликка интиларди. Салимхон Обидий «бўлмайди»га чиқарди. Бошқалар яна жиддий иш олиб бориш кераклигини таъкидлаб, бошқа масалага ўтишди». («Умид», 1969, 318—319-бетлар.)

Бу хил ахборотда биз чинакам, асосли илмий баҳс манзарасини кўрмаймиз, ҳаттоки баҳс-мунозара нима устида кетаётганини ҳам билмаймиз, бир-бири билан тўқнашаётган одамлар руҳиятидан, ўша олишувлар ичида ўтирган Умиднинг ҳақиқий ҳолатидан беҳабар қоламиз. Ишлаб чиқаришга, қаҳрамоннинг касб-корига онд қолган можаролар, ўй-кечинмалар ифодаси ҳам деярли худди шу тарзда. Шунинг оқибати ўлароқ ўқувчи Умидни ўз ишнинг одами, селекциячи олим сифатида старли тасаввур этолмайди. Езувчи Борис Володин билан атоқли биолог олим Елқин Тўрақуловлар суҳбатида Умид пахтачилик бўйича иш олиб борадиган олимдан

Адабиёт билан адабий танқид ҳамиша яқин алоқада. Чапдан: филология фанлари доктори Умарали Норматов, шоир, прозаик, Ҳамза мукофоти лауреати Мирмуҳсин, адабий танқидчи Ортиқбой Абдуллаев.

кўра филология соҳасида фикр юритувчи кишига ўхшаброқ қолгани тўғри таъкидланган. (Қаранг: «Литературное обозрение», 1976, № 3.)

Ёзувчи персонажлар характерини илмий баҳслар, олишувлар, бинобарин ишлаб чиқаришга оид конфликтлар фонида эмас, кўпроқ улар ҳаётининг ўзи яхши биладиган соҳаси — шахсий турмуши, оилавий муҳити, севги мулоқотлари орқали очишга интилади, оилавий, шахсий-интим муносабатларни автор муҳим ижтимоий-ахлоқий муаммолар даражасига кўтаради.

Танқидчининг бирор асар, бирор адабий ҳодиса устидаги танқидий мулоҳазаси ҳеч қачон узил-кесил ҳукм, ўзгармас қоида бўлган эмас. Танқидчи фикрининг ҳақ

ёки ноҳақлигини давр синови, адабий тажриба-сабоқларни белгилайди. Ёзувчининг бутун ижоди номаълумликка саёҳат, тажрибадан иборат бўлганидек, танқидчи фаолияти ҳам ҳаминша бадий ҳақиқат моҳиятини, бадий сирларини қидиришдан иборат. Ҳаётий-илмий тажриба жараёнида, адабиёт ривожининг қонуниятларини кузатиб, ўрганиб бориш жараёнида унинг фикр-қарашлари ҳам ўзгариши мумкин. Ўзи йўл қўйган камчиликларни ошкора эътироф этиш, уни тузатишга интилиш, менимча, принципдан чекиниш эмас, бу фавқулодда бир жасорат, мардлик ҳам эмас, балким оддий инсоний, гражданлик бурчига, адолат туйғусига амал қилишдир. Бизнинг «Умид» романи ҳақидаги баҳсимизда («Шарқ юлдузи», 1970, № 11) айтилган романнинг қатор камчиликлари, чунончи ишлаб чиқаришга оид конфликтнинг бўш ва юзаки экани, кўп ўринларда диалоглар оддий савол-жавобдан иборат бўлиб қолгани, Обидий образининг карикатурага айланиб кетгани, асарда ортиқча эпизодлар борлиги хусусидаги мулоҳазалар ҳамон ўз кучида турибди; шу билан бирга Умид образининг пассивлиги, Фотима образининг асардаги ўрни ҳақидаги мулоҳазалар аниқлик киритишга, асардаги оилавий-интим йўналишнинг танқиди тузатишга, Жанна, Ҳафиза образларига оид ижобий фикрлар кенгайтиришга муҳтож.

Ёзувчининг қатор қисса ва ҳикояларидаги етакчи қаҳрамонлар каби Умид ҳам бошидан кўп оғир савдолар кечган, маълум инсоний бир дард билан нафас олувчи шахс. Асарда автор ўз олдига асосан қаҳрамоннинг балоғат ёшидаги, институтни тугатиб мустақил ҳаёт — меҳнат, илм-фан йўлига қадам қўйган, севги, оила муаммоларига рўпара келган кезлардаги саргузаштлари кечинмаларини ифода этишни мақсад қилиб қўйса-да, йўл-йўлакай қаҳрамоннинг ўтмишига ҳам мурожаат этади, унинг етимликда ўсган, ғам-ғуссага тўла болалик йилларини кенг ҳикоя қилиб беради. Умид кўз очиб илк

бор уруш даврининг машаққатларига дуч келган, онаси жангга кетган отаси йўлига кўз тикиб чор-ночор оила тебратган; уруш тугаб, жангчи ота ярадор ҳолда қайтиб, эндигина оилага файз кирай деганда, уруш даври машаққатларида ўзини олдириб қўйган она оламдан ўтади, олти яшар Умид бўзлаб қолаверади. Ота бошқа бир аёл — Фотимага уйланишга мажбур бўлади. Кўп ўтмай урушда оғир дардга чалинган ота ҳам дунёдан кўз юмади. Умиднинг сўнгги таянчи — меҳрибон буви-си ҳам қазо қилади. Мана энди ғирт етим Умид жоҳил ўгай онанинг қўлида. Биз ўгай онанинг зуғуми, ўгай боланинг азоб-изтироблари ҳақида кўп ўқиганмиз, эшитганмиз; романда шундай ҳодисаларнинг яна бирига дуч келамиз; Фотиманинг ўзи ҳаётда омади келишмаган, оиласи бузилиб, кетма-кет бахтсизликка учраган аёл, шу омадсизлик уни шафқатсиз бир кимсага айлантирган; бироқ у «кичкина» одам, унинг шафқатсиз қўли фақат етим гўдак — Умидга етади, у аламларини мана шу бегуноҳ боладан олади. Ададсиз зуғумлар гирдобида қолган гўдак кўнглидан кечган ўйлалар, унинг «жаннатда юрган она» ҳақидаги хаёллари, ота шаънини ҳимоя этиш йўлидаги кичкина жонбозликлари ғоят таъсирли чиққан. Автор Умид тушиб қолган тор, чиркин муҳитни бутун даҳшати билан гавдалантириб беради, ҳаётдаги, одам боласи табиатидаги шафқатсизликка қарши кўнглида кўзғолган нафрат-надоматларини тўкиб солади, ҳаётнинг шу хил чигалликлари ҳақида бизни ўйлашга ундайди; айти пайтда асарда Умид бошига тушган кўргиликлар, таҳқиру надоматлар ўтган урушнинг оқибатларидан бири тарзида талқин этилади. Муҳими шундаки, теварак-атрофда катта нурили ҳаёт бор, яхши, меҳрибон одамлар бор: Умидни совет мактаби ўз қучоғига олади, Суқрот домладек кишилар унга далда, меҳрибон онажонлар эса ошу нон беради. Шулар кўмагида, шулар паноҳида Умид ўқиб одам бўлади, ҳаётнинг катта йўлига чиқиб олади. Би-

роқ ҳаёт мураккаб, ҳаётнинг катта йўлидан бориш ҳам осон эмас. Романдаги асосий гап шу ҳақда.

Роман Умиднинг энг бахтли дамлари ҳикоясидан бошланади. У институтни тугатиб, катта илмий даргоҳга — Селекция ва уруғчилик илмий-тадқиқот институтига йўлланма олган, уни ишда хуш қабул қиладилар; Умид ишқ ўтида маст, аломат қиз Ҳафизанинг севгисини қозонган. Кўпинча зулматдан ёруғликка чиққан одамнинг кўзи анча вақт қамашиб туради, ёруғликдаги ашё, ҳаракатларни яхши ажрата олмайди. Худди шунингдек, болалиги гурбат ва машаққатда кечган Умид дастлабки омад ва қувончлар олдида энтикиб, гангиб қолади. Ишда у Салимхон Обидий деган олимга шогирд тушади, бу маккор шахс истеъдодли йигит Умидга куп илтифотлар кўрсатади, оиласи билан таништиради. Ширин сўзга, меҳрга, илтифотга ташна Умид катта олим илтифоти, Обидий хотини Сунбулхоннинг ширин сўзи, «оналик меҳри», қизи Жаннанинг илиқ муомаласи қаршисда ўзини йўқотиб қўяди. Умид анойи эмас, ундаги виждон, адолат туйғуси сўниб битган эмас. У ножўя иш қилаётганини, мустақиллигини йўқотиб, Обидийнинг шунчаки дастёрига айланиб қолаётганлигини билади, ҳис қилади, лекин Обидийнинг чексиз илтифоти, оилда унга кўрсатилган ҳурмат-эҳтиром йигитдаги муқаддас туйғулар ҳаракатини тизгинлаб қўяди; Жанна билан яқинлашув илк севги—Ҳафиза олдида хиёнат эгаллигини билади, аммо Обидий оиласи муҳитидаги гирдоб ҳаракатига беихтиёр ўзини қўйиб беради. Ҳаётдаги илк омад, Салимхон Обидий оиласидаги муҳит таъсирида Умид онгига қандайдир худбинлик, шухратпарастлик, бевафолик, келишувчанлик ҳислари ҳам аралашиб қолди. Мана шу ҳис уни тубанликлар, бахтсизликлар сари етаклайди.

Ёзувчи қаҳрамоннинг ана шу мураккаб муҳит, чигал вазиятдаги руҳий ҳолатини, Умидни хиёнат ва жиноятга бошлаган омилларни, энг муҳими Умид руҳиятидаги

зиддиятли жараёнларни анча чуқур, таъсирчан ифода этади.

Мана, Умиднинг бахтли дамларидаги ҳолатидан бир лавҳа:

«Умид болохонада, шинам ҳужрасидаги эски сям каравотда чалқанча ётарди...

Ҳафизанинг иши ўнганганлигидан ва бунинг устига гўзал қизнинг уни деб атай уйдан ҳаллослаб, чопиб келганидан ниҳоятда хурсанд эди. Юрагидаги бебаҳо гавҳар билан ўзини дунёда энг бахтли ва бой одам ҳисоблаб юрган Умид ётган ерида эркин нафас олиб фахрланди. Угай она зулмида қаттиқ эзилган етим кўзи албатта бахт топажасига ишонарди. Негадир шундай бир қониқиш кайфияти унда кўпдан бор. У шундай бўлишнинг орзу қиларди ва шундай бўлишига ишонарди ҳам». («Умид», 128-бет.)

Шу ишончнинг рўёбга чиқа бошлаётганидан фахр туйғуси секин-аста унинг хаёлини шуҳрат кўчасига етаклайди, у хаёлан болохонадаги ҳужрадан чиқиб санъат қасри сари сайр этади:

«У жимжит хонада деразадан пастак томларга, эта-бетда кўққайиб турган мўриларга тикилганича хаёл наҳрида сузарди... Болохонадаги ҳужрасида эмас, Алишер Навоий театри саҳнасида ўтирибди. У вильт касалига қарши кураш мавзусида ёзган илмий асари учун Беруний мукофоти лауреати бўлган эмиш... Бугун «лауреат» шарафига шаҳар жамоатчилиги катта театр залига тўпланган. Унинг ёнида партия ва давлатнинг кўзга кўринган арбоблари, олимлар, ёзувчилар, донгдор пахтакорлар ўтиришибди. Ҳамманинг кўзи Умидда, у ҳаяжонланар, дам-бадам ёнида ўтирган Ҳафизага қараб кўярди. У бўлса жуда сиёлик билан ўтирарди. Унинг димоғига Ҳафиза сениб келган хушбўй атирнинг ҳиди ҳам урилгандек бўлди. Уни пахтакорлардан, ишчилардан, олимлардан чиқиб табриклашди. Ўзбекистон Фан-

лар Академиясининг президенти ўз қўли билан унинг кўксига лауреатлик медалини тақиб қўйди.

Бирдан зални ларзага солиб кўтарилган қарсақлар садоси Умиднинг ширин хаёлларини тарқатиб юборди... Тор кўчадан ўтиб кетаётган оғир юк машинаси унинг деразаси тагидан вағиллаб ўтган эди. Навоий театри, одамлар, қарсақлар... бари-бари бирдан ғойиб бўлди. Фақат Ҳафизанинг кулиб турган сурати: «Умид ака, ҳали жуда эрта!» дегандек бўларди. Гуё унинг хаёлларини билиб қолгандек, Умид Ҳафизанинг суратидан ҳам уялиб кетди» («Умид», 134—135-бетлар).

Умид ҳали замин билан осмон оралиғида, ҳозирча замин туйғуси кучлироқ, кўз олдидан Ҳафиза олис кетган эмас, унда орият, номус бор, ўзининг беҳуда хаёлларидан хижолат чекади.

Йигитнинг профессор хонадонидаги зпёфатдан кейинги ҳолатини эслайлик.

«Анча вақтгача Умиднинг кўзига уйқу келмади, у ўзининг бунчалик иззат-икром қилиниб, катта олимлар тўпига қўшилганидан ва бунинг устига жиндек кайфи ошиб қолган профессор Салимхон Обидий қадаҳ кўтарганда «ўзининг энг яхши шогирди меҳнатсевар Умид» ҳақида ҳам ўз сўзида айтиб юборгани, умуман, бу хонадон унга ўз бағрини очганидан ниҳоятда мамнун эди. Унинг кўз олдида севикли Ҳафизаси ҳам пайдо бўлди, «мана менинг қалбимни профессор билди. Шунинг учун ҳам у профессор! Мен энди олимлар орасига ҳам кира бошладим, Ҳафиза! Эҳ, сен менинг бунда иззату икром қилинаётганимни кўрсанг эди! Жуда қувонардинг...» дерди кайфи ошиб қолган Умид тўшакда ётиб» («Умид», 149-бет).

Мана энди Умид қалбидаги адолат, виждон, номус туйғуси хира тортиб, унинг ўрнини худбинлик, шухрат-парасатлик, манманлик эгаллаб олган, бояги уялишдан асар ҳам йўқ, текин бахтидан ниҳоятда мамнун; энди унда ўзгаларни www.ziyouz.com туйғулар ҳам суест тортиб қол-

фожна, бу ҳикоя ўтган уруш устидан чиқарилган ҳукм, зўр айбнома каби янграйди.

Кичкинтой Субҳия қисмати билан қария Эсон бува тақдир орасида қандайдир муштараклик, ички алоқа-дорлик бор. Худди Субҳия сингарин Эсон бува ҳам фожнага дуч келади. Эсон бува бошига тушган кулфатда ҳам манфур кимса Мусоват Қорининг қўли бор. Субҳия, бир чеккаси Қори ва шу типдаги одамларнинг совуқ-қонлиги, бепарволиги туфайли ҳалок бўлса, Эсон бува Қори уюштирган пинҳона фитнанинг қурбони бўлади.

Эсон бува ниҳоятда ёқимтой чол. Саксон тўртга қадам қўйган, соч-соқоли пахтадек оппоқ, хушфёъл, бола-ларга меҳрибон, кексалар ичида файзли, кўркам қарн-ган; қариндош-уруғлар ичида кўрк, йиғин-маъракалар-да эътиборли кишилардан бири, зийрак ва донолиги туфайли ҳамма вақт иззату икромда, уруғ-аймоғидаги чақалоқларнинг танглайини кўтарган ҳам шу қария; у пок-озода, тоат-ибодатни қанда қилмайди, аммо ёш-ялангларга шарикату тариқатдан сафсата сотишни хуш кўрмайди, тақводорликка муккасидан кетган зоҳиду сўфиларини ёқтирмайди. Таҳорату номоз унинг тан соғ-лиғи учун зарурият, имон-эътиқод, дўст-ақраболардан ажралиб қолмаслик воситаси. Уни кўрганда неварас-эвараларнинг чиройи очилиб, полапон мусича боласи-дай қанот қоқиб бобога талпинади, битта кўтаришини, соқоли билан гўдак томоғи тагини қитиқлаб кулдири-шини, чўнтагидаги туршак-муршакдан беришини иста-шади. Мана, унинг неваралари билан мулоқатида бир лавҳа:

«Эсон бува жойнамоз ёзиб, намоз ўқиб ўтирганнида икки невараси рўпарасида, жойнамоз устида бувага бақрайиб қараб ўтиришарди. Буваннинг барча хатти-ҳа-ракати фақат улар учун бўлаётгандай. Улар қиқирлаб кулиб, бува билан ўйнашарди, унинг чопонидан тортиб, овозини чиқаришини сўрашар, бува бўлса саждага бош қўйиш учун жойини олиб, қўлини кўтариб, ёнига эгилар,

«кетинглар», деб имо қилганига ҳам тушунишмасди. Икки гўдак меҳроб бўлиб, рўнарасида туришарди... «Худонинг ўзи кечирсин» — бува ҳар кунги одатини паридан-бери бажариб, кўнгли таскин топар, шундан сўнг яна гўдаклар билан гурнаклаша бошларди». («Дегрез ўғли», 125-бет.)

Эсон бува маҳалла қари-қартанглари ичида тўғри сўз, дўсари ва хушфезллиги билан эътибор қозонган, у ўзининг меҳнаткаш, дўлоби, дегрезлар авлодидан экани, коммунист ишчи Нишон аканинг оғаси бўлгани билан фахрланади, носоз иш қилганларга сўз билан танбеҳ бериб, алам чекканлар пешонасини силайди. У кўп марта Мусоват Қорига ҳам танбеҳ берган, аччиқ ва ҳақ сўзи билан уни лол қолдирган. Аламзада Мусоват қори Эсон бувадан ўч олади, енгилтак мухбирни ишга солиб газетада Эсон буванинг диндан қайтгани ҳақида унинг тилидан мақола чиқаришга эришади. Бу воқеадан воқиф бўлган қариянинг драматик ҳолати асарда бутун кескинлиги билан кўрсатилади:

«Эсон бува бақрайиб қотиб қолди. Унинг оғзи очилиб, соқол-мўйловлари ҳам артистларникидай ёлғондан ёпиштириб қўйилгандек, илиниб тургандек эди.

— Ё қудратингдан! Бу қандоқ кун! — деди Эсон бува, — мен ҳеч кимга бунақа гапларни айтганим йўқ.

— Мана, қулоқ солинг, ока! «Мен саксон тўртга кирдим. Илгари золим бойлар замонида дегрез эдим, ҳозир ўз бахтимни топиб, қора ўтмишни лаънатлайман! Менким, Эсон бува Тешабоев, тушунган чолларданман. Диннинг ёмон кирдикорларини билиб, ундан чиқдим! Мен динсизман, худони танимайман! Мен атенстлар союзига ёзилдим, взносини вақтида тўлаб турибман. Мана энди бахтиёр чолман...» Эшитдингизми?!

— Мен бунақа гапларни ҳеч кимга гапирганим йўқ, бошқа бир Эсон бува бордир, чалгитяпсизлар.

— Ёзганини ўқияпман. Эҳтимол, бошқа Эсон бува бордир. Ҳа, майли, ёзса ёзаверади-да.

— Йўқ, тўхтаб тур, Нишон! Бу қуруқ тўхмат-ку! дамлар ўқибдими?

— Ўқиганда қандоқ! Шунинг учун гапиряпман-да. дамлар ўқимаган бўлса, чойхонада гап бўлмаган бўла, мен сўзга буни олиб кириб ўтирармидим.

— Улимдан хабарим бор, бундан хабарим йўқ. Мен-ан бирор одам келиб ҳеч нима сўрагани йўқ. Шунақа ам бўладими? Бировдан гап сўрамай туриб, газетага за берадими? Йўқ, бу тўхмат! Елгон гап! Мен ҳеч кимга сўз айтган эмасман... Оёғимнинг боди қўзиб, икки илдан бўён кўчага чиқолмайман. Белимдаги бод ҳам маҳкам чапгаллаб қолади, ахир ўзинг билмайсанми?

— Бодингизни биламан. Мен фақат ёзганини ўқиб еряпман, ока!

— Э, қўйсанг-чи! Бу нимаси ўзи! Шунақа ҳам бўладими! Бир кекса одамни динсиз, деб, «худодан кечди»: деб ёзиш нимаси! Ундан кўра, имонсиз деб сўксаларингиз бўлмайдими! Ахир, мен эртадан кечгача тоат-ибодат қиламан, цевара-чевараларимнинг бахтини худодан илаб, дуо қилиб ўтирган кишиман-ку! Мен сенинг Шўро ҳукуматингга нима ёмонлик қилдим? Қани айт! Нима уноҳим учун мени газетага соласизлар! Ҳақсизларни солинглар, «унсурлар»ни солинглар! Троцкопларни солинглар, мендек бировга тили-оғзи тегмаган чолни уриб тикшиш нимага керак! Тинч ўтирган одамга нега тегасизлар? Мени тинч қўясизларми, йўқми!» («Дегрез ўғли», 129—130-бетлар.)

Қариянинг алам-изтиробга тўла нидоси янада кескинлашади: «Бу нима деган гап? Одамларнинг юзига қандай қарайман! Беш кунлик қолган умримни мажусий бўлиб ўтказаманми? Охиратда нима деб жавоб бераман? Ҳар нима деб сўксаларинг, чидайман, лекин саксон тўртга борган бир чол одамни... имонсиз, динсиз деб ёзасанларми?! Бундан кўра тириклайин ерга кўмсаларинг бўлмасмиди!» — дея надомат чекади.

Оқибат қария кутгандан ҳам ёмонроқ бўлиб чиқади.
«Шу кундан бошлаб чақнаб юрган Эсон буванинг қовоғи солиниб, невара-чевараларига ҳам қарамай қўйди.

Шанба куни маҳаллада бир йигит уйланди — никоҳ тўйи бўлди. Аммо ҳеч ким Эсон бувани тўйга айтмади. Душанба куни Ҳайитбой оқсоқолнинг бир иниси вафот этди. Салла-калла қилиб чиққан Эсон бувага ҳеч ким қайрилиб қарамади. Маҳалла кексалари — қари-қартанг ошнолари ҳам унга қовоқларни солиб, индамай ўтиб кетишди. «Ия, мен пес-мохов бўлиб қолдимми? Нега қирқ-эллик йиллик ошноларим қайрилиб қарашмайди! Эсон бува гангиб қолди. Жума куни пешинга яқин намози жумага чиқди — яна ҳеч ким унга қайрилиб қарамади». («Дегрез ўғли», 131-бет.)

Охири сир ошкор бўлади, бу ишга хусумат аралашганини одамлар пайқаб қоладилар, қария кўнглини овламоқ пайига тушадилар, лекин вақт ўтган эди, уят, номус изтиробларига дош беролмаган қария дардга чалиниб оламдан ўтади.

Эсон буванинг аччиқ қисмати ўқувчини ларзага солади, инсон қалби, унинг нозик тўйғулари билан ўйнашиш нақадар оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини бизга яна бир бор эслатади, бизни одам қалбига эҳтиёткор бўлишга ундайди.

«Дегрез ўғли»нинг шу хил фазилятларини ва айни пайтда ишчи синфи ҳақида ёзилган яхши асар эканини ҳисобга олиб унга 1978 йили СССР Ёзувчилар Союзи ҳамда «Бутуниттифоқ касаба союзи»нинг мукофоти берилди.

ТАРИХНИ ВАРАҚЛАБ

«Дегрез ўғли» устида ишлаётганда ёзувчи кўнглида галдаги йирик асари — тарихий роман «Меъмор»нинг режалари шакллана бошлади, ҳали «Дегрез ўғли»га охириги нуқта қўйилмай туриб «Меъмор»нинг айрим

боблари қоғозга туша бошлади. Замонавий темада ёзилган «Дегрез ўғли»да яқин ўтмиш воқеаларининг кенг ўрин олиши, ўтмиш лавҳаларининг, оммавий саҳналарининг ёрқинроқ чиқиши, халқ тарихи, маданий меросга оид баҳс-мулоҳазаларнинг мавжудлиги, бир чеккаси адибнинг ўша кезлардаги руҳий-ижодий ҳолати билан боғлиқ эди, бир ҳаёли тарих саҳифаларида юрган ижодкорнинг қалами ҳам тарих томон мойилроқ бўлиши, ўтмиш лавҳалари тасвирида равонроқ ҳаракат қилиши табиий эди. Мирмуҳсиннинг кичик асарлари, хусусан барча романлари замондошларимиз ҳақида. Айни пайтда у кўпдан бери тарихий ўтмиш мавзуга ҳам қизиқиб келади, унинг қадимий шарқ афсонаси материаллари асосида яратган «Широқ» поэмаси, Бобир ҳақидаги балладаси танқидчиликдан муносиб баҳо олди, халқимизнинг инқилобдан бурунги яқин ўтмишидан баҳс этувчи «Оқ мрамор», «Чўри», «Тунги чақмоқлар» қиссалари ҳам китобхонлар диққатини жалб этди. «Меъмор»нинг туғилишида, шубҳасиз, шу тажрибалар қўл келди.

Романнинг яратилиш сабаби хусусида автор шундай ёзади:

«Қадимги меъморлар санъати кўпдан мени қизиқтириб келарди. Қошинпазлик, кулолчилик касби менга ота мерос бўлиб, идишларга нақш солиш ишига болаликдан ошнолигим, халқ усталарига ҳурмат ва эътиқодим улар ҳақида асар ёзиш ниятини туғдирди. Лекин ўз-ўзидан аёнки, бу эзгу ниятни амалга ошириш учун юқоридаги омиллар кифоя қилмас эди. Ўтмиш меъморлари яратган ва ҳамон кишиларни ҳайратга солиб турган обидаларни бевосита кўриш билан бирга, уларга алоқадор мавжуд тарихий манбаларни ҳам қунт билан ўрганишга тўғри келди». («Меъмор», Тошкент, 1975, 373- бет.)

Шу тариқа XV аср ҳақида ўзига хос тарихий роман яратилди.

XV аср — ўзбек халқи тарихининг ғоят мураккаб, зиддиятли даври. Бу асрга келиб, бир томондан, марказлашган феодал давлатини сақлаб қолиш учун қизғин кураш бошланади, иккинчи томондан, тож-тахтни деб ҳукмронлар ўртасида, ота билан бола, ака билан ука орасида қонли олишувлар авжга чиқади: бир томондан, маданият, фан, санъат, адабиёт анча ривож топади, бошқа томондан фан, санъат, маданият аҳли таъқиб ва сиқувга олинади; илғор тафаккур билан ислом мутаассиблиги, эркин фикр билан қолоқ тушунчалар орасидаги зиддият ғоят кескинлашади. Улуғбек Ғожиаси мана шу кураш ва зиддиятларнинг бир кўриниши эди.

XV аср драмалари ўша даврнинг тарих ва санъат асарларида ифода топа бошлаган эди, кейинги асрларда ҳам бу давр ҳодисалари кўплаб мутафаккирларнинг эътиборини тортди. Фақат совет йилларидагина бу тарихий давр чинакам илмий баҳосини ола бошлади, совет адиблари ўша давр халқ тарихининг ҳаққоний, реалистик манзарасини гавдалантиришга муваффақ бўлдилар. Ойбекнинг «Навой» романи, Уйғун билан И. Султоннинг «Алишер Навой» драмаси, С. Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» эпопеяси, М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедияси, Навой ва Улуғбек ҳақидаги кинофильмлар — яхлит ҳолда XV аср бадий тарихининг муҳим қисмини ташкил этади.

70-йиллари улар ёнига уч йirik тарихий асар — О. Ғқубовнинг «Улуғбек хазинаси», П. Қодировнинг «Юлдузли тунлар», Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романлари қўшилди.

«Меъмор»нинг мавжуд тарихий-бадий асарлар билан ҳам муштарак, ҳам фарқли томонлари бор. Ўзбек тарихий драма ва романларига хос муҳим бир хусусият шуки, уларнинг кўпчилигида ўтмиш зулмати ичидаги нурлар кўрсатилади. Ўз даврининг билимдон, заковатли зиёлилари бош қаҳрамон қилиб олинади, ўша илғор,

маърифатпарвар шахсларнинг халқ билан алоқаси, тарихий тараққиётда тутган ўрни ва роли, мураккаб тақдири авторларнинг диққат марказида туради. «Меъмор»нинг бош қаҳрамони ҳам ўз асрининг илғор зиёлиси, «ярқираб, фахр билан тилга олинадиган» заковатли кишиси.

Аввалги асарларда қаҳрамонлар ё исёнкор арбоб, ё маърифатпарвар олим, ё саркарда, фотиҳ бўлса, бу асарда бош қаҳрамон ўз номи билан меъмор. Тарихда айнан меъмор Нажимиддин Бухорий деган шахс ўтгани маълум эмас, ammo XV асрда ўнлаб машҳур меъморлар бўлгани аниқ. Ёзувчи Нажимиддин Бухорий тимсолида ўша тарихий шахсларнинг хислатларини, заковатини, орзу-интилишларини, машаққатли қисматини кўрсатмоқчи бўлган.

Айни пайтда меъморчилик — санъат, бинобарин, у хилма-хил ғоялар, майллар, синфий манфаатлар тўқнашадиган улкан майдон. «Меъмор» қаҳрамони характерини ёзувчи ана шу курашлар жабҳасида очишга, унинг ҳаётидаги бутун зиддиятларни асрининг улкан ғоявий курашлари билан туташ ҳолда талқин этишга тиришади.

Меъмор ўз даврининг кўпчилик улуғ кишилари каби, исломнинг бир қанча қолоқ ақидаларига қарши чиққан хуруфия гуруҳига мансуб шахс, унинг ота-боболари сарбадорларга алоқадор кишилар бўлган. Меъмор — ноёб истеъдод эгаси. Ҳукмдорлар ундан фойдаланиб қолмоқ, унинг истеъдоди орқали ўз шон-шавкатларини оширмоқ истадилар, дарҳақиқат, меъморнинг бутун умри салтанат ҳузурда ўтади. Бироқ Меъмор хизмат юзасидан ҳукмдорлар билан маълум мулоқатда бўлсада, ғоявий жиҳатдан уларга ашаддий рақиб. Асарнинг асосий конфликти мана шу ғоявий зиддият асосига қурилган.

Роман хуруфийлар томонидан Шоҳруҳга уюштирилган суиқасд ҳамда хуруфийларга қарши авж олган

шафқатсиз таъқиб тасвиридан бошланади. Хуруфийларга алоқадор бўлгани учун Меъморнинг ўғли Низомиддин ҳам ҳибсга олинади; ота ўғлини қутқариш учун кўп ҳаракат қилади, улуғ кишиларни, жумладан, мавлоно Лутфийни орага қўяди, бироқ саройдагилар ғоявий рақибга заррача бўлса шафқат кўрсатишдан бош тортадилар, бутун умри сарой хизматида ўтган машҳур санъаткорнинг илтижоларини рад қилиб, ўғлини қатл этадилар. Меъмор ўзи қаттиқ таъқиб остига олинади, шаҳардан бадарға этилади, кетидан жосус қўйиб, йўқотиб юбормоқчи ҳам бўладилар, бадном қилиш учун тухмат, бўҳтонлар тарқатадилар.

Ёзувчи ҳукмдорлар билан ижодкорлар орасидаги зиддиятни ҳам бевосита, ҳам билвосита — жосус Қораилон, ғаламис Аҳмад Чалабий сингари воситачи персонажлар орқали ифода этишга интилади. Очиги, бош зиддиятнинг бевосита тасвири асарда изчил бўлса-да, оз ўрни тутади, билвосита кўриниши эса бир оз шартли, детектив саргузашт тусини олган; ёзувчи бутун асар давомида Қораилон билан Аҳмад Чалабийни ошкора қоралаш, масхаралаш билан банд бўлади. Бу икки салбий персонажнинг деярли бир хилда қора бўёқ билан таъриф-тавсиф этилиши уларнинг таъсир кучини сусайтирган, индивидуал қиёфасини хиралаштириб қўйган. Ҳаттоки асарда кўп тилга олинган, ададсиз жинойий ишларга қўл урган Қораилонни жонли одам тарзида кўз олдимизга келтиролмаймиз.

Меъмор хуруфийлар тўдасига дахлдор шахс бўлса-да, мумкин қадар ўзини «холис» тутишга тиришади. Бу бир жиҳатдан ўзини оқлайди, мислсиз таъқиблар авж олган бир даврда саройга яқин турган одамнинг маслагини сир тутиши табиий. Бироқ «холис»лик таъқиблар сусайгандан кейин ҳам бирдек давом этаверади. Бунинг устига хуруфийлар мафкурасининг санъат, жумладан, меъморчилик ривожини, ундаги йўналишлар билан боғлиқ томонлари ҳам бор эдики, бундай масалалар ёзувчи

этиборидан четда қолган. Уша давр ғоявий оқимлари орасидаги курашнинг санъатдаги, меъморчиликдаги кўринишлари қаламга олинганда, шубҳасиз асарнинг қиммати ортган, асар конфликтни ўткирлашган бўларди.

Роман конфликтининг ўзига хос томони шундаки, асар можаронинг энг кескин онларидан бошланиб, секин-аста бартараф бўла боради, асосий можаро энди ечилай деб турганда, янги бир можаро бошланади, янги можаро ҳам аслида бош можаронинг ё давоми, инерцияси ёки янги бир кўриниши бўлиб чиқади; ромanning иккинчи қисмидаги Меъмор билан Қарши беги орасидаги муносабат — бекнинг Меъморни яхши қабул қилиб, ишга солиши, иш битгач совуқ муносабати; учинчи қисмидаги Улуғбек билан учрашув, Абу Саид билан тўқнашув воқеалари ҳам Шоҳруҳдан бошланган рақобатнинг бошқачароқ кўринишларидир. Шоҳруҳ билан Меъмор орасидаги зиддиятнинг ўзиёқ бир роман учун кифоя қилар эди, бироқ автор бу билан чекланмай, Меъморни бошқа ҳукмдорлар ҳузурига ҳам етаклаган экан, бунда қисман бошқа мақсадларни ҳам назарда тутган; дарҳақиқат, галдаги можаролар бош қаҳрамон характерининг баъзи жиҳатларини тўлароқ намоён этишга хизмат этган. Чунончи, бек билан бўлган можарода Меъмордаги меҳнаткаш халққа яқинлик бўртиб кўринади, бекнинг мунофиқлиги Меъморни ортиқча ташвишга солмайди, чунки чўлда у қурган сардобадан ҳукмдорлар эмас, аввало оддий меҳнат аҳли манфаатдор, Меъмор бу билан фахрланади: Меъмор Улуғбекни энг адолатпарвар, маърифатпарвар шоҳ деб билади, бироқ бу адолатпарвар мирзога ҳам у кек сақлайди; Меъмор ўғли Низомиддин хусусида Улуғбекка арзнома юборган, лекин арз жавобсиз қолган, Улуғбек фармойиши билан Самарқанддаги ғайридинларга қарши уюштирилган қатли омда Меъморнинг энг яқин кишиси моҳир уста Жўржий ўлдириб юборилган. «Меъмор ва мунажжим» бобида мана шу мураккаб, зиддиятли ҳодисаларнинг илдиз-

лари очилади. (Шуни айтиш керакки, Меъмор ва мунажжим учрашуви пайтида Улуғбек йигирма тўрт-йигирма беш ёшларда бўлган. Ёзувчи тасвирида эса Улуғбекнинг ўша ёшдаги ҳолатини, кайфият ва фикрлаш тарзини етарли ҳис этмаймиз, ёзувчи уни каттароқ ёшдаги одам сифатида тақдим этади.)

Меъмор ва Меъмор авлодларининг Абу Саид давридаги қисматига оид охирги икки боб, бизнингча, асар учун ортиқча. Қирқ учинчи бобга қадар воқеалар учтўрт йил ичида бўлиб ўтади ва узлуксиз давом этади, шу бобга келиб ёзувчи бирдан қирқ йил кейинги ҳодисаларга кўчади, орадаги катта узилишни тўлдириш ниятида ўтган ҳодисаларни қисқача баён этиш билан банд бўлади, натижада бадиийлик заифлашади, асарнинг композицион яхлитлигига маълум даражада путур етади; Абу Саид давридаги драмалар бошқа бир асарнинг материали экани билиниб турибди. Бу икки бобдаги баъзи зарур фикрларни «Хотима»да айтиш ҳам мумкин эди.

Романдаги бош қаҳрамон билан боғлиқ бир қанча ёрқин лавҳаларни эслатиб ўтишни истардик. Меъморнинг ўғли ҳибсга олингандан, айниқса, қатл қилингани маълум бўлгандан кейинги оғир руҳий ҳолати таъсирчан ифода этилган; унинг Хиротдан бадарға бўлиш олдидан шаҳар билан, ўзи қурган кошоналар билан видолашув онлари ҳаяжонли чиққан: икки-уч ўринда санъат кишининг ижод психологияси яхши очилган; бадиий ижод ғоят сирли, сеҳрли жараён, ижодий фикр осойишта лирик дақиқаларда ҳам, баъзан даҳшатли драматик онларда ҳам туғилавериши мумкин. Даштдаги кечки осойишта бир пайт тасвирини эслайлик. Меъмор ижодий хаёл оғушида:

«Меъморнинг мағриб томонда, тепаликлар устида ярқираб турган ярим ой ўроғига кўзи тушди. Ой жуда ҳам катта бўлиб, тепалик устига тушиб қолгандай турарди. Бундай манзарани Меъмор шунча ёшга кириб

биринчи марта кўриб, таажжубланди. У бир муддат ойга тикилди; худди Жомий масжиди гумбази устидаги ойнинг ўзи! Аммо у кумушранг, бу ой ҳақиқий олтин. У чоғроқ эди, бу эса улкан... Меъмор икки кафтини ёзиб, ойга тикилган ҳолда юрт қаторида ўзига ҳам яхшиликлар тилаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди. Унинг кўнгли анча ёришгандай бўлди. Олам қайта яшараётгандай кўриниб кетди-да, бу тонг отардаги айни манзара қалбида бетакрор туйғулар уйғотиб юборди. Унинг кўзига ўша шарқ томонда қандайдир бир гумбаз кўриниб кетди. Қандайдир меъмор қўли билан бино этилган гумбазга ўхшарди. Тепаликлар секин-аста ўша бинонинг гиштин деворлари, равоқу пештоқлари тусига кира бошлади». («Меъмор», 230—232-бетлар.)

Саҳрода қум бўрони туриб, жамики тирик жонни ўз комига тортишга чоғланаётган бир пайт. Барчада жон қайғуси-ю, Меъморда ижод туйғуси:

«Халач бўрони уларни дарё бўйига ҳам етказмай, қум остида таққа тўхтади. Меъмор гилдиракка ёпилган наमत орасидан узоқ-узоқларга боқарди; ҳаммаёқ сариқ чанг, аммо баъзида ғарб томонда фалакка устун бўлиб турган гирдибодлар ҳам анча яқин келиб қолган эди. Бу «устун»лар орасида мовий гумбазлар ҳам унинг кўзларига кўриниб кетгандай бўлди. Фалакка бўй чўзган аллақандай буюк қаср рўпарада намоён бўлиб, Меъморнинг хаёлини олиб қочди. У хаёл ичида араваларни, наमतларни тортқилаб, ғувиллаётган Халач бўронини сезмас, унинг кўз олдида гирвату бўрон кашф этган мислсиз бир қаср турарди. Бу қаср ўзининг улкан равоқу гулдасталари, гумбазу дарвозалари билан Оқ саройдан ҳам, Боғи Жаҳоноро қасридан ҳам буюк эди». («Меъмор», 218-бет.)

Бўрон қутуриб хуружга минади, одамлар бўрон билан мардона олишади. Меъмор эса ярим қоронғи арава тагида кўз очирмаётган чангу гард орасида қўлидаги

тошқалам билан хаёлида қад кўтарган қаср манзарасини қоғозга тушириб қолишга шошилади...

Мирмуҳсин бош қаҳрамонлар тақдири, тарихий воқеалар тасвири билан ёндош ҳолда оддий халқ ҳаётининг этнографик тафсилотлари — майшати, касб-кори, тўй, базмлари, маъракаю маросимлари ифодасига кенг ўрин беради. Хиротдаги равонч сайли, сардоба қурилишидаги халқ ҳашари, қурилиш шарафига уюштирилган зиёфат, халқ бахшиларининг нағмаю куйлари, меъморчилик меҳнатига оид маълумотлар, Меъморнинг шогирдларни синовдан ўтказиш удуми ва ҳоказолар мароқ билан ўқилади. Лекин тафсилотлар керагидан ортиқроқ чўзилиб кетган, «Қобус дарди» бобида эса бу дард характеристикасига оид гап-сўзлар бадийятдан холи бўлиб қолган.

«Умид», «Дегрез ўғли» романларидан биламизки, Мирмуҳсин эпизодик персонажлар яратишга анчагина моҳир. Адибнинг шу хислатини «Меъмор»да ҳам кўра-миз. Ундаги грузин уста Жўржий, сахий қалб эгаси — оддий саҳро одами Чўли бобо, тажанг, девонасифат «бичилган қул» Тожи қиёфаси, малик ул-калом Лутфий портрети китобхон хотирида сақланиб қолади.

«Меъмор» романининг Тошкент Давлат университети студентлари муҳокамасида нотиклардан бири: «Менга умуман роман қанчалик таъсир қилган бўлса «Бичилган қул» бобидаги Тожининг мудҳиш қисмати тасвири ҳам шунчалик кучли таъсир қилди, шу бобнинг ўзи бутун бошли романга арзийди»,— деган эди. Оддий бир китобхонда романдаги шу кичик бир эпизодик образнинг бу қадар кучли таассурот қолдириши тасодифий эмас. Дарҳақиқат, ноҳақ тухмат туфайли салтанатдан мислсиз жафо кўрган, кўз олдида жуфти ҳалолининг номуни топталган, сўнгра ўзининг эрлик шаъни барбод этилган одамнинг қисмати, мана шу мудҳиш кўргилик тарихи билан танишганда ҳар қандай тошбагир одам кўзига ҳам бейтиёр ёш келади.

Фақат шу боб, эпизодик персонажгина эмас, романдаги бош қаҳрамон меъмор Нажимиддин Бухорий тақдири, хусусан унинг асар бош қисмидаги оғир руҳий драмаси ҳам ёзувчининг энг яхши асарларига хос чуқур дард, катта эҳтирос билан тасвир этилган, Мирмуҳсин маҳорати, айниқса, ўша ўринларда яққолроқ намоён бўлган.

Романдаги етакчи персонажлар орасида Бади алоҳида ажралиб туради. Бу персонаж талқинида ёзувчи халқ романтик дostonлари анъаналари йўлидан боради, лекин муҳаббат билан қаламга олинган бу персонажда негидир инсоний жозиба етишмайди. Эҳтимол ёзувчи унинг жасурлигини таъкидлайман, деб аёллик нафосатни етарли очиб беролмаганмикан?.. Ёки ўта романтик бўёқлар туфайли ундаги реал инсоний қиёфа хиралашиб қолганмикан?.. Ҳар икки тахмин учун ҳам маълум асослар бор. Масалан, равоч сайли пайтида Бадиа ўзинга тажовуз қилган давангидай йиғитни чавоқлаб ташлайди, шу даҳшатли ҳодисадан кейинноқ ҳали кийимига теккан қон қуримай туриб севикли йиғитига бўса ҳадя этади. Асар охирида Бадиа Абу Саид қўшинларига қарши жангга киради ва нислсиз қаҳрамонлик кўрсатади. Бу кезларда у кексайиб қолган, аммо тасвирда ёзувчи унинг ёшни унутиб қўяди, аёлни «қандайдир келишган, ингичка бел, елкаю кўкси кенг» деб таърифлайди, унинг «оппоқ юзи, тўзиган сочлари ва қонли қўлларига қарамай, учиб кетаётган қалдирочдек қошлари» ҳақида ёзади, уни кўрган Абу Саид «аёлнинг қандайдир аслзодалар оиласиданмикан ёки бу Улуғбек Мирзонинг ё кичик қизи, ёки неварасмикан» деган хаёлга боради.

Бу хилдаги катта-кичик нуқсонларидан қатъи назар «Меъмор» романи XV аср тарихи, у даврдаги маданият, санъат, гоёвий курашлар, халқ ҳаёти ҳақидаги тасаввурларимизни бойитадиган, ўша оғир замонларда қаттиқ сиқувларга қарамай ажойиб обидалар яратган

санъат аҳлига, меъморлар жасоратига, оддий халқ меҳнати ва заковатига кўнглимизда ҳурмат-эҳтиром туйғусини уйғотадиган асардир.

«Меъмор» ҳақида кўп илиқ гаплар айтилди. Жумладан, академик Воҳид Зоҳидов «Меъмор» мавзу материали жиҳатидан тарихий романчилигимизда янгилик эканини алоҳида уқтиради¹; профессор Ф. Каримов «Меъмор»да воқеаларни туғдирувчи тарихий фон жуда яхши очилгани, унда бошдан-оёқ халқ руҳи ҳукмронлик қилишини айтиб, буларни асарнинг энг муҳим ютуғи сифатида баҳолайди². Замонамизнинг машҳур меъморларидан Қодиржон ота Ҳайдаров ёзувчига йўллаган мактубида: «Меъмор» худди менинг аجدодларим ҳақида айнан ёзилган асардай туюлди»,— дейди, асар қаҳрамони бобосига исмдош эканини, тақдирларида ўхшашлик борлигини айтади; «Сиз, севимли Мирмуҳсин, меъморларнинг фахрланиб, ғурурланиб кўз-кўзлайдиган бобосини яратдингиз»,— дея авторга ташаккурини изҳор этади³. Қодиржон отанинг юрак сўзларидан қувонган адиб дейди: «Мен Қодир отанинг ажойиб санъатини, довруғини яхши билар эдим бу одамнинг шахсий ҳаёти, аждодлари тарихидан беҳабар эдим. Отанинг мактубидаги баъзи гаплар, ростини айтсам, бир чеккаси мени қувонтиради, иккинчи томондан, бадийятнинг сеҳрли бир кучи олдида лол қолдиради. Сен бир одам тақдирини ҳикоя қиласан, бу тақдирда ўнлаб, юзлаб одамлар ўз тақдирини, фақат тақдирини эмас, ўйлари-ни, ўзининг кучли ва заиф томонларини кўради...»

---

¹ В. Зоҳидов. «Меъмор», «Совет Ўзбекистони», 1975 йил 1 апрель.

² Ф. Каримов. Прозамизда тарихий тематика. «Шарқ юлдузи», 1979, № 3, 197-бет.

³ Қодиржон ота Ҳайдаров. Мирмуҳсинга мактуб. «Ўзбекистон маданияти», 1975 йил 2 сентябрь.

«Мемор» яна кўп фикр олишувларга озук бериши турган гап. Асар ёзувчининг катта ижодий имкониятларидан яна бир бор далолат беради.

**ХАЁТ МУРАККАБЛИГИ.
МУАММОЛАРИ ВА ҚАҲРАМОН ХАРАКТЕРИ**

«Меъмор»дан сўнг Мирмуҳсин яна замонавий мавзуга қайтиб «Чотқол йўлбарси» романини яратди. Уни «Чиниқиш», «Дегрез ўғли» асарларининг мантиқий давоми деб аташ мумкин, роман аввало ишчи-қурувчилар ҳаётига бағишланган. Айни пайтда бу романи «Умид» билан туташтирадиган томонлари ҳам мавжуд, асарда зиёлилар ҳаёти кенг ўрин олган, асар бош қаҳрамони Қоражон Мингбоев зиёли — инженер, етакчи персонажлардан Музаффаров — олим, академиянинг мухбир аъзоси, Амир Равноқ — шоир, Гулгун — медицина институтининг талабаси, медик... Агар «Чиниқиш» «Дегрез ўғли» воқеалари уруш даври ва урушдан кейинги йилларда рўй берса — «Чотқол йўлбарси» романи 60—70-йилларни қамраб олади; бинобарин бу даврдаги ишчи меҳнатининг характери тубдан ўзгарган, фан-техника революцияси ишчилар ҳаётида ҳам чуқур из қолдирган, ишчи меҳнати зиёли меҳнатига яқинлашган, ишчи фаолиятида интеллектуал сфера салмоғи ошган бир давр, ҳаётдаги мана шу ҳол «Чотқол йўлбарси»да ҳам ўзифодасини топган, «Чиниқиш» ва «Дегрез ўғли»дан фарқи ўлароқ, бу ерда ишчи қаҳрамоннинг зиёли қиёфасига кириши, ишчи билан зиёли ҳаётининг туташиб-чатишиб кетиш боиси ҳам аслида ана шунда.

Шуниси қизиқки, Мирмуҳсин романларининг бош қаҳрамонлари асардан асарга ёш жиҳатдан улғайиб борадилар. «Чиниқиш»даги Алижон ҳали йигирмага етмаган ўспирин, галдаги роман қаҳрамони Умид олий ўқув юртини эндигина тамомлаб мустақил ҳаётга йўл-

ланма олган йигит, «Дегрез ўгли»даги Арслон ҳаётнинг мураккаб сўқмоқларидан ўтиб тобланган катта ёшдаги киши; «Чотқол йўлбарси» қаҳрамони гўё асарда Арслон бориб етган нуқтадан ўз фаолиятини бошлайди, ёзувчи бош қаҳрамон Қоражоннинг қирқ билан эллик ёш орасидаги ҳаётини акс эттиради, агар аввалги романларда қаҳрамонларнинг балоғат, мустақил ҳаёт йўлидаги изланиш машаққатлари, илк севги, унинг ташвиш ва қувончлари, ана шу синовларда чиниқиб товланиши асар мундарижасини ташкил этса, «Чотқол йўлбарси»да ўзгача: ёзувчини қаҳрамоннинг ёшлик, ўспиринлик, мустақил ҳаётга қадам қўйиш, илк севги дамлари унча қизиқтиравермайди, улар ҳақида шунчаки йўл-йўлакай гапириб ўтади, асосан автор катта ҳаёт тажрибасига эга қирқ ёшлик қаҳрамоннинг кечинмалари, иккинчи муҳаббатнинг қувонч ва изтироблари муаммолари таҳлили билан банд бўлади. «Чотқол йўлбарси» бош қаҳрамони ҳаёти тасвиридан келиб чиқадиган асосий хулоса шуки, инсон ҳаёти ғоят мураккаб, киши учун фақатгина мустақил ҳаётга қадам қўйиш, илк севги дамларигина масъулдор синов онлари бўлиб қолмасдан, ундан кейинги паллалар ҳам бирдек масъулиятлидир, инсон ҳаёти узлуксиз синовлардан иборат; Қоражондан ташқари асарда ёшини яшаб, ошини ошаб қўйган, «пенсия гашти»ни суриб юрган Музаффаров билан Амир Равнақнинг мураккаб тақдири тасвири кенг ўрин олганки, бу тасодиғий эмас, бу ҳол худди ўша романдаги етакчи концепция — ҳаёт узлуксиз синовдан иборат, деган фикрнинг яна бир тасдиғидир.

«Чотқол йўлбарси» масала кўтаришга, фалсафий мушоҳадаларга мойиллиги билан ажралиб туради. Агар ёзувчининг аввалги романларида қаҳрамон тақдири, ҳаёт йўлини ҳикоя қилиш, характерларга характеристика бериш устун турса, бу асарда шулар билан баробар қаҳрамон хатти-ҳаракатининг фалсафий моҳиятини очишга, қаҳрамонларнинг ўзаро мулоқатлари воситаси:

да хилма-хил ҳаётӣ масалаларни кўтаришга интилиш кучли.

Бу жиҳатдан олим Музаффаров билан Амир Равнақ образлари ёзувчиға ниҳоятда қўл келган. Бу икки қадрдон қариянинг ҳар бир учрашуви ҳаёт ва унинг муаммолари хусусидаги қизгин баҳслардан иборат, улар баҳслашадиган муаммолар донраси эса жуда кенг: фантастика асри ва жаҳон тақдири, маданий мерос ва ҳозирги маданият, оталар хизмати ва ёшлар тарбияси, табиат, атроф-муҳит муҳофазаси ва адабиёт, санъат ривожӣ, қолақ қарашлар ва яхши миллий удумлар, мансаб муаммоси ва шахс табиати, меҳнат аҳли, пахтакор қадрӣ ва шу каби жуда кўп масалалар уларнинг суҳбатида тилға олинади. Фақат икки қария эмас, асардаги бошқа етакчи персонажлар, хусусан Қоражон фаолиятидаги ҳаётға қизгин фаол муносабат, масалаға шунчаки аралашӣш эмас, балки масала тағиға етишға интилиш ҳам асардаги мулоҳазакорлик, проблематиклик руҳини кучайтирган. Шуниси муҳимки, роман қаҳрамонларини қийнаган, ўйға толдирган муаммолар айна китобхон дилидаги гаплардир; ёзувчи Одил Ёқубов «Чотқол йўлбарси» романининг фазилатлари ҳақида гўхталиб, асарнинг худди шу хислатиға алоҳида урғу бериши, ундаги қаҳрамонларни «ўйлантирган муаммоларға, шодлик ва изтиробларға беихтиёр шерик бўлиб қоламиз»,— деб ёзиши тасодифий эмас¹.

Романға мушоҳадакорлик, фалсафийлик хислати бахш этган омиллар етакчи персонажлар фаолиятидаги фаоллик, уларнинг ўзаро мулоқатида тилға олинган ҳаётӣ муаммолардангина иборат бўлмай, бевосита ёзувчининг романда тутган ўрни, ҳодисаларға фаол аралашуви, шарҳлари, лирик, публицистик чекинишлари

---

¹ Одил Ёқубов. Давр билан ҳамнафас. «Шарқ юлдузи», 1978, № 6, 201-бет.

ҳам бу борада катта роль ўйнаган. Роман тўғридан-тўғри мана бундай лиропублицистик чекиниш, инсон ҳаётининг маъноси ҳақидаги мушоҳада билан бошланади:

«Моддий дунё доимо ҳаракатда, ўзгаришда — биров келади, биров кетади. Ҳаётни бир ерда ушлаб туриб бўлмаганидек, ҳар бир туғилиш уни қайтадан яшартира беради. Елиб-югуриб ўқийсан, ишлайсан, қарийсан, вақти келиб ёруғ дунё билан видолашасан... Бу, табиатнинг ўзгармас азалий бир қонунидирки, бўйсунмай иложинг йўқ. Бир ҳисобда шундай бўлгани, яъни ҳаёт дарёсининг айқириб оққани маъқул. Муҳими шуки, сен жамият учун иш қилиб, одамлар корига ярадингми? Ёки?.. Мана шу «ёки»дан кейин келадиган хаёллар ғоятда даҳшатли! Дабдабалар, тўю ҳашамлар — бари ўтади! Ёшингни яшаб, ошингни ошаб, пилла қуртидек вақти етгач, ўзингни турмушнинг ипак иплари билан ўраб, бу ҳаётни ёш авлодга қолдириб кетаётганинда кечмиш-кечирмишларингни бир лаҳза бўлса ҳам хаёлингдан ўтказасан. Қилган меҳнатинг, яхшиликларинг, садоқату олижанобликларинг учун одамлар сенга ташаккур айтаётгандек бўлади, қувонасан, ўлим ҳам бир ухлаш каби енгил ўтади. Шодлик билан туғилиб, обрў билан кетишдек толега мушарраф бўласан. Аммо, хиёнатинг, пасткашликларинг... ёмон от қолдириб кетиш даҳшати танингга чирмашган дард азоби билан қўшилиб, сени бўғиб тишлайди, бу бир оний азоб умринг бўйи кўрган роҳату фароғатларингни йўқ қилади!» («Чотқол йўлбарси», 1977, 5-бет.)

Асар охирига бориб бўлиб ўтган ҳодисалар хулосаси сифатида шу — бошдаги фалсафий мушоҳадалар яна айнан келтирилади. («Чотқол йўлбарси», 356—357-бетлар.) Ана шу хилдаги лирик чекинишларга, фалсафий мушоҳадаларга асар давомида кўп марта дуч келамиз. Ёзувчи бирон ҳодисани тасвирлай туриб бирданига китобхон билан суҳбатга ўтади. Мисол тариқасида ро-

маннинг «Пол остидан топилган одам склети ёки озгина олди-қочди саргузашт гап» деган бобини олиб қарайлик. Унда ҳикоя қилинишича, зилзила пайтида вайрон бўлган, асар персонажларидан бири Гулгун яшаган хонадаги тупроқ уюмлари орасидан одам суяклари чиқиб қолади, айрим шошқолоқ кимсалар бундан ғафво чиқариб Гулгунни ноқулай аҳволга солиб қўядилар, кейинроқ маълум бўлишича, бу суяклар қандайдир жиноят изи эмас, студент қиз тажриба учун уйга олиб келган одам склети намуналаридан экан... Шу ҳодиса тасвирдан сўнг ёзувчи китобхонга мурожаат этиб ёзди:

«Ҳурматли китобхон! Бу бобда айтилган гаплар бўлган воқеа. Бу англашилмовчиликни ёзишдан мақсад — чуқур ўйламай, ҳовлиқиш одамларни қийнаб қўяди, нозилик туғдириши мумкин, деган гапни айтмоқчиман. Баъзан расмийт тўсиқларини бузиб, камтару меҳрибонлик билан одамлар кўнглига йўл топиш жаҳолат ва туҳмат илонларининг бош кўтаришига йўл қўймайди. Улуғ ўзгариш жараёнида яхшилик ва илғор фикрлар мустаҳкамлиги синовдан ўтади, ғайриинсоний одатлар, туҳматчилар ўлаётган илондек, минг буралиб, тўғри келган кишини чақади. Баъзан эса у то боши мажақлангунича қиладиган ишини қилиб қўяди». («Чотқол йўлбарси», 279- бет.)

Баъзан эса ёзувчи лирик-публицистик чекинишлар пайтида қизғин баҳсларга киришиб кетади. Чунончи «Табиат тасвири» бобида Чотқолнинг гўзал табиат манзараларини тасвирлай туриб: «Бу бобнинг романга ҳеч даҳли йўқ, дейди албатта бир адабий танқидчи, мутлақо қисқартириб ташлаш керак! Йўқ! Сизга қолса тошдан-тошга урилиб, буралиб оқаётган сойларнинг ҳам четини суваб, «қоидангиз»га тўғрилайсиз. Серқирра чўққиларни, тепаликларни рандалайсиз. Боғистон, Хумсонуну Сижжак каби қишлоқларни қисқартириб ташлайсиз. Биргина Наволисой тасвирига умр бағишласа арзийди.

Хўжакентдаги минг ёшли чинорларни олинг, сиз чинору сойлар, табиатимиз гўзаллигини сеза олмасангиз, бундай завқу муҳаббатдан маҳрум бўлсангиз, мен нима қилай?! Бу манзаралар одамлар учун жуда керак!» — деб ёзади. («Чотқол йўлбарси», 194- бет.)

Ёзувчи, бир томондан, ҳодисаларга ўзининг фаол, қайноқ муносабати, иккинчи томондан, етакчи персонажларнинг эҳтиросли баҳслари орқали кўп ўринда меҳнат аҳлига чуқур меҳр-муҳаббатини, айна пайтда мешчанлик ботқоғига ботиб қолган, тўраларча ҳаёт кечириш йўлига кирган кимсаларга, маънавий тубанликка, бузуқлик, пасткашликка кескин нафратини изҳор этади; асардаги маънавиятга онд талай ошкора баҳслар миллий ифтихор туйғуси билан йўғрилган. Бироқ ҳодисаларга авторнинг бу хилдаги аралашуви — изоҳлари лирик, публицистик чекинишлари, фалсафий мушоҳадалари, афсуски, баъзан меъеридан ошиб кетган, публицистик чекинишлар пайтида ўрнисиз таъна-дашномлар, асардаги етакчи тасвир руҳига ёпишмайдиган бўшгина шеърий парчалар ҳам учрайди, персонажларнинг ўзари мулоқатларида тилга олинган айрим жиддий ҳаётий гаплар асарнинг бадиний тўқимасига етарли сингмай сувдаги кўпикдай юзада қалқиб қолади. Бу нарса баъзан романнинг бош фикри, бош йўналишидан чиқиб, бошқа томонларга кириб қолиш ҳолларига ҳам сабаб бўлган-ким, романдаги бу камчиликни Одил Ёқубов юқорида тилга олинган мақоласида тўғри кўрсатиб ўтган.

«Чотқол йўлбарси» романининг энг муҳим ютуғи қаҳрамонлар ҳаёти ва характерларининг мураккаблилиги, зиддиятлари билан ҳаққоний кўрсатилганлигида ҳамда авторнинг, одатдагидек, персонажлар тақдирига, улар бошига тушган ташвиш ва қувончларга китобхонни шерик эта олганлигидадир.

Инсон табиати ҳақида сўз борар экан, асарда «одамни тамоман ёмон ва тамоман яхши дейиш тўғри эмас» (216- бет). «Ҳар қандай ёмон одамни ҳам мутлоқ ёмон

қилиб кўрсатиш тўғри эмас», «шу қора деб тушунилган кимсанинг ҳам феълу ишидаги йилтираган томонларни айтиш ибратлидир» (236-бет), «киши баъзан иккинчи бир одамдаги нуқсонни ҳам сезиб, уни йўқотиш йўллари кўрсатиб маслаҳат беради. Лекин киши ўзининг «танқидбоп» томонларини кўп вақт кўролмайди» (122-бет) сингари инсон табиатининг мураккаблигини таъкидлашга қаратилган мулоҳазалар неча бор тилга олинади. Ёзувчи бевосита қаҳрамонлари характери таҳлилида шу мулоҳазалардан келиб чиқиб иш кўради.

Бош қаҳрамон Қоражоннинг ўтмиш тарихи, таърифи шундай. У Чотқол дарёси қуйи оқимида, тоғ бағридаги кичик Енқўрғон қишлоғида туғилган. Унинг ота-боболари шу ерда яшаб чўпонлик билан умр ўтказганлар. Бобоси Мингбой чўпон бу ерликларга «Чирчиқ бува» номи билан машҳур бўлган. Ана шу Мингбой бува насабидан бўлмиш Қоражон басавлат йигит бўлиб етишади. Унинг лаблари шерникидек қалин, сочлари типратикон, муштлари сўйилдек залварли, қорамағиз, ўткир кўзлари ёниб туради... Қадди расо, куч-қудратда бениҳоя... Афсуски, унинг мана шу кўркем йигитлик ҳусни кўпга бормайди, уруш уни ҳуснидан жудо этади, танк жангида, фашист билан олишувда куйиб юзининг чап томини, қошининг ярми, чап қулоғи, ияги ва бўйни чандиқ бўлиб қолган, ўнг елкасини ўқ ялаб кетган. Уруш туфайли ҳуснидан жудо бўлган одамнинг руҳий драмасини ифода этувчи қатор асарлар бор, А. Толстойнинг «Рус характери» ҳикояси китобхонларга яхши таниш. Мирмуҳсин шундай кўргиликка мубтало бўлган одам руҳияти ва тақдирини ўзига хос йўл билан талқий этади. Қоражон иродали йигит. Оғир кўргиликка чидайди, ўзини овунтиради. «Мен яна ўз юртимга келмаган ёр-биродарларимни, онанзоримни кўраман, деб ўйламаган эдим. Омон қолишим — ўлжага қолган умр. Узоқ вақт госпиталда ётдим, жарроҳлар ҳаётимни қайтариб беришди-ю, лекин ҳуснимни сақлаб қолишолмади. Сен

жасур солдатсан, деб Ватан кўксимга Қизил Юлдуз ордени тақиб қўйди. Мана ҳамма гап... Мен безорилик қилиб мажруҳ бўлганим йўқ!» Унинг дилидан шу хилдаги гаплар ўтади. Лекин ҳаёт мураккаб. Мажруҳлик унинг ҳаётини хийла чигаллаштириб юборади, мажруҳлик туфайли дилига кўп озор етади. Урушдан бурун унаштирилган қиз афтидан чўчиб ташлаб кетади, бошиқа қизлар ҳам ундан қочади. Хотин зотининг илтифотига ташна йигит маккор аёл Наима тузоғига пинниб кўп кулфатларга дучор бўлади... Бу кулфатлар ҳам орда қолади, институтни тугатиб етук инженер, бунёдкор ташкилотчи бўлиб етишади, ақл-идрок, куч-қувват жоёнда, тўрт мучаси соғ, бироқ тақдир ҳусидан сиққан, шу туфайли аёллар яқинига йўлолмайди, мана қирққа кириб танҳо ўтапти... Шу орада Қоражонга бирдан бахт кулиб боқади, Гулгун исмли тоғ қизига кўнгил қўяди, аста-секин Гулгунда ҳам унга меҳр уйғонади. Роман худди мана шу севги тарихи тасвиридан бошланади, юқорида биз келтирган Қоражон ҳаётига оид маълумотларни эса автор йўл-йўлакай ўтган воқеаларни эслатиш тарзида ифодалайди.

Қоражон билан Гулгун орасидаги муҳаббат тарихи ҳам хийла зиддиятли. Қоражон Гулгунга тўйда дуч келади, Гулгунга кўзи тушади-ю, оромини йўқотади. Қизнинг ҳам кўзи Қоражонга тушади, лекин у ўзгача хаёлда. Гулгун билан дугонаси орасида Қоражон хусусида шундай гап бўлиб ўтади.

«— Бўйни, юзлари чандиқ-ку?! Вуй, одам кўрқади!— деди дугонаси астойдил Қоражонга тикилиб,— қарагин бир хунук, лаблари ҳам тўрсайган, тишлариям сўлоқмондай... Шу аҳволда мунча тикиляпти-я! Бўйни чандиқ — лунжига от тепганми?! Ҳи-ҳи-ҳи-ҳи!

— Ха-ха-ха-ха! — қийиқ кўз бсихтиёр кулиб юборди,— ўша от сал берирогига тепганида кўр қилиб қўя қоларди-ю, кўча-қўйда хотин-қизларга тикилмасди!..

— От тепганга ўхшамайди! — деди пучуқ.

— Нимага ўхшайди? — қиқирлаб, оғзини бекитиб кулди қийиқ кўз.

— Юзини бир томони ямоқ, бўйни, қулоғи чандиқ... Вуй, одам ҳам шунақа хунук бўладими?! Тушимга кирса қўрқиб чиқаман. У нега ҳадеб бизга қараяпти! Жуда ҳам турқи совуқ-а! Юзлари йўлбарсга ўхшайди-я,— деди яна қиз ҳаяжонланиб». («Чотқол йўлбарси», 10—11-бетлар.)

Қоражон қизлар суҳбатини эшитгани йўқ, лекин гап нима ҳақида кетаётганидан хабардор. Шундай бўлса-да, қиздан кўз узолмайди. Шунда жуда кўнгилсиз ҳодиса рўй беради:

«Чандиқ йигит ҳадеб тикилавергач, қийиқ кўзли қиз унга қараб, лабини чўччайтириб, тилини чиқариб кўрсатди. Бу билан у Қоражонни масхара қилиб: «Менга кўп тикилаверма!» — дегандек бўлди. Қоражон индамай мийғида кулиб қўйди. Қизга ўзининг асло ёқмаётгани ва ҳатто кўзига хунук кўринаётганини пайқади. У беихтиёр ўша гўзал юзга яна бир қараганида, қийиқ кўз ўз башарасини бужмайтириб, бурнини жийирди. Бу энди жуда ҳам ёқмаётганини билдирувчи аломат эди. Ширакайф Қоражон ўзининг беихтиёр қарашлари билан унга озор бермаслик учун ёнидаги ошналарига узр айтиб, ўрнидан турмоқчи, тўйдан чиқиб кетмоқчи бўлиб турган эди, ундан олдин ўша қийиқ кўз икки дугонаси билан ўрнидан дик туриб, тўйхонадан чиқиб кетди. У юзини тескари қилиб, Қоражон ўтирган томонга назар ҳам солмади. Қоражон бу ҳолни кўриб жуда афсусланди. Уларга суқли боқишлари билан тинчлик бермаганидан хижолат бўлди...

Қоражон Гулгушнинг кетидан тикилиб қараб қолди. У жуда ўксинди; ҳамма бахтли, ҳамма ўз хотини билан қўша қариб юрибди. Биргина унинг омади келмаган». («Чотқол йўлбарси», 11-бет.)

Қоражон билан Гулгун орасидаги севги тарихи ҳам қувонч, ҳам дилсиёҳлик билан бошланади. Қоражон

оромини йўқотади, қийиқ кўз ишқида оқ уради, ҳусн-сизлик баланд девор бўлиб йўлини тўсади, аммо у қиз томон талпинаверади. Қиз эса ундан ўзини олиб қочади, ҳатто тушида уни кўриб қўрққанидан лабларига учуқ тошади; аини пайтда Қоражонни ўйлайдиган бўлиб қолади, қалбида қандайдир ўзи тушунмайдиган сирли, сеҳрли туйғу пайдо бўлади, лекин барибир Қоражондан жирканади. Бу ҳол йигитни қаттиқ изтиробга солади. У алам-изтироб оловида қоврилади:

«Мен бедавоманми? Мен шу даражада хунук одамманми? Мен бирон кимсани яхши кўриб, ололмайманми? Мендан хазар қиладиларми? Наҳотки, ҳусн ҳамма нарсадан муҳим бўлса?! — Қоражон бошига бостириб кийиб олган шапкасини диванга отди. Костюминини ечиб, ойна ёнига яна ҳам яқинроқ борди. У чап юзн ва бўйниларининг чандиғига жон-жаҳди билан тикилди. Куйиб яримта бўлиб қолган қоши — қора булутлар ичига кираётган ойни эслатарди. Кўзнинг эгаси бор, дейдилар, ўшанда кўзи ҳам кўрмай қолиб, госпиталда очилган бўлса ҳам эти куйиб, кўз омон қолган эди. У яна ўзига-ўзи хитоб қилди: «Демак, мен бир бедаво одамман, мендан ҳамма қочади, мен севган одамимга етишишим мумкин эмас. Мен номига хотин деган кимса билан умр ўтказишим керак... Мен текис йигитлар, чиройли қиз-жувонлар тўпига қўшила олмайман! Мендан ҳамма қочади! Узумнинг яхшисини улар ейдилар! Ҳусн деган нарса фақат шунинг учун керакми? Мақсад фақат «узум ейиш»дан иборат эмас-ку!» («Чотқол йўлбарси», 23-бет.)

Бироқ у ўзини камситишга йўл қўя олмайди, унда инсоний гурур кучли, ўзини севишга, севилишга ҳар жиҳатдан ҳақли деб билади:

«Мен бедаво эмасман! Бу гапни ўша қизга қандай тушунтирай?! Шиддатли жангда, танк ичида ёнганимни қандай айтаман. Ахир, онам шундай чандиқ туғмаган-

ку! Урушга бормасдан аввал мен ҳам силлиққина йигитча эдим-ку!» («Чотқол йўлбарси», 24-бет.)

Аёл зоти атрофида парвона бўлиб юрган одамга, ким бўлишидан қатъи назар, бешарқ қарай олмайди. Бу хислат Гулгун учун ҳам ёт эмас. Йигитнинг қизга астойдил эътибори у ҳақда жиддийроқ ўйлашга ундайди. Қиз ўзининг Қоражонга қўпол муомаласидан секин-аста хижолатга тушади, кўнгли негадир шу йигит томон талпинади.

Секин-аста Гулгун Қоражон ҳақида кўп нарсани билиб олади: уруш инвалиди бўлмиш азиз отасини ўз жонини таҳликага қўйиб қутқариб олган одам, Гулгун йўллаган миннатдорлик изҳори битилган қийиқча эгаси — нотаниш йигит шу Қоражон бўлиб чиқади. Қоражоннинг урушдаги мардлиги, жасорати, меҳнат жабҳасидаги жонбозлиги, энг муҳими, унинг олижаноб қалби унга аён бўлади. Қиздаги қизиқиш, интилиш секин-аста улкан меҳрга айлана боради. Гулгун бир бор севгида адашган, нобоп эр жабрини тортган аёл, у ҳам улкан меҳрга муҳтож бир кимса. Бу ҳол ҳам Гулгуннинг Қоражон билан яқинлашувига сабаб бўлади... Асардаги бош қаҳрамон билан боғли севги можароси, драмаси шу тариқа ҳал этилади.

Севги саргузашти, драмаси билан ёндош ҳолда ёзувчи бош қаҳрамоннинг меҳнатдаги шижоату машаққатларини ҳам кенг тасвир этади. Қоражоннинг меҳнат фаолияти йўлидаги энг катта ғов — Қиёмхўжа Ҳазратов. «Дегрез ўгли»дан фарқ қилароқ, бу ерда бош қаҳрамон қаршисида турган рақиб хийла мураккаб, салобатли шахс. Улар орасидаги зиддият асоси ҳам пухта, ишонарли. Қиёмхўжа Қоражоннинг бирга ўқишган ошнаси, лекин ҳар жиҳатдан Қоражоннинг зидди. Мана унинг таърифи:

«Қиёмхўжа қирқ бешларга борган, кўркам, сарбаст киши. Ёш жувонлар унинг чертиб гапирини, салобати, кўркамлиги олдида сеҳрланар, унинг атрофидан кетол-

май қоларди. Баъзи ёш-яланглар бу серсавлат одам олдида тортиниб, гапларини ҳам йўқотиб қўярди. Меҳрибон, осуда бўлиб кўринган кўзлари баъзан маккорона чақнаб қоларди; оқ айиқнинг газабини ҳам, шодлигини ҳам юзидан билиб бўлмаганидек, Ҳазратов ҳар қандай оғир лаҳзани гарчи ичидан қиринди ўтса ҳам билдирмаслик «санъати»га эга. У ўзини бепарводек тута оларди. Жанжалли ишларга бениҳоя кўп дуч келганими, ўйнашларининг макру ҳийлаларига бардош беравериб қашқатаёқ бўлиб кетганими, ҳар қалай, ногаҳоний ташвишда ўзини қўлга олиб, сабот билан ўтказарди. Чертиб-чертиб гапирар, японларга ўхшаб энг қайғули хабарни ҳам тишининг оқини кўрсатиб, ҳа-ҳа-ҳа, деб кулиб, нописандлик билан қарши оларди». («Чотқол йўлбарси», 55-бет.)

Таъриф-тавсиф давом этади. Қиёмхўжа ўзига етгунча серфикр, мулоҳазакор, камгап, сипо одам, унчамунча гап билан уни кулдириш қийин. У бирон нима демаса, киши ундан ҳайиқиб туради; шунга қарамай қўли очик, дастурхони тўкин, меҳмонлар олдида ширинзабон; ширин сўзи, тўкин дастурхони, қўлидаги дутори билан ҳар қандай одамни эрита олади.

Шу тариқа кўз олдимизда мураккаб, салобатли бир кимса гавдаланади, ёзувчи бизни унинг хонадонига бошлаб киради, нафталин ҳиди анқиб турган, ҳар хил жиҳозлар билан тулиб кетган складни, ажойибхона, музейни эслатадиган уйи, танноз уй бекаси Гулбаданбегим билан таништиради, унинг оилавий тарихи, илк севгига, хотини, болаларига хиёвати, ҳамон бузуқ ишлар билан машғул бўлиши, Обакихон сингари жувонларни йўлда уриши ва бошқа қинғир қилмишлари ҳақида маълумот беради. Қиёмхўжа ўта устамон одам, шунча қилғиликларни қилиб сувдан қуруқ чиққан, эгнига гард юқтирмаган.

Қиёмхўжа олдин Чортоқдаги сув омбори қурилишида бошлиқ бўлиб ишлаган, ҳозир трест бошлиғи ўрин-

босари. Тинчгина ишини қўйиб Чорвоқ сув омбори қурилишига, курсдош дўсти Қоражон ҳузурига ишга бормоқчи. Қоражонни авраб муддаога эришади. Чорвоққа келади. Бу ерда унинг асл муддаоси маълум бўлади. Чорвоқдаги қурилишда орденга илиниб мазахуракка ўрганган Қиёмхўжа Қоражон бошқараётган вазифага зимдан кўз олайтира бошлайди; чунки Қоражоннинг иш жойи катта қурилиш комплексининг асосий участкаларидан бири, қурилиш битса бу участка бошлиғи мукофот рўйхатларидан четда қолмаслиги «аксиома» эканлигини Қиёмхўжа биледи. Унинг фикру ёди шунда бўлиб қолади.

Шу ниятда у фаоллашади, аввал ўз «санъатини», қолаверса Ишларбекка ўхшаш гумашталарини, Обакихон сингари енгил аёлларни ишга солиб, бор пулини сафарбар этиб Қоражонга қарши ҳам пинҳона, ҳам ошқора ҳужумга ўтади, Қоражон, унинг жуфти халоли Гулгун, яқин кишиси олим Музаффаров теварагида ёмон гаплар тарқатади, уларни чалғитиб дилларига озор еткази, ўта ноқулай аҳволга солиб қўяди, усталик билан Садовников сингари алломаларни ўз томонига оғдиради, ишдан илги топиб Қоражонни ўз мансабидан четлатишга эришади.

Ёзувчи Қоражоннинг ана шу кўргуликлар гирдобидеги руҳий ҳолатини, драмасини анча батафсил беради. Лекин негадир мана шу драматик лавҳалар китобхонни етарли даражада ҳаяжонга солмайди, бу руҳий ҳолат ифодаси янгилек эмасдай, «Дегрез ўғли» қаҳрамони ишдан четлатилган пайтдаги тасвирнинг бошқачароқ қайтариғидай туюлади. Пировардида қаллоблар қилмишининг барбод бўлиб, ижобий қаҳрамонларнинг тантана қилиши ҳам енгилроқ кўчгандай, «Дегрез ўғли»даги усулнинг такроридай кўринади.

Романдаги муваффақиятли чиққан образлардан бири — олим Музаффаров. Бу одамни таништиришда ҳам ёзувчи севган усулини қўллайди — аввало характер-

ни таърифлайди, йўл-йўлакай қисқача тарихини ай-тиб беради: «У баланд бўйли, барваста одам. Кўзида кўзойнак, бирон одам билан жиддийроқ гаплашганда кўзойнаги тепасидан мўралаб туради. У, откалла, тепакал одам. Орқа бўйнида қолган жонсиз укпардеккина сочини авайлар, у аввал оқариб, кейин саргайиб кетган эди. Орқа бўйни ҳам юмшоқ ҳилвираган этдан иборат— йиллар ўз ишини қилиб, чандир-пайларни ҳам бўшаштириб қўйган. Кўзойнаги юзининг чўзинчоқлигини қисқартириб, бир қадар ҳусн қўшиб туради. Кўзойнак унинг жисмидаги яна бир аъзосига айланиб кетган — баъзан каравотда ёстиққа бош қўйганида шу кўзойнакнинг борлигини сезиб, тумбочкага олиб қўймаса, бошқа вақт бурни устидан жилмайди. У турмушнинг аччиқчучугини татиган, бу дунёда кўрмаган нарсаси қолмади... Баъзан бундоқ қараб туриб, умри бекорга ўтмагани, анча-мунча ишлар қилиб бергани, юрти мартабасини баланд қилиб, мукофотлару унвонлар олгани, шахсий ҳаётда ҳам бахт топгани — икки қиз, икки ўғил кўргани, бир қиз ва икки ўғилдан неваралар борлиги билан фахр этарди. Аммо ҳамма ишларни тартибга солиб, бахтга етдим, деганда бундоқ кўзини очиб қараса, ёш ўтиб кетиб, бедармон бўлиб қолганидан ҳам ачиниш, ҳам пушаймон чангали юрагини ғижимларди». «...Лекин кексалик инжиқликлари билан шафқатсиз жанг қилар, қувноқлик, меҳрибонликни доимий одат этиб, устида озодалик «хилқати» яшнаб турарди». («Чотқол йўлбарси», 84—85-бетлар.)

Дастлабки таъриф-тавсифлардан маълум бўляптики, Музаффаров ҳаётини беҳуда ўтказган эмас, у меҳнатда ҳам, шахсий ҳаётда ҳам бахт топган қария, энди у бир чеккада пенсия олиб тинчгина қарилик гаштини суриб юравериши мумкин. Бироқ бу одам ундай қиллолмайди, қувноқлик, осойишталикни ўзи учун доимий одат қилишга ҳар қанча уринмасин дунё ташвишларидан четда туролмайди, у ҳаминша ўзини ҳаёт ичига ура-

ди, кундалик турмуш муаммолари унинг оромини олади. Хоҳ онлада, хоҳ кўчада, хоҳ танҳо, хоҳ хотини, хоҳ дўстлари билан мулоқатда бўлсин, ҳамиша уни қизгин баҳс-мунозаралар устида учратамиз. Бу унга теккан касал. Табиати, дили жиҳатидан унга ниҳоятда яқин дўсти шоир Амир Равнақ: «Биз қалам аҳли индамай ўтолмай-миз, бу бизга теккан касал. Шу тилимиз ўлгур қичиб, баъзан балога қоламиз»,— деганида Музаффаровни ҳам назарда тутди. Бу хил баҳслар пайтида у ўзининг баъзан майдалашиб кетаётганлигини ҳам ҳис этади. «Пенсионерлик ҳам жонга тегди! Доим меҳнат қилиб юрган одамларнинг пенсияга чиққани унча бўлмас экан... Гидростанция қуриб юрган бизга ўхшаганлар уйда қолиб майда гап бўлиб қолдик. Фақат қорани кўрамиз, тажанг бўламиз. Нурли нарсаларни кўрмаймиз. Баъзиларимиз очикдан-очиқ шикоятбозга ўхшаб қолдик. Дам у ташкилотга, дам бу ташкилотга ариза ёзамиз. Ешларга ишончсизлик ва ёмон назар билан қарай-миз, гўё улар бошқачароқ бўлиб кетаётгандай. Бундоқ эмас! Ҳамма нарса жойида, еганим олдимда, емаганим кейинда, бола-чақадан тиндим, обрўйим баланд... Аммо нимадир етишмайди. Дунёнинг иши доимо бир кам, деб ўзимга ўзим далда бераман. Лекин ётиб-ётиб яна юрагим шопириб кетади. Нимадир етишмайди, ҳаётимнинг бир ери кемтикдек...» («Чотқол йўлбарси», 152-бет.)

Музаффаров ҳаётининг шу кемтик жойига даво ахтариб катта билими, бой тажрибасини меҳнат аҳли билан баҳам кўриш ниятида қурлишга келади, катта куч-гайрат, илҳом билан ишга киришиб кетади. Ҳаёт муаммоларининг, турмуш можароларининг чеки йўқ. Музаффаров эндигина ишда дардига малҳам топганида янги ташвишларга дуч келади, Ҳазратов сингари ғаләмисларнинг қилмиши дилини хира қилади, ўғли Хайрушка билан Гулгун орасида бўлиб ўтган гап-суз уни хижолатга солади, ниҳоят Хайрушканинг жиноят қилиб қама-

лиши уни ададсиз алам-изтироблар гирдобига солиб қўяди. Ёзувчи ҳалол, покиза, ҳаётини эл-юрт ишига фидо этган, бутун умри давомида юзи ёруғ, қадди расо, тили узун бўлиб ўтган одамнинг шахсий, оилавий фожиасини, қалб драмасини бутун кескинлиги билан кўрсатади.

«Чотқол йўлбарси»даги бошқа етакчи персонажлар ҳам характер ва тақдирларининг мураккаблиги билан ажралиб турадилар. Шулардан иккитаси — Амир Равнақ билан Садовников образлари устида озгина тўхталиб ўтайлик. Амир Равнақ кўп жиҳатдан ижобий шахс, айни пайтда хатоларга ҳам йўл қўяди. Ёзувчи бу одамни хатолари учун қоралаб, ер билан яксон қилиб ташлашга шошилмайди. Уни шу қўйларга солиб қўйган омилларни очиб беришга интилади. Бу одам аслида Музаффаров сингари ҳалол, покиза, социалистик идеалларга содиқ, бутун ҳаётини шу идеаллар йўлида фидо этган одам. Бироқ у — шоир, унда ҳиссиёт, эҳтирос кучли, ҳаётдаги чигалликларга, муаммоларга дуч келганда бирдан ловиллаб кетади, ҳаёт мураккабликлари олдида довдираб, баъзан улардан бирёқлама хулоса чиқариб қўяди, ўткинчи муаммоларга бағишлаб кескин шеърлар ёзиб юборади. Автор Амир Равнақ характерини сувга чўккан қишлоққа муносабатда яхши очиб беради. Амир Равнақ Чорвоқ сув омбори саёҳати пайтида бирдан сув остида қолган, бир йил бурун ўзи меҳмон бўлган хонадонга кўзи тушиб қаттиқ ҳаяжон ичида қолади:

«Амир Равнақ тепаликдан сувга, улкан ложувард шишага тикилди — шиша остида худди шу тепалик пастидаги Чоршанба отанинг ҳовлиси, хонанинг гиштин пойдеворлари, нураган тандиру ўчоқ қолдиқлари, айвон устунлари остидаги харсанглар, тош ётқизилган йўлаклар шундоқ кўриниб турарди. Амир Равнақ бошқа ҳовлиларга, деворларга, иморатларнинг қолдиқларига ҳам тикилди. Гуё айвон устунларини маҳкам қучоқлаб сув остида ётган Чоршанба отани ҳам кўргандек бўлди. Ўз

ерини жондан ортиқ севувчи бу қария ҳовлисини ташлаб бошқа жойга кетишини ақлига сиғдиролмаган Амир Равнаққа сув остида чангак бўлиб ётгандек туюлди». («Чотқол йўлбарси», 229-бет.)

Унинг ҳис-ҳаяжонлари тилига кўчади, ҳолатидан ажабланганларга қарата: «Мен сув остида халқимни, киндик қонимиз тўкилган еримизни кўряпман... Сизлар, ўзбеклар қандай қилиб бу ишга рози бўлдингизлар? Мана, божам академияга мухбир аъзо, Ватанимизни фашизмдан сақлаб қолганларнинг бири. Қандай қилиб аждодлар қабрини сув остида қолдириб, таҳқир этишга рози бўлдингизлар?!» — дея ҳайқиради. Кўнглидаги бу гапларни эса кўп ўтмай шеърга солади. Шоирнинг ташвишларига маълум асослар бор. Бу фан-техника асрининг тезкор ривожига туфайли юз бераётган ҳаётини зиддиятларнинг шоир қалбидаги бир акс садоси. Айни пайтда шоир ижтимоий прогресс маълум йўқотишлар ҳисобига бўлаётганлигини, сувда қолган қишлоқ ўрнига юзлаб янги қишлоқлар барпо этилаётганини ҳисобга олмайди.

Ёзувчи Амир Равнақнинг мана шу хато шеърига жамоатчилик муносабатини кўрсатиш орқали ҳозирги адабий ҳаётга хос характерли бир тенденцияни яхши ифода этган; шоир хатоси принципиал танқид қилинади, айни пайтда жамоатчилик уни асраш-авайлаш ғамини ейди...

Садовников ўзбек адабиётида яратилган кўплаб рус киши образлари орасида муносиб ўрин эгаллайди, ҳам кучли, ҳам қисман ожиз томонлари билан жонли гавдалантирилган бу ёқимтой одамни китобхон севиб қолади. Садовников — қурилиш бошлиғи, ажойиб ишбилармон раҳбар. Унинг ўзи ҳам, отаси ҳам Тошкентда туғилиб шу ерлик бўлиб кетишган. Ҳатто унинг қария отаси Рязанга, қариндош-уруғлари ҳузурига борадию, у ерда бегонасираб, ўзбек қадрдонларини қўмсаб тезгина Тошкентга қайтиб келади. Садовников ўзбек тили-

ни яхши биледи. Баъзан қочириқлар қилиб ҳам қўяди. Ўзбек урф-одатларини ҳурмат қилади, ўзбек классик куйларини мароқ билан тинглайди; қисқаси у ўзбеклар билан иноқлашиб, ўзбек ҳаётига сингиб кетган, ниҳоятда кўнгилчан, бу халқ учун жонини, жаҳонини беришга тайёр. Бунинг устига Садовников ҳам «темирдан ясалган робот эмас, ҳамма инсонларга хос кайфу айш суриш унга ҳам бегона эмас. Унинг ҳам нафси, ғурури бор...» Бу одамнинг шу томонлари Ҳазратов сингари ғаламислар учун ниҳоятда қўл келади, ширин сўзи, сохта илтифотлари билан бу соддадил, олижаноб одамни чалғитади, унинг табаррук қўллари билан олов ушламоқчи бўлади...

Хуллас, «Чотқол йўлбарси» асари ҳаёт қаърига чуқурроқ кириб бориш, ҳаётини муаммоларни қаламга олиш, инсон шахси ва қалбини мураккаблиги билан кўрсатиш сингари фазилатларига кўра ёзувчининг романчилик йўлидаги янги қадами бўлди.

ИЖОДНИНГ ДАВОМИ

Биз бу ишимизга атайин хотима боби ёзмадик. Чунки ёзувчимиз ижод этишда давом этипти, унинг хаёлида кўплаб ижодий режалар, иш столи устида ҳали охирига етмаган шеър, дoston, қисса ва романлар; у ҳозир кўпроқ «Илдизлар ва япроқлар» деб аталган кўп жилдлик эпик асарини поёнига етказиш билан банд. Умид қиламизки, бу режалар рўёбга чиқади, қўлёзма устидаги ишлар поёнига етади, китобхонлар кетма-кет унинг янги асарларини ўқиш шарафига муяссар бўлади, адиб ҳали эришмаган янги ижодий манзилларни забт этади, шу тариқа ишимизга янги боблар ҳам қўшилаверади.

1979 йил

МУНДАРИЖА

	БИРИНЧИ БУЛИМ	
Замин шеърнати		3
	ИККИНЧИ БУЛИМ	
Наср кўлами		80

На узбекском языке

**У. НАРМАТОВ, О. АБДУЛЛАЕВ,
КРЫЛЯ ТВОРЧЕСТВА**

Творчество Мирмухсина

Редактор *К. Қодиров*
Рассом *В. Немировский*
Расмлар редактори *А. Пономарев*
Техн. редактор *У. Қим*
Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 1420

Босмахонага берилди 05. 12. 1980 й. Босишга рухсат этилди 05. 03. 1981 й.
Р-14198. Формати 70×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқо-
ри босма. Шартли босма л. 8,22. Нашр л. 8,41. Тиражи 5000. Заказ № 49.
Баҳоси 75 т.

Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, На-
вой кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб
чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонаси. Янгийўл ш., Самарқанд, 44.

5